

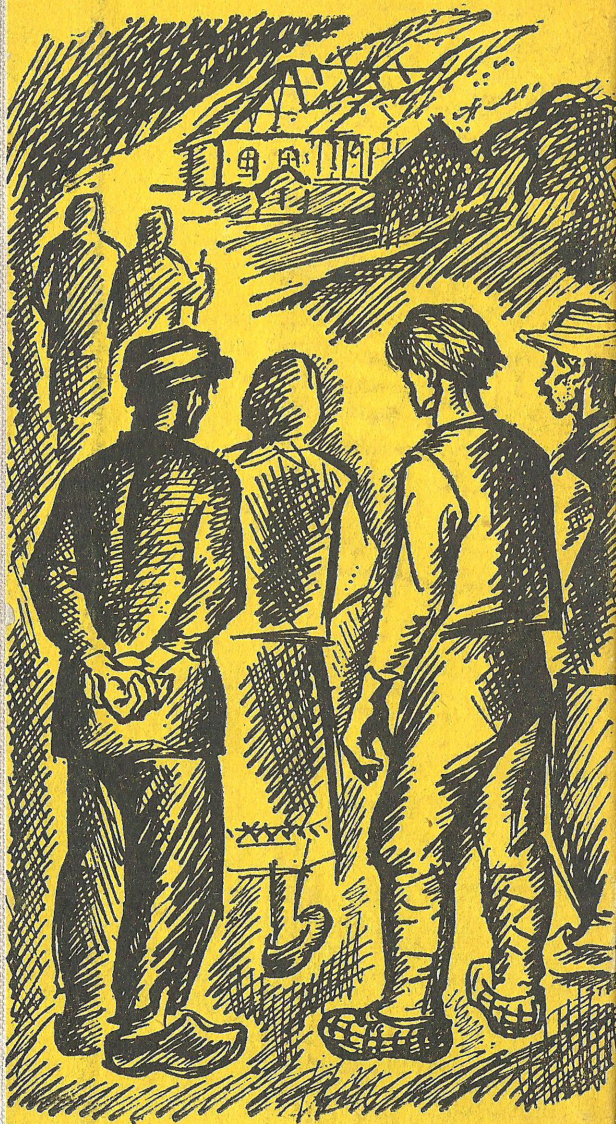
821(474.5)

16-28

Ц 20

П. Цвірка

ЗЕМЛЯ- МАТІНКА

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО» * КИЇВ 1969

П. Цвірка

ЗЕМЛЯ- МАТІНКА

Розкриття бібліотеки з 1938 року
Всесвітній Територіальний Життєвий Рабочий
АБО НЕМЕНІ

РОМАН.

З литовської

26654 0

0

11

Переклад *Юрій Скрипниченко*

Переклад звірено з виданням:
П. Цвирка. Избранные сочинения. Том
первый. Государственное издательство худо-
жественной литературы Литовской ССР,
Вильнюс, 1952.

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. М. В. ФРУНЗЕ

ПИСЬМЕННИК-БОРЕЦЬ

«...Усе витерпів, вистояв, як дуб, що глибоко й міцно вріс корінням у землю», — так характеризував Пятрас Цвірка старого литовського селянина Урнаса в оповіданні «Коріння дуба». Ці слова можна віднести і до самого Цвірки, бо і його життя, його творчість були нерозривно зв'язані з життям і думами литовського народу, письменник-комуніст виростав на народному ґрунті і, як той дуб, міцно вріс корінням у рідну литовську землю.

Суворими були дитячі та юнацькі роки Пятраса Цвірки. Народився він 12 березня 1909 року в родині селянина-бідняка з села Кланґяй, Велюонської волості, Каунаського повіту. Змалку пізнав холод і голод, злидні і соціальне безправ'я. Малий Пятрас хотів учитися, і тільки велика настирливість та прагнення до знань допомогли селянському хлопчикові здійснити свою мрію. Спочатку він навчався в сільській початковій школі, а потім — у чотирикласній Вількійській прогімназії, яку закінчив 1926 року. Читав Пятрас багато і жадібно. Любов до книги проніс через усе життя. «Книги я люблю, як живі істоти, — говорив він. — Люблю, щоб вони були добрими не тільки за змістом, але щоб і вигляд мали привабливий».

Вже з 1924 року юний Пятрас починає друкувати вірші, проте мріє стати художником. Йому насилу вдалося вступити до Каунаського художнього училища. Живучи в студентському гуртожитку, Пятрас сходиться з прогресивною демократично настроєною молоддю, що сприяло формуванню його революційного світогляду.

Ось що говорить про цей період життя Цвірки відомий литовський письменник Гудайтіс-Гузявічюс: «У 1928 році ми з ним зустрілися в дерев'яному будиночку каунаського гуртожитку «Жибу-реліс». Сюди з усіх кінців Литви зібралася прогресивна молодь — неспокійні, допитливі і напівголодні шукачі правди. Пятрас — юний студент Каунаського художнього училища, який поступово змінив пензель художника-живописця на перо літератора, — причарував нас усіх своєю іскрометною веселістю, артистичною обдарованістю, гумористичними розповідями. Нерідко він... читав нам вірші». Із захопленням згадує про свою першу зустріч з Пятрасом Цвіркою і його друг Антанас Венцлова: Пятрас був досить високий на зріст юнак, кремезний, з красивою головою, густою шевелюрою, що шапкою нависала над дуже жвавим, рухливим обличчям. Особливо вражали його очі, які випромінювали сміх і веселість. Так і здавалося, що він зараз скаже щось дотепне й цікаве.

Поступово Пятрас Цвірка пересвідчується, що його покликання — живим, виразним словом зображувати правду життя, і вже

через кілька років цей допитливий веселий юнак стає литовським письменником, борцем за світле майбутнє свого народу. «Його, поета від народження, природа наділила чудовим даром слова, великим чудесним серцем борця і друга»,— сказав про Цвірку Гудайтіс-Гузвявічюс.

Потяг до літературної творчості Пятрас відчув, ще сидючи за шкільною партою. «Якось у школі вчитель задав нам литовський твір на вільну тему,— згадував згодом Цвірка.— Беруся за зошит і одразу відчуваю, що повинен написати про своє власне життя,— як я прийшов до училища голодний і стомлений, босий і змерзлий... Пишу про всі ті злигодні, якими були сповнені дитячі роки мої та всіх дітей сільської бідноти». Коли писав, не міг стриматися від сліз. А потім його твір, як найкращу роботу, вчитель читав усьому класу, і голос його тремтів, а в багатьох учнів стояли сльози на очах: вони впізнавали своє життя.

Вже тоді у юного Цвірки з'явилося бажання написати про все, що він бачив навкруги себе, чим жив, що хвилювало його,— написати про тяжку долю литовського селянства. Ця тема згодом стала провідною в його творчості.

З перших кроків у літературі Пятрас Цвірка серйозно замислюється над покликанням письменника, його обов'язком перед народом. Всією душею він ненавидить жорстокий буржуазний режим, що запанував у Литві з середини 20-х років. Буржуазна диктатура душила все живе й прогресивне, вела до крайнього зубожіння трудящі маси, особливо селянство. Цвірка без вагань обирає шлях письменника-громадянина, письменника-борця за права свого трудового народу.

Бунтарським духом вже була прийнята збірка його поезій «Перша меса», видана в 1928 році на кошти, зібрані в гуртожитку товаришами. Антиклерикальні мотиви збірки викликали обурення в реакційних колах, і книжка за вимогою архієпископської курії одразу попала під заборону цензури. Тираж конфіскувала поліція, і друкарям вдалося сховати лише кілька примірників. Так зустріла буржуазна Литва вихід першої книжки молодого письменника. Та ворожі нападки офіційних буржуазних кіл тільки гартують його слово. Ще гостріше викриває юний письменник у своїх творах мерзенні сторони сучасної йому дійсності. Він стає на захист пригноблених, готовий віддати їм все полум'я своєї душі.

У 1930—1931 роках Цвірка — активний учасник групи молодих прогресивних письменників, які почали видавати демократичний антифашистський журнал «Трячяс фронтас» («Третій фронт»). У присвяченому матері вірші «Доля сина-агітатора», що з'явився в одному з перших номерів журналу, Цвірка відверто говорить:

А син уперто закликає,
Він не заховає свій гнів:
Хай люд маєтки відбирає
І в шию геть жене панів.

Разом з Цвіркою одним з організаторів і керівників журналу був Антанас Венцлова. Між молодими письменниками встановлюються теплі стосунки, які поступово переростають в міцну дружбу. Довкола журналу згуртовуються прогресивні письменники: Костас Корсакас, Йоніс Шимкус, поетеса Саломея Неріс та інші, які намагаються встановити зв'язки з революційними силами, стверджують, на противагу представникам буржуазно-декадентської літератури, позиції критичного реалізму в літературі. Вони виявляють великий інтерес до російської класичної і радянської літератури. Але в світ вийшло тільки п'ять номерів журналу «Третій фронт», і буржуазна цензура його заборонила.

Після закриття журналу прогресивна літературна молодь відвідує молодіжний робітничий спортивний клуб «Вілтас» («Надія»), заснований у Каунасі 1931 року. Тут Цвірка разом з друзями допомагає робітникам у їх самоосвіті, засновує клубну бібліотеку, приносить сюди марксистську літературу і твори радянських письменників. В клубі випускається стінна газета «Молодий пролетарій», в якій виступають Пятрас Цвірка, Саломея Неріс, вміщуються кореспонденції робітників. На клубних вечорах і маївках виступають молоді письменники і артисти. Пятрас Цвірка і Саломея Неріс створюють самі, а також перекладають бойові пролетарські пісні. Хоч клуб «Вілтас» проіснував недовго, — наприкінці 1931 року його розгромила поліція, — він відіграв велику роль в житті Пятраса Цвірки: тут юнак зблизився з передовими робітниками, з революційною пролетарською молоддю, яка полюбила молодого письменника.

У цей час Цвірка все більше тягнеться до прози. 1930 року з'являється велика збірка його оповідань «Присмерки в Нікській волості». Книгу захоплено зустрічають читачі, ім'я молодого автора стає популярним. «Майстром душевного слова» назве згодом Цвірку Гудайтіс-Гузявічюс. І це «душевне слово» вражало вже в перших оповіданнях про життя і долю литовського селянства. Романтична закоханість у свій край і народ та розкриття жорстокої правди життя, ліричний пейзаж рідних місць, де минало дитинство письменника, і реалістичні образи простих, бідних людей, злидні, страждання, горе знедолених глибоко контрастують у збірці і вражають душу читача. Проте, показуючи тяжке життя селянства, Пятрас Цвірка ще тільки співчуває пригнобленим, сумує над їхньою долею, але не виявляє революційного ставлення до дійсності. Його

оповідання, в яких розкривається душевна краса, людяність, благородство народних представників, ніби перегукуються з «Записками мисливця» І. С. Тургенева. Збірка «Присмерки в Нікській волості» стала прологом до всієї дальшої творчості Пятраса Цвірки, особливий розквіт якої припадає на середину 30-х років.

Протягом трьох років (1934—1937) з'являються романи Цвірки «Франк Крук» (1934), «Земля-матінка» (1935), «Майстер і сини» (1936) та збірки оповідань «Цукрові баранці» (1935), «Повсякденні історії» (1937).

У своїх творах Пятрас Цвірка виступає як представник молодій генерації литовських письменників 30-х років, що шукали нових шляхів у литовській літературі, намагаючись повернути її до великих революційних перетворень епохи. Щоб відтворити всю складність тодішнього життя Литви, всю глибину соціальних конфліктів, до краю загострену класову боротьбу, розмах народного революційного руху, художникові треба було шукати нових форм відображення дійсності. Епічна тенденція поступово стає провідною в литовській літературі 30-х років і сприяє розвитку жанру роману. Це був період шукань не тільки правильного ідеологічного шляху, а й нового творчого методу, що давав би можливість активно втручатися в життя з метою його перетворення.

Звертаючись до традицій і досвіду класики як рідної литовської, так і російської та світової літератур, Цвірка разом з тим весь час прагне до нового. Він вчиться у Ю. Жемайте, яку особливо шанує за її глибоку народність. «Мабуть, жоден з литовських письменників не був таким близьким до народу, як Ю. Жемайте», — пише він. Серед найулюбленіших письменників, які залишаються з ним на все життя, він називає Толстого, Чехова, Горького.

У своїх творах 30—40-х років, особливо в романі «Земля-матінка», що став новим етапом в розвитку литовської літератури, Цвірка виступає як духовний син Горького. Ще в юнацькі роки він виявляє великий інтерес до творчості буревісника революції. В 1928 році передова литовська громадськість широко відзначала 60-річний ювілей великого пролетарського письменника. З'явилися литовською мовою твори Горького, роман «Мати», автобіографічна трилогія й публіцистика, статті про творчість великого революційного гуманіста. Літературний критик К. Корсакас виступає з статтею про Горького, в якій звертає увагу на вплив пролетарського письменника на прогресивну литовську літературу. Для юного Цвірки, вихідця з народу, були близькі і життя Горького, і його творчість, особливо роман «Мати». Із зростанням революційних настроїв у Литві зростає і популярність творчості Горького. А. Венцлова, згадуючи про цей період, пише: «Дуже багато мені,

як письменнику, особливо для мого ідейного зросту, дала публіцистика Горького і його статті про літературу, які я перчитував по кілька разів».

Горький, виявляючи велику дійову турботу про наближення пролетарської літератури до селянства, закликав письменників відмовитися від гуманізму «в тій формі, як він засвоєний нами з евангелія і священного писання наших художників про російський народ», писати про російського мужика як про просту, розумну, талановиту людину з великою любов'ю до праці, з бунтівною душею, писати для того, щоб показати, в чому його велич. Пятрас Цвірка романом «Земля-матінка» ніби відповідає на заклик Горького, показуючи вперше в литовській літературі складний життєвий шлях батрака Юраса Тарутіса, становлення його революційної свідомості.

Селянська тема, що займала провідне місце в литовській літературі починаючи з творів Ю. Жемайте, в романі «Земля-матінка» розкривається по-новому. Юрас Тарутіс — це новий герой, який стає на шлях свідомої боротьби за свої права. Роман закінчується словами: «Юрас був перший у цій новій боротьбі за землю, за хліб».

Роботу над романом «Земля-матінка» письменник починає ще в 1934 році. Доля Литви, що задихалась у лабетах буржуазної диктатури, не могла залишити байдужим письменника-патріота. Литовська буржуазія врешті зрозуміла, що засобами терору й насильства не зможе задушити боротьбу трудящих за свої права. І вона почала вдаватися до інших методів. Одним із облудних заходів, якими буржуазія намагалася відвернути селянство від революційної боротьби, стала горезвісна «земельна реформа», яка провадилася під гаслом демократизації країни. Вимучене злиднями селянство спочатку повірило лицемірним обіцянкам уряду, але незабаром зрозуміло їх облудність. Новосельці, одержавши земельні наділи, швидко потрапляли в борги і розорялися, а їхні землі скуповували за безцінь поміщики й місцеві куркулі. Розорення і зубожіння селянства ставало масовим явищем. На початку 30-х років у Литві загострюється економічна криза, посилюється клерикалізм, поглиблюються класові суперечності на селі. Все це призводить до масової еміграції трудящих в різні країни. Незадоволення селян зростає, і вони піднімаються на боротьбу, спалахує страйк на півдні Литви. Про всі ці події розповідається в романі «Земля-матінка».

У нарисі «Мое село» Цвірка так пише про свій новий роман: «Село тепер розуміє численні політичні і суспільні явища краще за тих белегтристів... які зображують селян дурнями і абсолютними

неуками. Якщо через свою злиденність, економічну депресію селянин розоряється, — горе його найліпший учитель. Прагнення його до кращого життя не вмирає. Воно проривається крізь сум і розчарування з кожних уст. Хоч і збільшується злиденність, зростає пияцтво, у селі є здоровий, дійовий елемент, який сам організовується і, незважаючи ні на що, прагне до науки і знань». Цвірка зазначає, що сьогодні литовське село вже не чекає благодіянь від буржуазії, а покладається на себе, воно висуває нових героїв — борців проти капіталістичного ладу.

Як справжній художник, Цвірка сприймає життя в русі, в процесі розвитку. Він одразу помічає головні тенденції часу і, виходячи з них, зображує в романі нові риси в житті литовського селянства, — зростання його класової свідомості, — і художньо втілює їх в образі героя роману — новосельця Юраса Тарутіса. В основі сюжету роману — розкриття трагічної долі героя, тернистий шлях його до свідомої боротьби за свої класові інтереси. Письменник ставить героя в дуже гостру, драматичну ситуацію, яка, зрештою, вимагає від нього безкомпромісного рішення.

Для створення в романі «Земля-матінка» реальних картин сільського життя Цвірка взяв як прототип своє рідне село Клангяй. Роман починається ліричною цвірківською картинною природою на початку жнив, що виступає ніби поетичною увертюрою до всього роману. Вона одразу насторожує читача похмурістю, напруженістю. Зловісний рев та поява розлютованого бика на лузі — символічне провіщання чогось страшного, небезпечного, несподіваного для селянина. І далі через увесь роман пейзаж творить настрій, підкреслює переживання героїв, збагачує розповідь автора.

Головний герой роману Юрас Тарутіс повертається в рідне село з фронту, сповнений ілюзорних надій, що буде встановлено демократичний лад, який принесе рівність і свободу, що землю поділять між бідними. Тарутіс — типовий представник бідного селянства, яке вірило брехливим обіцянкам буржуазії про «земельну реформу», про початок нового, вільного життя. Це добре видно вже з перших сторінок роману, де подається розмова між Тарутісом та його односельчанами, що зібралися послухати фронтовика.

Спочатку ніби непогано складається життя у Юраса. Він одружується із закоханою в нього Монікою, яка живе його радіщами й печальми. У щасливого подружжя народжується син. Хоч життя не дуже щедре до них, та Юрас і Моніка сповнені мрій про світле майбутнє. Але вже в описі першої ночі новосельців-молодих відчувається гірка, хоч і не зла іронія автора, з сумною усмішкою дивиться він, як заповідливо молода пара починає звивати своє гнізденко, не знаючи, яка доля жде її далі.

Письменник з любов'ю малює образи молодої щасливої матері, Моніки, і захопленого, окриленого надіями на волю й землю Юраса. Та автор каже, що «Юрас поплив за водою», коли той радіє разом зі своїми безземельними односельчанами, отримуючи наділ. Бо земельною реформою буржуазія підступно готує «вовчу яму для селянина» і «проллється ще кров за цей клаптик землі». Картина розподілу землі, початку нового життя новосельців завершується сумними словами: «Вростаючи корінням у нову землю, новосельці, як нарізно посаджені дерева, осібно боролися з негодою, і одного по одному виривали бурі з їхніх рядів».

Перед читачем поступово розкривається трагічна доля родини Тарутіса. Суворе життя одну за одною розбиває ілюзії героя. Одержавши клаптик власної землі, Юрас був глибоко переконаний, що назавжди розпрощався з рабським, злидарським життям, що сумлінна праця і освіта допоможуть йому стати повноправною людиною.

Щоб поступово показати прозріння обманутого селянина, автор вдається до своєрідної композиції роману, зосереджуючи увагу на окремих епізодах з життя героїв, чергуючи картини родинного щастя Тарутісів з описами злиднів, тяжкої праці на поміщика. Помалу жорстока дійсність бере верх. Життя Тарутісів, як і інших селян, все гіршає. Автор наголошує на тому, що радіщі з жартами, мріями і хорошим настроєм були лише хвилинними, а дні, тижні, місяці «виснажували людей, випивали річки сліз і поту». Юрас поступово потрапляє в кабалу до поміщика. В маетку у Ярмали гине старший син Тарутісів — Казюкас, — їхня надія і майбутня опора. Смерть сина, похорон його, страждання батьків — кульмінаційний момент трагедії Тарутісів. Ця картина вражає своїм глибоким драматизмом.

Виснажена горем, тяжкою працею, злиднями, передчасно вмирає люба дружина Юраса Моніка, його вірний друг і помічник. За борги з молотка продається майно Тарутісів. Втративши все найдорожче для себе в житті, Юрас починає розуміти причини страждань і злиднів бідняків-односельчан і приходиться до висновку: «Неправильно землю поділили. Нам розбили землю на ділянки, посадили нас голих — кожний за себе — і покинули напризволяще. Розділили наші сили, розігнали, як вовки отару овець, і ну ловити, і ну душити нас поодиночі. Не треба було нарізати смужки, а жити без меж і тичок, пліч-о-пліч, душа в душу... Одною комуною, розумієш? А так — один зверху сидить, а сотні під ним горби гнуть...» Ці слова в буржуазній Литві прозвучали як заклик до революції.

Так Юрас, для якого правда була дорожча над усе, стає організатором страйкового комітету і починає боротьбу проти влади

панів. Яскраві барви весни в кінці роману підкреслюють початок нового життя героя.

Створюючи образ нового героя, що стає на шлях революційної боротьби, Цвірка звертає увагу на основні риси його характеру: сміливість, любов до правди, оптимізм, прагнення до знання, велику людяність, чуйність, — і бачить в цьому характерні риси трудового народу.

Образ Моніки — один із найсвітліших образів жінки-трудівниці в литовській прозі. Особлива теплота і ліризм у сценах роману, де показана материнська радість Моніки, туга її за сином, її взаємини з чоловіком, з яким Моніка жила душа в душу. Вона щира, доброзичлива, сердечна, співчутлива до горя кожного, завжди готова поділитися з людиною останнім шматком хліба.

Не можна без душевного болю читати рядки, що розповідають про смерть Моніки. Вона тихо згасла у Юраса на руках, ніби злилася з весняною ранковою природою. І вже навіть у померлої Моніки автор підкреслює одну деталь — її руки, «такі добрі, ласкаві, такі невтомні руки, які так підбадьорювали Юраса, такі щедрі завжди для всіх». Сумною була перша зустріч з Монікою, ще сумніше розставання з нею.

У романі «Земля-матінка» перед читачем постає реалістична картина литовського села. Цвірка глибоко вірить в простого селянина і не боїться розкрити всі темні сторони його життя: злидні, розорення, еміграцію цілих родин із села, пияцтво, релігійні забобони. Хвилює читача тяжка доля селян-бідняків Лінкуса, Петроніса та інших, перед ним розкривається картина диференціації селянства, соціальних протиріч, жорстокої експлуатації.

В самій назві роману «Земля-матінка» відчувається, з одного боку, гірка іронія автора щодо марних сподівань бідного селянства, що в умовах буржуазного ладу земля може принести йому щасливе життя; з другого боку, символічна назва роману є своєрідним закликком боротися за нове життя, за справжню землю-матінку.

Твір має глибоку психологічну основу. Через внутрішні монологи, спогади про минуле життя героя, автор передає складний шлях зростання його свідомості. Психологічний аналіз поєднується з описом подій і публіцистичними відступами автора.

Роман «Земля-матінка» вийшов у світ 1935 року зі значними цензурними купюрами. Та він одразу завоював широку популярність серед читачів і привернув увагу літературної критики. Представники буржуазної критики в основному засудили Тарутіса, бо бачили в ньому революційну силу, що виростала в литовському селі. Авторів робили закид, що цей образ не типовий, а вигадан-

ний. Але навіть деякі буржуазні критики визнавали життєвість роману, бачили його своєрідність в новому погляді автора на життя «не зверху, а знизу, очима нижчих верств». Передові кола Литви оцінювали роман Цвірки як нове слово в літературі, підкреслювали, що в образі Юраса Тарутіса литовська література має нового героя-борця за краще майбутнє народу. Їх приваблював громадянський пафос письменника-патріота, який на повний голос викривав підлість, лицемірство і брехливість буржуазного уряду Литви. Роман Цвірки поклав початок методу соціалістичного реалізму в литовській літературі. Гудайтіс-Гузаявічюс пише, що «не без впливу Цвірки... сам взявся за перо». І його роман «Правда коваля Ігнотаса» — епічний твір про історичну долю литовського народу, про його боротьбу за свободу — є кращим свідченням цього. Герой твору Гудайтіса-Гузаявічюса коваль Ігнотас Варкаліс — демобілізований солдат царської армії, учасник революційних боїв у Петері, який, повернувшись додому, стає командиром партизанського загону і веде боротьбу за свободу своєї батьківщини, — є далшим розвитком образу Юраса Тарутіса.

Антанас Венцлова відзначає, що важко знайти в Радянській Литві школяра, робітника, колгоспника, який не читав би видатного роману Цвірки «Земля-матінка», а під час Великої Вітчизняної війни литовські воїни Радянської Армії носили книгу Цвірки разом з патронами.

Нове, повне видання роману із значною авторською редакцією з'явилося литовською мовою тільки в 1940 році, після повалення в Литві буржуазного режиму. А до цього видатний твір литовського письменника був виданий російською мовою 1937 року в Москві. З появою «Землі-матінки» литовська література виходить на світову арену. Згодом роман видається українською, латиською, чеською, польською, англійською мовами.

На початку 50-х років було декілька видань творів Цвірки російською мовою, а в 1967 році вийшов перший том тритомного видання. В перекладі на українську мову вибрані твори литовського письменника з'явилися в 1950 році.

Ще в 1935 році Цвірка говорив, що «письменник зобов'язаний не тільки цікавитися соціальними зіткненнями, а й брати активну участь у них, присвячувати свій талант і геній справі звільнення людства». Його обидва твори 30-х років — і гостросатиричний роман «Франк Крук», в якому беруться на глум і викриваються литовські чичикови і ноздрюви та розвіюються ілюзії про «американський рай», і роман «Земля-матінка», де вперше в литовській літературі вказується селянству вихід з віковичних злиднів і безправ'я, —

говорили про Цвірку як про письменника — борця проти реакції, за новий, соціалістичний лад.

Буржуазний уряд переслідує прогресивного письменника, фашистська цензура забороняє видавати його твори. Тоді Цвірка пише казки, оповідання для дітей та юнацтва, виступаючи під псевдонімом К. Герутіс. Сатирично загострені, пройняті ідеєю соціальної справедливості, вони мають величезний успіх. З'являється його збірка «Цукрові баранці».

В той же час зростає роль Пятраса Цвірки як громадського діяча, одного з видатних представників антифашистського крила литовської літератури. В 1936 році в статті «Захист культури і письменники», ніби відповідаючи на звернення М. Горького «З ким ви, майстри культури!», він зазначає, що всі діячі культури, особливо письменники, до слова яких з такою увагою прислухаються в суспільстві, повинні поставити питання: «З ким?» І заявляє, що «слово правди, яке устами Гейне, Горького, Генріха Манна таврує брехню, безжалісно висміює ворогів людського прогресу, гнобителів народів, не може бути з «лицарями німецької свастики і сокири». Його поїздка в 1937 році по Західній Європі (Німеччина, Франція, Північна Італія) ще більше посилює в ньому ненависть до фашизму та до реакційної буржуазної культури. Ще в 1933 році, коли Гітлер захопив владу в Німеччині і підняли голову литовські фашисти, Цвірка разом з своїм другом А. Венцоловою написав і видав книжку «Адольф Гітлер. Кар'єра диктатора», за підписом А. і П. Двесе («Удвох»), розкриваючи в ній читачам справжні наміри гітлерівців, замасковані фашистською пресою.

За спогадами А. Венцлови, влітку 1936 року, коли вони з Цвіркою прочитали в газеті повідомлення про початок громадянської війни в Іспанії, Цвірка стурбовано промовив: «Фашизм піднімає голову. Сьогодні від тренується в Іспанії, а завтра почне свою криваву справу і в інших країнах». В 1937 році, побувавши в Німеччині, Цвірка надсилає з Парижа до каунаської газети кореспонденцію про гітлерівський терор проти німецьких прогресивних сил і розповідає про підготовку Гітлера до війни. В одному з листів під назвою «Зоологічний сад» він порівнює життя гітлерівської Німеччини з життям зоопарку. Цей лист, як пише А. Венцлова, привернув увагу фашистської німецької преси і викликав цілу кампанію не тільки проти автора, але й проти всього литовського народу.

Ще з початку 30-х років молодий письменник виявляє великий інтерес до Радянського Союзу. Він жадібно стежить за життям і величезними успіхами першої в світі соціалістичної держави. Його захоплює нова, радянська література з її глибокою ідейністю, пар-

тійністю, оптимізмом. Він з великим інтересом стежить за роботою Першого з'їзду радянських письменників. Звергаючи увагу на бойову поезію В. Маяковського, Цвірка підкреслює, що «численні покоління поетів будуть вчитися у Маяковського не тільки, «як робити вірші, але також і як поєднувати свою долю і поетичну діяльність з повсякденною боротьбою людства за краще його майбутнє».

Поїздки до СРСР (1936, 1938, 1939) сприяють дальшому ідейному зростанню письменника, зближенню його з підпільними діячами Комуністичної партії Литви. Він краще починає розуміти, що справжнє світло іде зі Сходу. Загострюється його перо публіциста.

Встановлення Радянської влади в Литві принесло литовському народу свободу і процвітання. Для Цвірки це був також початок нового періоду його творчості. Він стає комуністом, активним громадським діячем, віддаючи всі сили для зміцнення молодого народної республіки. Цвірка очолює оргкомітет радянських письменників Литви, редагує перший литовський радянський літературний журнал. В ці роки він виступає в літературі переважно як публіцист.

Під час Великої Вітчизняної війни Цвірка — активний борець проти німецького фашизму. Перебуваючи за межами окупованої Литви, він весь час виступає в пресі, по радіо, їздить на фронт до литовських воїнів. Пристрасне слово Цвірки лунало як заклик до боротьби і було прийняте непохитною вірою в перемогу. Збірки його оповідань — «Караюча рука», «Срібна куля», «Оповідання про окупантів» — читали литовські воїни на фронті. Вони також розповсюджувалися серед тимчасово окупованого литовського населення.

У післявоєнні роки Пятрас Цвірка в центрі громадського і літературного життя звільненої батьківщини. Він один з засновників литовської радянської літератури. Його збірка оповідань «Коріння дуба» (1945) — значна подія в литовській літературі. Це оповідання про красу і велич народу, його непереможність.

З образом нової людини ми зустрічаємось і в останніх оповіданнях Цвірки «Депутат», «Поцілунок», «Пісня». Повний творчих планів, Цвірка починає новий роман «Річка назад не тече», де збирається показати післявоєнне життя рідного народу. Про свої творчі задуми він пише: «Роки великих соціальних струсів і перемог трудящих повинні стати темою моєї книги. Про цю майбутню книгу, про литовську людину, про недалеке минуле і сьогоднішній день я багато думаю... І хочу це відобразити. Тема величезна...» В численних промовах і статтях Цвірка закликав письменників писати твори про найзначніші події в боротьбі литовського народу за соціалізм.

Палке слово письменника-комуніста таврує буржуазних націоналістів, називаючи їх виродками і катами литовського народу. Їм він протиставляє самовідданих борців за світле майбутнє і закликає литовських письменників зображувати нову, радянську людину, яка є носієм революційного гуманізму, нового розуміння любові, дружби, братерства народів. Пятрас Цвірка стверджує непорушну єдність наших народів як джерело їх могутності і сили. Ідеєю дружби народів пройняті оповідання Цвірки «Насіння братерства» і останні нариси «Серце Грузії», що з'явилися в 1947 році незадовго до його смерті, після поїздки групи литовських письменників по республіках Закавказзя.

Не довгий, але славний шлях пройшов Пятрас Цвірка, письменник і борець за майбутнє народу. «Пам'ять про нього, — пише Антанас Венцлова, — весь його образ надихають нас на ту велику боротьбу за комуністичне майбутнє, якій Пятрас Цвірка віддав свій талант і своє гаряче серце!»

ІРИНА БУТСЬКА

ЗЕМЛЯ-МАТІНКА

Повільно в глибокій тиші наставав сірий похмурий день. Про нього прокричали півні ще сонних сіл. І довго потім жоден звук не порушував тиші. Сонячний промінь, прорізавши імлу, пробіг по вологих посівах.

Раптом на лузі пролунав страшний застережливий рев. Від нього затріпотіло листя, сполохана пташка стріпнула крилами на верхів'ї дерева. Ніби випливши з озера, на горб піднявся чалий бик; пригнувши могутню шию, він розпоров блискучими рогами дерен і зупинився, роздуваючи ніздрі.

Шия бика вкрилася складками. Він підвів голову, подивився вдалину налитими кров'ю очима і з ревом спустився в долину, несучи на кінцях рогів, як вінок переможця, шматки зеленого дерну.

Там, де ще недавно дрижала земля від бігу бика, по лузі розбрелась велика череда. Із садиби, від довгих будівель під червоними дахами, йшли групами люди; поблискували коси, виднілись тонкі граблі.

Почалися жнива. Де вчора ще широким килимом цвіла конюшина, сьогодні привільно паслися коні, корови, телята. Неподалік від них, навколо багаття, розкладеного з сухого пирію та моху, витанцьовувала дівора.

Десь так перед полуднем до гудіння молотарок додалося ще нестихаюче бекання овець, яких заганяли на стрижку в загороду коло водопою; вівці забивалися в кутки, гасали вздовж огорожі і потім, впіймані, дрібно тремтіли під ножицями. П'ять-шість робітниць разом з пастухами ловили їх, хапаючи за вовну, валили на землю, зв'язували їм ноги і стригли м'яку густу хвилю. Ягнята ховалися за матерів і нізащо не хотіли віддавати своїх теплих шубок.

Із загону чути було голоси:

— Лови цього товстуна!.. Ну й парубок! З вівцею не впорается, а ще й за спідниці хапає!

Підпасок у довгій ватянці, схопивши сильного барана за роги, спочатку волочився, спотикаючись, за ним, але, не маючи сили його зупинити, розпластався на землі. Дівчата, регочучи, кинулись ловити барана, пам'ятаючи давню прикмету: хто першою під час стрижки овець впіймає барана — цієї ж осені вийде заміж.

— Марце, безсоромнице, за що ти хапаєш!
— Не пускай його! Биря! Биря!..
— Ага, попався! Держі-іть!
— Вирвався твій суджений! Баран — твій чоловік, баран — чоловік! — реготав підпасок.

Осторонь від подруг, за колодязем, сиділа одна з дівчат; вона — як і вівця під її ножицями — зовсім не подавала голосу. Тільки зрідка дівчина піднімала голову і, зітхнувши, відкидала рукою, в якій тримала ножиці, нависле на очі волосся. Закінчивши стрижку, вона розплутувала вівцю, стаючи спочатку на одне коліно, потім на друге і, спираючись рукою об землю, важко підводилась; незграбно, перевальцем, ловила вона другу вівцю. Підпасок поглядав на неї з такою цікавістю, що дівчина мимоволі уповільнювала біг; сама відчувала, як їй тепер важко, навіть шкідливо бігати, втомлюватись.

Робітниці маєтку давно вже все помітили. Хоч дівчина і старалася здаватись безжурною і веселою, але в жіночих справах вони розбирались і догадувались, що їй зараз не до веселощів. Від гірких нічних сліз під очима у дівчини залягли темні кола, руки без звичайної легкості згрібали солому. Вона тепер не змагалася з подругами ні в піснях, ні в роботі, трималася осторонь. Удаваною моторністю і жвавистію хотіла вона обманути плетух, але це їй вдавалося все важче й важче.

По садибі пішли пересуди про її біду. Богомольні ханжі вираховували навіть місяць її гріхопадіння і знайшли батька її дитини. Та це їй не важко було: дівчина добрих півроку з батраком Тарутісом один горішок гризла. Обнявшись, поверталися вони удвох з роботи, вечеряли одною ложкою. На вечірках дівчина була така вірна своєму Тарутісу, що, не спитавши у нього, ні танцювати, ні до ігор ні з ким не ходила. Всі говорили: «Тарутіс в'ється коло своєї милої, як хміль навколо липи».

Але ось ранньої весни з піснями пішли добровольці, а з ними і її хлопець. І чутки про нього не було, де він, чи живий. Лише близьким друзям він говорив, що йде битися проти панів за братерство й свободу. Повернувся він через рік, навесні, солдатом Литовської республіки — з довгою шаблею при боці, в шинелі з бронзовими гудзиками, в обмотках. День-два сусіди бачили його

зелений кашкет під її вікном... Потім він знову як у воду впав. Знову десь далеко виблискувала шабля молодця, а дівчина затривожилась, зажурилась... Саме з того часу злі язики і знайшли собі роботу.

— По мед воно добре лазити, а як бджола ужалить — ой-ой-ой!

Ось і зараз, як тільки дівчина почала ловити вівцю, одна з робітниць пробурмотіла стиха:

— Ач, найменшу ловить. Силоньки, либонь, уже нема! От і вір парубкам! Викурив цигарку та й кинув. Занапастив життя дівчині.

— Ну чого там занапастив! Ні він, ні вона не винні. Так вийшло... А якби зі мною таке, я наплювала б на всіх і виховувала б собі дитину.

— Тобі легко базікати, а їй він усе життя перевів. Кому вона тепер потрібна?

— Не бійся, знайде собі другого швидше за тебе! А що доброго, що ти он в дівках постаріла, — одцвіла твоя молодість, тепер ніхто й даром не візьме. А я лиш побачу, що старість підходить, зараз же дитинкою обзаведусь!

— Обзаводься, на таке добро ніхто не позаздрить.

— І обзаведусь. І викохаю. Коли у мене материнське серце, — я й пекла не побоюся.

— А потім порохом витруюватимеш!

Тут здавна дотримували звичаю, що без церковного шлюбу дівчині не можна мати дітей. Якщо незаміжня дівчина мала дитину, — церква і люди вважали її розпусницею.

Боячись злости і проклять темних людей, покинута коханим, вона в розпачі вирішила потай витруїти зародок.

В цьому їй допомогла відома на всю округу знахарка Ванагене. Вона дала дівчині випити пороху, і та мало не отруїлася. Ледь жива, вона два дні пролежала в полі під холодним дощем, поки її не знайшли робітники з садиби. Але зародок так і не пропав. Він ожив разом з матір'ю і бився, як рибка в сітях.

Ось чому одна з робітниць згадала про порох, а друга, Марце, заступилась за бідолаху.

Підпасок, зсунувши шапку на потилицю, пустив якийсь дотеп, і всі аж покотилися зо сміху, поки товстунка Марце не зупинила їх:

— Ви тільки сміятися з чужої біди вмієте. Ідіть собі, ідіть, безсоромні! Бідолаха мусить від вас ховатися, як від скажених собак.

— Еге, Марце, барана впіймала, то вже й дітьми хочеш обзавестись. Ха-ха-ха...

— Прикуси-но свого довгого язика, бо швидко одріжу! — пригрозила Марце ножицями одній з реготух і, відійшовши, крикнула до дівчини, якій вони допіру перемивали кісточки:— Зачекай, Моніка, я тобі допоможу.

Впіймала вівцю, сама зв'язала її, хоч Моніка весь час примовляла:

— Не треба, Марце, я й сама можу.

— Бачу я, як ти можеш. Ніхто тебе не силує, відпочинь краще, а ми й без тебе кінчимо. Тільки ти даремно всіх цураєшся. Від злих язиків однаково не втечеш, а добрі люди від тебе не одвернуться.

У Моніки навіть сльози на очі навернулися. Марце завжди була з нею така ласкава тому, певно, що й сама чимало лиха зазнала: вона була підкидьком. Якби не Марце, Моніка давно б собі вкоротила віку. Не раз Марце утішала її:

— Коли у тебе народиться дитина, я буду її няньчити, чепчиків нашію.

Моніка чула, як сильно б'ється під її рукою серце зляканої вівці; вона то вслухалася в слова подруги, то поринала в свої думки, а погляд її вже кілька хвилин не відривався від далеких голих горбів, залитих теплим промінням сонця. Хтось ледь помітний спускався з горба. Ось уже добре видно поли його довгої шинелі, що розвівалися на вітрі. Придивившись, Моніка раптом випустила з рук ножиці. Немов хтось здалеку ласкаво заговорив до неї. Ось подорожній зник у видолинку. Щоб не згубити його з очей, вона підвелась: його хода, змахи його рук здалися дівчині давно знайомими, відчутно близькими... Ось вона знову ясно побачила його поверх спин овець.

— Що там? — спитала Марце, глянувши в той же бік.

— Нічого... — Моніка поглядом хотіла одвести вбік погляд подруги, але не встигла. Та вгадала її думку: Моніці здалося, що це *він*.

Обидві дівчини вдивлялися в людину, яка йшла пря-

мо сюди, до садиби. Батраки, зупинившись з косами в руках, також показували один одному на подорожнього:

— Дивись-но, сюди йде!

Тепер усім стало ясно, що це військовий або, може, тільки одягнений у військовоє. Захисного кольору шинель накинута на плечі, кашкет тримав у руці. Здавалось, він зупинився і помахав кашкетом. Дівчата подумали, що це він їм махає.

— Чого йому? — перезирнулися робітники.

Тут були Балтрамеюс і Пятрас Лінкуси, Дауба, Амбрутіс.

— Он знову махає. Може, це хто з наших з полону повернувся?

Батраки побачили, що військовий прискорив ходу, мало не біг. Ось він уже зовсім близько. Перестрибнув через канаву, зупинився за кілька кроків од них.

— Не впізнаєте хіба? Балтрас, Йонас! — заговорив військовий, скидаючи шинель.

— Та це Юрас! Дідько б тебе побрав! Живий!

— А ми по тобі й заупокійну віддзвонили, а він, поглянь, здоровісінький!

Тарутіс з кожним поздоровкався, з кожним розцілувався — в одну щоку, в другу, по-чоловічому. Потім, не кажучи ні слова, ніби більше ні про що було розмовляти, вони почали розглядати один одного.

— Що ж ти тепер, може, комісаром яким у нас будеш? Хто ти тепер, більшовик чи литовський солдат?

— Я за Литву в окопах сидів.

— Може, нового короля нам висидів?

— Ніяких королів — Литва тепер буде демократією. Розумієте, всі — рівні!

Тарутіса засипали питаннями. Одні хотіли дізнатися про комуну, інші — про братерство і як воно буде створене. Юрас пояснив, що новий порядок встановлять, зібравшись, народні представники — робітники, селяни, всі прості люди, — вони й вирішать, що краще.

Розповів їм про страшні речі, як вони загнали Бермонта в річку. «Стояв такий мороз, що кулі й то, здавалось, не могли пробити мерзле повітря. А ми були голі й босі, на наш обоз напали оскраженілі вовки. Ротний кричить: «Хлопці, смерть або свобода!» Бермонт захопить нам у фланг, а ми за ним — лівим крилом. Бермонт

на нас батарею, а ми на нього — броньовик. Як запустили кулеметну стрічку, — за півгодини очистили фронт. Нема куди податися головорізам Бермонта, а ротний ще їм: «Здавайтеся, киньте зброю!» Бермонт, каналія, шасть через річку, а хвіст ото й примерз. Вранці дивимось — з льоду замерзлі потилиці стирчать».

Побував Юрас і в польському полоні, побачив далекі великі міста. Та й живуть же там пани! Сади у них під склом і взимку квітнуть! Траву навколо будинків, вони, як вуса й бороду, стрижуть, розчісують. Втік Юрас з полону, довго йшов лісами, горами. Показав він і рубець на носі, куди його поранило.

— А ти застрелив хоч одного?

— А дідько його зна! Я й не дивився, знай, шкварив по них, і все!

— Скільки ж у нас тепер війська? З дивізію хоч набереться?

— З дивізію!.. Ех ти, дивак! Спитай-но краще Юраса, чи не чув він: в Каунасі, кажуть, готують папери про роздачу землі біднякам? Може, і нам дадуть? — питали батраки солдата.

Тільки-но зайшла мова про землю, старі і молодь обступили добровольця.

— А за що ж ми воювали, як не за землю! Виженемо панів із садиб, тоді всім землі вистачить. Так воно й буде. Литва тепер незалежна, у неї своя власна конституція.

— Чи ба — конституція! А що це воно таке?

Юрас роз'яснив, що таке конституція. Тепер скрізь робітники царів і королів за горло взяли. Доволі попили вони поту й крові народної. Хто не працює, той не їстиме. Литва всіх щасливими зробить. Зуби є — буде й хліб. Земля? Ну, по неї недалеко ходити, ось вона!

— Та хто його знає! Добром пани її не віддадуть. Пан — вің цупкий.

Батраки оглядали панську землю, наче бачили її вперше. Очі у них сміялися. Не хотілося їм відпускати Тарутіса, який так сміливо говорить про нечувану владу, про Литву, про сейм, про рівність. Не знали, чи вірити йому, чи не вірити. Якби в цю хвилину хтось насправді запропонував їм: вибирайте собі ділянки землі, засівайте їх, ставте хати, бо ви заплатили за них кров'ю і потом своїх кріпосних батьків і дідів, — вони і не зна-

ли б, що їм робити. Адже за все життя вони задарма не одержали від поміщика і могильної ями, а тут раптом — на тобі — земля!

— Сто чортів! Я вам розповідаю, розповідаю, а ви мені ані слова... Що у вас тут нового? Хто народився, хто одружився, хто помер? Як Ярмала, і досі вас графським батоном благословляє?

— Та нема у нас нічого нового, Юрас! Ось тільки, коли ти пішов до армії, Пятрас Гінча вибрав собі найкращого графського коня і поскакав до більшовиків. Не зустрівач його?

Коли батраки поділилися з Юрасом усіма новинами, Балтрамеюс Лінкус відвів Юраса вбік і на очах у всіх почав шепотіти йому щось на вухо. Доброволець ніби здивувався:

— Та ну!.. Не знав я... — і поглянув на загін, де мекали вівці.

— Піди-но хоч заспокой її. Тут на неї всіх собак вішають... — говорив Лінкус. — Не відмовляйся, адже це твій гріх?

— Піду, звичайно... Значить, на мене кажуть? Вона, певно, проклинала мене?..

— Вона хотіла заподіяти собі смерть. Ех, що тут було!.. Топилася вона. Ну, потім про все дізнаєшся. Піди до неї, щоб усі бачили.

Важко було Тарутісу, наче йшов у бій. Він і сам не розумів, що діється у нього на серці... Топилася, хотіла отруїтися... Дурне дівча! Що він їй скаже, з чого почне? Адже весь час пам'ятав про неї, всю дорогу про неї думав. Якби не вона, він сюди зовсім би не повернувся. А тепер, коли про все дізнався, його почав мучити сором. Юрас поблизу побачив старих робітниць із садиби і подумав: «Спостерігатимуть, ворони, як я з нею зустрінусь... Навмисне спочатку підійду до неї, а не до них».

Він уже близько підійшов до жінок, шукаючи очима і не знаходячи Моніки. Привітавшись з усіма, він повеселішав, але очі його весь час блукали довкола. Раптом за колодязем, віддалік від усіх, він побачив голівку в червоній косинці. Рідна, любя косинка в білий горошок! Її він впізнав одразу. Помітивши, що дівчата переглядаються, він рішуче заговорив перший:

— А де ж моя Моніка? Либонь, забула вже мене! —

і сам відчув, як спалахнуло його обличчя. Одна з дівчат сердито подивилась на нього. Це, здається, Марце. Він не витримав її погляду. Почув, як вона сказала йому навздогін:

— Гнати треба таку зозулю! Нанесе яєць у чуже гніздо й полетить.

Чула ці слова й Моніка. Поки він там розмовляв, вона прислухалась, затамувавши подих, але не обернулася. Вона вирішила — без єдиної сльозинки, з усією гіркою сказати йому в очі так, як учила її Марце: «Обманув ти мене, розтоптав моє життя, чого ж лізеш знову? Скільки я намучилась без тебе, писала тобі, ти не відповідав. Ну що ж, буду терпіти й далі». Моніка наперед уявляла собі, яким він прикинеться ласкавим, як почне виправдуватися. А вона йому відріже: «Забийся, облиш мене! Ненавиджу!»

Моніка чула, як він перестрибнув через загорожу, як перелякані вівці лавиною промчали мимо. Руки її раптом безсило опустилися, ножиці ніби зразу затупились... І раптом в очах вівці, що лежала коло її ніг, вона, як у дзеркалі, побачила його лице. Почав він не так, зовсім не так, як вона думала.

— Ну що ж ти, хазяєчко! Навіть привітатися зі мною не хочеш?

— Не хочу!

— Довго ми не бачились. Забула, виходить, мене?

Моніка нічого не відповіла. Він сів на землю поруч із нею, взяв у неї ножиці й повернув її обличчя до себе.

— Подивімося одне на одного! А може, й поцілуємось? — Він скося поглянув у той бік, де з'юрмилися дівчата: здається, ніхто не бачить.

За підборіддя він підвів її обличчя, і, як дівчина не силкувалась одвернутися, притягнув її до себе, і поцілував у щільно стулені губи.

— Що ж ти так насупилась? Гніваєшся, галочко? Ну, ну, посміхнись! Покажи-но, покажи зубки!

Юрас хотів розкрити її губи, як пелюстки квітки, але Моніка не усміхнулась, подивилася на нього спокійно, як на незнайомого, а серце її сповнилося жалістю і болем. Він бачив, як щось підступає їй до горла, і вона, наче ковтнувши через силу, вимовила:

— Пустити!

Дивилась вона повз нього в поле. Дивилась довго, потім сказала:

— Чого ти прийшов?

— До тебе прийшов. А ти й не рада?

Вона ще раз поглянула на нього, відняла руку і закрила очі. Косинка зісковзнула з її голови, і Юрас побачив коротеньку, як овечий хвіст, кіску. Він обійняв її, пригорнув до себе. Сховавши голову під його солдатську шинель, дівчина заплакала. Плакала вона не з горя, горе розтануло від першого ж його слова, а від радості. Ніби хмара пролилась і розм'якшила землю, — бірюзою квітучою льону світилися її вже розплющені очі.

— Юрас... що це зі мною... я... — голос її переривався, як вона не намагалася оволодіти собою. — Я... я...

— Ну годі, дурненька, годі, — милував її Юрас.

— Е, та в тебе он розірвано, дай-но я зашию... — сказала Моніка вже спокійна, ясна, потягнувши до себе полу його куртки. Вона вийняла з кофти голку з ниткою і з жіночою акуратністю почала зашивати одяг солдата.

Це піклування розчулило Юраса більше, ніж її сльози. Дорогі, любі її руки клопоталися тут, аж коло його грудей. Закінчивши шити, вона нахилила голову і відкусила нитку біля самого його тіла... Його наче у саме серце кольнуло щось. Він притис її до себе і поцілував ще раз.

— Як хороше ти вмєш... Ти зараз зовсім інший... — говорила, задихаючись, дівчина. — Я тебе здалеку побачила і впізнала одразу. Думала, що ти не підійдеш.

Юрас заспокоював її, гладив і, затримавши руку там, де було дитя, пошепки спитав на вухо:

— Значить, скоро вже?

Моніка спалахнула.

— Не треба, Юрас... не говори про це. Всі знають, як собаки, на мене гавкають.

Моніка знову важко дихала, очі їй затуманили сльози.

— Важко тобі з ним?..

— Ох, скільки я витерпіла. Скільки тут про мене плескали язиками, як вони мене соромили... Я вже втопитися хотіла... у воду вже аж по шию забрела... а вода холодна... не хотілося мені вмирати. Думала, втік ти... Всі так і говорили, що ти ніколи не повернешся...

— Ну, ну, не треба, годі!

* — В голові туман стояв... Зовсім було збожеволіла... Випила пороху, підмовила мене бабка Ванагене. Не хотілося мені, щоб дитя без батька народилося, штурхали б усі його... І кутка свого не мало б. От я й зважилась його отруїти, бабка дала мені пороху випити... Погано мені стало, нікому було й допомогти, всі нутрощі переверталися. Боляче, мабуть, і йому було... Вертілося воно, колотилося... Тільки воно вже велике було, от і вижило. Так мені його шкода потім стало. Коли, бувало, потім воно довго не озивається, я перелякаюся. Останній тиждень воно все спало, а оце як ти прийшов,— знову заворушилось. Батька відчуло... Ну, тепер не боюся я злих язиків і пліток, нічого не боюся, тільки б воно здоровим народилося...

Давно вже в садибі дзвонили на обід, а Моніка все ще сиділа над зв'язаною, наполовину обстриженою вівцею і розповідала солдатів про свої страждання, зрідка витираючи очі рижком косинки. Розповідала, як їй написали листа до Тарутіса, як таїла вона своє нещастя, і коли дівчата посилали зв'язані ними носки і рукавиці солдатам, вона також з одною парою рукавиць поклала свого листа. Але писала за неї письменно подружка. Вона думала, що, може, лист потрапить до того, кому призначений. Відвезли ці подарунки, а відповіді так і не діждалася. Якось уві сні побачила свою рукавицю на відрубаній руці.

Все розповіла йому Моніка, навіть про сні, а сама не могла надивитися на нього, милуючи очима, коли він розповідав їй про битви, про незалежність, про землю, про нове життя для батраків і селян, про все те, що їй і уві сні не снилося.

Потім вона боязко спитала:

— А ти не кинеш мене? Не кидай, Юрас. Якщо не хочеш одружуватися з такою, не одружуйся, будемо так жити. Я пратиму тобі, доглядатиму тебе, як рідна мати.

Юрас не вимагав ніяких обіцянок, сказав, що заради неї, дурненької, він сюди повернувся, заради нового життя, яке тепер починається!

Далеко від села і поміщицької садиби Вішинскіне, над річкою, на межі панських володінь, стояла стара напівзруйнована халупка, збудована ще графом для збе-

рігання рибальських снастей. Давно вже нею ніхто не користувався. Її потроху розтягли на свої багаття пастухи, що пасли вночі. В цій руїні Тарутіс і вирішив звити собі гніздо. Грошей у нього і на пачку сірників не було. Поговорив з Ярмалою, управителем, який після втечі графа лишився повноправним господарем маєтку Вішінскіне, і той дозволив йому там оселитися. Верх Тарутіс вкрив очеретом з найближчого болота, натягав моху і законопатив щілини в стінах, порослу кропивою долівку він вирівняв і утрамбував, абияк сам склав піч. Він міркував так: до поділу землі мине рік-два, все може статися, а так — хоч дах над головою буде свій. За два тижні основні роботи були закінчені. Дивлячись на своє «чорногузове гніздо», доброволець відчував велику радість. В ці дні будування він наче знову зарився в окопи: не мився, не голився, спав, не роздягаючись, — весь, як кажуть, лускою обріс. Нарешті настав день, який буває великим днем і у пташиному житті, коли вводять у домівку хазяйку і подругу.

Встав у цей день Юрас ще вдосвіта. Роздягшись до гола, він з голови до ніг вимився з бочки холодною дощовою водою, що натекла за ніч з нового даху, відтираючи ноги, шию піском. Потім надів сорочку, яку ще вчора сам виправ, насилу застібаючи гудзики огрубілими пальцями, натягнув старанно вибите і почищене солдатське галіфе — і тут відчув себе легко й весело. Бороду довелося голити навпомацки, без дзеркала і без мила, але всі ці незручності нового життя не могли зіпсувати його весільного настрою.

Коли Тарутіс замкнув двері хати і пішов стежкою до садиби, сонце вже піднялося високо. Він зрідка оглядався на свою халупу, в якій вони вдвох збиралися почати нове життя. Маленьке віконце наче підморгувало йому в ранішніх променях: «Іди — веди свою жінку, вона принесе тепло і радість у цю хату».

Робітники садиби вирішили відсвяткувати весілля і проводи перших новосельців, які вибиралися з маєтку. Становище нареченої не дозволяло влаштувати бучного весілля, та й порожня кишеня Тарутіса також. Тому вирішено було відсвяткувати весілля лише у молоді, а вона вже постаралась, як могла: спекла весільний коровай. Коли молоді повернулися з волості, їх зустріли за старим звичаєм: дівчата й парубки підмітали

перед ними дорогу, ворота були прикрашені кольоровими стрічками. Коло дверей дому молодим піднесли окраєць хліба і склянку квасу. Всіх гостей нагодували ситним обідом — борщем і смаженою свининою. А потім молодих частували тим, що припасли сват і сваха, що понесли сусідки. Юрас не збирався влаштувати гулянку, але товариші умовили його.

— А чому б нам і не погуляти! Тобі ні про що не доведеться турбуватися, ми самі принесемо і випивку, і закуску.

— Е! Коли вже з цього кінця з бочки не тече, просвердлимо її з другого боку. Коли ж нам ще погуляти та потанцювати!

У Моніки в цих краях не було ні батьків, ні братів, лише далекі родичі — десята вода на киселі, проте тільки-но Лінкус заграв на своєму кларнеті, гостей набралася повна хата — і прошених, і непрошених. Кого не розвеселило пиво й горілка, той зігрівався піснею; гості розбалакались, почали згадувати, як у давнину справляли весілля, як тоді гуляли. Заговорили про старі часи, потім і про вільну Литву.

До півночі гавкали стривожені собаки і жалісно співав кларнет. Цікаві з далеких хуторів, що не могли протовпитися в повну-повнісіньку хату, юрмилися під вікнами. Всім хотілося подивитися на молодих, а особливо на молоду, як вона поводить, чи не плаче, що вона «така», чи не ховає лиця від людей. Весілля було якесь чудне: молода весь час за столом просиділа і танцювати не вийшла.

— Охо-хо! Як вони житимуть! Надумав босий з голою одружитися. Ох, багато буде сліз... ой багато...

— Якщо в любові та злагоді, то й проживуть: на землі постеляються, небом укриються. Я он і не так ще виходила: за вдівця. Хоч кажуть: «Краще дівці без вінця, ніж заміж за вдівця», — а ось ми прожили з ним душа в душу, і вода нам здавалася солодшою за мед.

— Та ось і ми з Домініком також зійшлися ще батраками; і як тільки мене не лякали, коли я за нього виходила: і спати мені на голих дошках доведеться, і чоловік мене на третій день вижене. А все це більше від задрощів. Коли задриш, дівоньки, то слухаєш, здається, про що й вівсюг під тином шелестить. Ось побачите, добре будуть жити Тарутіси, обоє вони роботящі,

обоє молоді. Не кинув же її Юрас з одною дитиною, не кине й з п'ятьма.

Все придане Моніки вмістилося в одній невеличкій скриньці, яку молоді перевезли до себе другого дня тим же возом, на якому примостилися й самі. Цим і кінчилося їхнє весілля. До хати ніхто їх не проводжав. За позиченим возом пленталась подарована Ярмалою коза, — жаргуни обвішали її стрічками, до шиї підв'язали дзвоника.

Чоловік з гордістю показував хазяйці все, що зробив своїми руками: піч, плиту, ліжко, навіть кілок він забив у стіну для одягу. Моніка захоплено обмацувала кожну річ і все переставляла, все влаштовувала по своєму.

— Будемо жити тут, як Адам з Євою, — сказав Юрас, який не відходив від своєї хазяечки.

Так почалося їхнє родинне життя.

Першу ніч новосельці-молоді провели під солдатською шинеллю. Наговорившись про майбутнє, про кращі дні, заколисані жалібним меканням кози, не встигли вони заплющити очей, як пішов великий дощ. Холодні краплі почали падати зі стелі просто на постіль.

Вони встали, перетягли ліжко до другої стіни, а там, де текло зі стелі, підставили миску. Але й на новому місці теж — не встигли вони зігрітися, пригорнувшись одне до одного, як і тут закрапало. Знову довелося «Адамові» і «Єві» перетягати своє ложе. А зі стелі текло все дужче, краплі сипалися, як крізь решето. Майже до ранку возилися молоді зі своєю постіллю, наче гнані самим небом, поки не розвалилось їхнє нашвидку збите ліжко. Аж до ранку довелося просидіти на печі цій парі чайок, що залетіла на край болота.

Однак новосельці лагодили і ліпили своє гніздо до ти, доки не влаштувались так, що зі спокійним серцем могли ждати гостя, появу якого провіщав тривожний тужний погляд Моніки.

Звідти, де з'являється синяво-темна ніч, мерехтячи, як річкове дно, всіяне сріблястими лусочками, з північного заходу, непомітно йшов чарівник. Золотом і кіновар'ю забарвив він листя дерев, кривавим соком налив ягоди калини, і під могутнім його подихом почали падати дозрілі плоди.

Він з'явився рано-вранці, несподівано, особливо тому, що вони обоє не знали, як це буває. Чоловік кидався туди й сюди, то згадуючи про лікаря, то про бабку-повитуху, але було вже надто пізно. Може, навіть і не пізно, ще можна було встигнути, адже роділля кричала півдня, і, ніби її щось розривало зсередини, кілька разів поривалася з ліжка.

Кричала вона так страшно, що чоловік втік з хати, затуливши вуха і не знаючи, де подітися... Він зовсім розгубився, почав нащось рубати хмиз, потім кинув сокиру, знову кинувся до неї. Міцно обхопивши руками дружину, яка все більше бліда, він тримав її, аж поки сам не знесилився, обливаючись липким потом.

Тепер про лікаря вже не могло бути й мови. Юрас не міг уже залишити її саму ані на хвилину. А довелось би ще шукати коня й воза.

Вночі вона заспокоїлась і, бліда, з заплаченими очима, сказала, взявши його руку:

— Дурненький, тобі самому доведеться мені...

Він зняковів і, затамувавши подих, чекав, коли вона покличе його, коли можна буде що-небудь для неї зробити. Він кидався то по те, то по друге, знову сідав до неї на ліжко, вкривав її до підборіддя... Ні, так недобре: він розкривав її до пояса, краєчком пошивки витираючи крапельки поту у неї на скронях. Вирішив все ж таки збігати до садиби за котроюсь із жінок, але з півдороги повернувся. Вона так і лежала на спині, мовчки, тільки очей з нього не зводила, наче соромлячись; її розкидані руки судорожно вчепилися в подушку. Волосся у неї збилося в клубок, пасма прилипили до лоба. Одне пасмо вп'ялося в губи.

Очі її ставали все більш тривожними, вона покликала його:

— Іди ж сюди, тільки нікуди не йди... умру я... одна...

Хотіла ще щось сказати, раптом підвелась і відкинула, вдарившись головою об край ліжка.

— Як лід, — промовила вона.

— Моніка, що — як лід?

Вона відповіла:

— Нічого. Це я про себе...

Обоє дивилися одне на одного й чекали.

— Розкажи мені що-небудь, Юрук... Говори, що хочеш... — Вона ще ближче притягла його до себе. — Заспокой мене.

Чоловік здригнувся від цих слів. Він притулився до неї, але роздумувати було ніколи: жінка почала важко дихати, ще міцніше стискуючи його руки. Але ось вона випустила їх, відштовхнула його і скинула важку ковдру. Потім хотіла повернутися на бік, але Юрас стримав її.

— Тобі боляче?

— Пройшло. Ой, як порожньо в грудях. Пити!

— Пити?

Думка про воду пройняла його дрожем, промайнули якісь невиразні побоювання, він пригадав, що якійсь роділлі пошкодила вода і вона вмерла. Чи ні, то було молоко.

— Пити, рибонько?... Зараз, зараз!

Не встиг він вибігти (забарився там, поки знайшов кухля, поки обмив його), як почув її крики.

Тепер вона лежала на боці, широко розкрити очі і втупивши їх в одну точку на долівці. Розвиднілось. Юрасу здалося, що Моніка дивиться на недогарок свічки. Його охопила туга: адже не знає, що робити. В душі він докоряв собі за таку безтолковість і, схилившись до неї, довго цілував у лоб.

Перші промені сонця лились у вікно, вдалині, на краю поля, чорною плямою бовваніло самотне дерево.

— Якщо тобі... — почав він, і ця незакінчена думка якось передалася їй.

Моніка глянула йому в очі. Очі Юраса блиснули сльозами. На лобі у нього горів, як мідна підкова, старий шрам: колись у лісі на нього впало дерево. Хоч вона й не чула кінця його фрази, але в ту хвилину, коли обоє жили одною мукою, чекаючи на третього, вона прочитала його думку в очах і, закриваючи долонею йому рота, сказала:

— Дурненький, я не помру. Звідки ти взяв?

— Я цього не говорив...

По обличчю Моніки пішли червоні плями, пробігаючи по гладенькому білому лобі, як тіні. Піт зник, а на скронях виступили дві сині жилки.

— Іде... іде вже! — крізь стогін сказала вона.

Батько підбіг і побачив те, про що раніш думав з острахом і тремтінням. Тепер він нічому більше не дивувався. Все було так просто, ніяких інших думок не було, крім страху за життя нової істоти. Він не знав, чи так робить, але в ту хвилину ніколи було розмірковувати, що добре, що погано. Мати страшенно скрикнула. Пізніше, пригадуючи все, вони дивувалися, як ще це не кінчилося лихом.

І тут на крик змученої матері тоненьким писком кошеняти відгукнулася нова людина, яка з'явилася так несподівано і просто.

Вже не ламало костей у матері, вона витяглася — довга, тонка. Обличчя її порожевіло. Вона була гарна, дуже гарна в цю коротку мить, наче вся запаленіла.

Раптом Юрас охопив страх за дитину, що лежала поруч з матір'ю, ще не зовсім від неї відділена, і, здавалося, зовсім не дихала. Він приклав свою велику долоню до немовляти, майже цілком закриваючи нею все його тільце, і відчув відгомін свого батьківського серця.

Далі він усе зробив, як вона веліла: знайшов вовняну нитку і перев'язав дитині пуповину.

Сонце піднялося вже високо, коли мати на часинку заснула глибоким сном. З куточка губів ішла слина, і Юрас кілька разів витирав їй рота. Вона, мабуть, бачила сон, брови у неї здригалися, як крила ластівки, по-смішка видавила ямки на щоках. Голова впала на ліве плече, куточок напіврозкритого рота з'яв, як ранка.

Прокинулася вона так само раптово, як і задрімала. Знайшла очима дитину, потім чоловіка. Проковтнула слину, видно, збиралася щось сказати. Усміхнулася батькові своєї дитини, схопила його руку і піднесла до губів — велику, вузлувату лапу. Юрас, не знаючи, що робить, дав поцілувати, здригнувся, як від лоскотів, потім відчув її гарячі сльози на руці. В цю хвилину вони були щасливі, як ніколи ще в житті. Це щастя без слів, без признань тривало довго. Тепер, що б там не сталося, — ніяка недобра звістка вже не збентежить їх, нехай буде неврожай, нехай почнеться безладдя з землею.

Батько, зігрівши своїм диханням дитину, встав і кинувся бігцем до садиби — до батраків. Коротко він розповів, що сталося, позичив самовара. Збіглися жінки, по-

чали допитуватись, — дівчинка чи хлопчик. А він добре і не знав. Нарешті пригадав:

— Хлопчик!

Йому здавалося, що всі навколо метушаться, крутяться. Марце дружньо лягнула його по спині: «Ех! Чого ж ти нам раніше не сповістив. Адже все могло статися. Ну й люди! До останньої хвилини чекають!»

Юрас збентежено виправдувався: по-жінчиному виходило, що лише за тиждень мало статися, а коли прийшла біда, то де вже там!

Щодоуху кинувся батько назад з самоваром. А на vzdогін йому кричали:

— Чаю, Юрас, гарячого чаю треба матері!..

— Я ось сама прийду твого парубка купати!

Марце розміркувала, що треба самій піти, а то Моніці нічим і поласувати, навіть молока нема.

— Добре, що хоч щасливо кінчилося. Тепер тільки рости цьому хліборобові.

Марце забігла до тітки Ульони. У тої завжди про запас у скрині під замком і ягоди, і гриби, і медові стільники — для ліків, як вона говорила. За це, певно, і звали її батраки Доброю.

Садибу вже облетіла звістка про нову людину.

Добра Ульона наклала блюдечко вишневого варення і загорнула в ганчірочку аж п'ять грудочок цукру.

— Від кисленького, я вам скажу, у породіллі серце відходить. Пам'ятаю, як у мене першенький народився, я нічого в рот не брала, лише лимонний квас, донечко... Ану я сама побіжу подивлюся. Чоловік — хіба він що тямить!

В обід до хатинки Юраса зібралося багато жінок. Вони обступили ліжко породіллі, брали дитину на руки, сповивали її, заколисували. Кожна знала, які у новосельців достатки, і кожна що-небудь захопила з собою: одна — пелюшку, друга — узорний поясок.

Ульона пообіцяла принести пару сорочечок, а ще одну вона з великої перешіє, більше вони їй не будуть потрібні, — її діти повиростали.

— Ой не зарікайся, Ульона! Я після свого другого так само говорила. А хіба божу волю вгадаєш? Як посипалися вони одне за одним, аж шестеро, і все краю нема. Ненароком якось, ніби жартома. Вже скільки тобі богом призначено, стільки й буде.

— Та що ти, голубко, на бога зводиш! Хіба це жарти? Наплодиш їх купу, а як треба одягти їх та нагодувати, не допоможуть тобі ані бог, ані чорт рогатий. Ні тобі вивчити їх усіх, ні доглянути, — от і повиростають злодіями. Подивися он, як у панів: заведуть собі по одній дитині, по дві — і досить. І клопоту нема, а як виростуть, — і на війну не беруть цих одинаків. А в тебе, бідолашна, серце завмирає: заберуть, уб'ють.

— У панів, кажеш... Либонь, всі голими народжуємось, а ось у них все інакше влаштовано. От коли у Білінаускене були роди, так лікаря за лікарем везли, скільки галасу, метушні було! А коли в тебе, — можеш здихати сама!

У кожної з цих жінок було що розповісти: як проходили перші і другі роди, як одні вони дуже тяжко далися, а друга того ж дня встала і пішла поратися по хазяйству.

Говорилося все шепотом, ніби в кімнаті лежав покійник. Майже всім сусідкам дитина здавалася гарною, милою — справжнісіньке ангелятко! — і дуже схожою на батька.

Дзвінким голосом, наче здалеку, озвалася Моніка: вона хотіла б назвати сина Казюкасом. Це на честь її батька, його п'яний граф на смерть забив батогами у стайні.

Жінки погодилися, що ім'я дуже гарне, проте почали перелічувати напам'ять всі імена святих, які лише знали з календаря.

Про що тільки вони тут не розповідали, пригадуючи всякі небиліці: нова людина у всіх збудила материнські почуття.

Одна вже пророкувала, що хлопчик буде ксьондзом, друга — вченим.

Народився Казюкас пізньої осені, але в метричні книги його записали лише наступного року. Мати з батьком розміркували, що так буде краще: на рік пізніше піде в солдати.

Дзвінкими переливами свого невгамовного горлечка сповнюючи темну хатинку, він щастям сповнював серця батька й матері, збуджуючи в них і турботу. І не раз

потім, коли вони, бувало, починали докоряти одне одному через нестатки, неполадки в господарстві, коли батько бурчав за неощадливо витрачені гроші, небережливність, мати притискала до грудей маля, цілувала його і, плачучи, говорила:

— Казик, коли вже ти заступишся за мене, ягідко!

Батькові не подобалося це звертання по захист до маленького.

— Та що я, б'ю тебе, чи що? Вже й слова не можна сказати, дорікнути не смій. Не треба було віддавати куделі, сама знаєш, як її добувати. А чим ми самі покриватися будемо?

— Однаково я сама з дитиною на руках не перепряду всього. І що вдієш, як таке в мене серце, — коли просить у мене хто бідніший, — не можу відмовити!

— Серце серцем, а й розум треба мати.

І тоді Моніка складала ручку Казика в кулачок і жартома погрожувала йому:

— Ну-ну! Ось синок всипле таткові, не можна матінку ганити. Поб'ємо татка!

Потім, бавлячись з дитиною, підкидаючи її вгору, притискаючи до грудей, до лиця, Моніка говорила:

— Ні, малюсінкий любить татка! Ось, ось: «Та-та-та!» Чуєш, він уже говорить вміє. Ну, скажи ще раз: «Та-та-та!» Юрук, візьми ти його, бачиш, він до тебе тягнеться.

І батько, чим би він не був зайнятий, відкладав роботу, брав малого на руки. Але не встигне він підкинути його один-два рази аж до стелі, по-чоловічому, як малий знову проситься до матері.

— До мами, ягідко моя? Ось я, тут! Не підемо більше до татка, у нього рот колючий, як у їжака. Татко твій не голиться, не хоче гарним бути для мами. Не любить він мами. О-опа! Втечемо звідси! Ай, ай! Ти що це накоїв, рибку ловити надумав!

Якщо батько, побачивши мокрого фартуха Моніки, жартував з витівок Казика, вона сердилась.

— Ось як ляпну тебе мокрою пелюшкою! Знайшов, з чого сміятися. Тобі б так! Не встигнеш витертися, знову пильнууй — обидва денця дірвві.

Прийшла така пора, що добровольцеві й побути з жінкою та з малям не стало часу: селян і батраків розтривожили вістки, занесені з міст і з чужих країв останніми фронтовиками і біженцями, що повернулися додому: земля, яку їхні батьки сотні років зрошували своїм потом, буде скоро поділена між тими, хто її насправді обробляє.

Замовкли останні залпи боїв за незалежність, вдячні співвітчизники з музикою поховали загиблих за батьківщину, поставили на їх могилах хрести, прибили дошки з віршами поетів.

Безземельні батраки, колишні кріпаки, чекали на справедливий розподіл багатства й земель, які вони відвоювали.

Щодня в Сармантай приїжджали все нові й нові агітатори, все з різних партій, вони роз'яснювали свої програми, і, якщо вірити їхнім словам, одна партія була краща за другу.

Навесні, коли прийшла пора сіяти, управителі маєтків тих поміщиків, які втекли за кордон від війни і революції, ніяк не могли змусити своїх батраків стати до польових робіт. Не впливали й погрози викинути їх з садибних приміщень, забрати худобу і все, що одержували вони від поміщика. Батраки на щось чекали, збиралися гуртами, сміялися з учорашніх своїх управителів, а якщо ті починали лаятися, погрозово відповідали:

— Тихше, тихше, панок! Минули ті часи, коли ви у нас на шиї сиділи!

І батраки, і наймані робітники маєтку Вішінскіне зовсім перестали виконувати розпорядження управителя, не виходили в поле, чекаючи, що незабаром вся земля буде розділена і від маєтку нічого не лишиться. Коли Ярмала спробував привезти робітників зі сторони, батраки попсували плуги й борони, підрізали упряж. Беручи приклад з нових органів самоврядування, батраки у Вішінскіне обрали й свою делегацію, яка від їх імені провадила переговори з тимчасовим хазяїном маєтку.

Ночами молодь виспівувала під самісінькими вікнами поміщицького будинку, хазяїнувала в парку, батраки ловили, не спитавшись, рибу в ставках.

Фронтовики підбадьорювали молодь своїми розпові-

дями про революцію. Невдоволених, які виступали на повний голос проти панів, стало все більше.

Малоземельні й безземельні селяни, які ледве перебивалися на своїх клаптиках, де й козу нікуди було випустити, рвалися до землі і поглядали тепер на безмежні поміщицькі землі, що всіх могли б одягнути й прогодувати. Погорільці, розорені війною, ждали від уряду лісу на будівництво. Одні домагалися допомоги грішми, інші — зерном, худобою.

Як і всі, кому нічим було орати, нічого і ніде сіяти, Тарутіс ждав великих змін і намагався частіше навідуватися в містечко, щоб вивідати там, що ж воно буде.

Католицькі промовці вели агітацію в Сармантаї з балкона церковного будинку, а безбожники — з даху пивної. Тому безбожники затаврували своїх супротивників прізвиськом «церковних дармоїдів»; а ті їх «партією Янкеля», за ім'ям власника пивної.

Спокійно і зарозуміло говорив промовець християнських демократів. Приклавши руку до грудей, він розмахував другою, малював світле і сите життя народу, коли при владі буде його партія. Всі ці промови, афіші, плакати, що зображували чистенькі, добре сплановані садиби новосельців і обіцяли відновлення й процвітання, зароджували в серці Тарутіса почуття власника. Хоч нічого в нього не було, але щеміло побоювання: «А що, як заберуть обіцяне?»

Якось цілий день він сидів на огорожі з приятелями, частуючи їх з кишені горохом і міркуючи про те, як було б добре, якби швидше почали ділити маєтки і провели вибори до сейму, — тоді почалося б нове життя.

І раптом вони побачили людей, які бігли з палицями. Двох-трьох Юрас упізнав: он батько з синами з Вішінскіне, он того в довгій солдатській шинелі він також знає... Всі відчули, що має щось статися. В юрбі захвилювались, над головами замиготіли палиці, почувлися вигуки:

— Хліба давайте! Досить балачок! Поговоримо, як нагодуєте!

Промовець розгубився, хотів пояснити щось, але десятки рук стягли його вниз. Ксьондз зник. Промовець, бризкаючи слиною, нестямно кричав щось, але пройшло чимало часу, поки його знову почали слухати. Він намагався переконати, що тільки його партія здатна

здійснити мрії пригнічених, але для цього їм треба обрати представників, створити міцну владу на католицькій платформі, і тоді буде проведено переділ маєтків.

— Знаємо, панку, твій переділ! На попівських батраків хочеш нас перетворити!

— Геть його! Досить!

Промовець намагався заспокоїти тих, що розкричалися, але юрба бушувала все дужче. Одні кричали, що нема чого його слухати, інші вимагали, щоб йому дали закінчити.

— На той рік о цій порі закінчить!

— Громадяни, прошу слова! Громадяни!

— К чорту! Стягуйте цього горбатого святенника!

— Вгамуйтеся, єретики, щоб ви крізь землю провалилися! — розмахувала стара довгими чотками над головою низькорослого товстуна, який підстрибував і вищав не своїм голосом. — Пси ви кляті, пси!

— Заткни-но ти, бабо, свою пельку! — зразу переставши вищати, рушив до неї опецькуватий, замахуючись кулаком.

Промовець марно силкувався ще раз заспокоїти юрбу. На балкон майже поруч з ним упала глиба дерну з корінням дерева. Юрас відійшов від паркана подивитися, як баба з чотками вчепилася з вереском у безбожника, а коли він знову повернувся до балкона, там уже стояв новий промовець — молодий високий чоловік; посміхаючись, він протирав окуляри і спітнілий лоб. На юрбу вплинув, очевидно, його спокійний вигляд (дуже вже довго він протирав свої окуляри, не починаючи говорити), і це всіх змусило затихнути. Ніби пожежа, зробивши своє, відбушувала і стихла.

Молодий промовець підвів голову. Все ще посміхаючись, обома руками надів окуляри і оглянув усіх, наче питаючи, чи подобається він їм, потім взявся за перила, пригнув голову і почав неголосно:

— Громадяни і громадянки!

Як тільки промовець відчув, що між ним і слухачами встановився зв'язок, він випростався.

— Ось тут допіру викладав вам свою програму християнський демократ... Він діяв, як досвідчені рибалки: спочатку скаламутив воду, а потім хотів наловити риби. Як і слід чекати від обманщиків народу, цей християнсько-демократичний півень наспівав вам усяких неби-

лиць. Він ганив народників-демократів і з усієї сили дув у попівську дуду. Громадяни! Пильнуйте, щоб не ввійматися на гачок цих темних ділків! Чи давно, спитаю я вас, мало не всі литовські ксьондзи йшли рука в руку з царськими катами і проголошували з своєї кафедри, що влада цього дурного монарха дарована богом і їй треба скорятися? Чи давно ці довгополі у всіх наших костьолах ганьбили литовських патріотів — Кудірку, Вішінскаса, — засуджували їхні твори, їхню боротьбу за незалежність Литви, як безглузді вигадки «соціалістів». Вчора ще ці ксьондзи зі своїх кафедр прилюдно виказували імена таких патріотів жандармам. Ні для кого не таємниця, що церковні садиби були притулком для поліцейських і шпигунів, що після повстання тисяча дев'ятсот п'ятого року ксьондзи разом з чорносотенцями танцювали з радощів на свіжій могилі нашої свободи. І все ж таки ціною своєї крові купили цю свободу сини литовських селян!.. А що діється тепер? Чорні сутани знову хочуть заступити проміння свободи і потопити Литву в темряві...

В юрбі почувалися голоси:

— Безбожник!

— Більшовик!

— Громадяни, не вірте намовлянням попівських прихвоснів. Вони хочуть вас знову підкорити своєму Риму. Влада їхня силкується облутати нашу країну тенетами монастирів — кублами чорносотенців і ханж — та церковними садибами!

Глибоко увігнаний клин розколов дерево. Прихильники паламаря і органіста, як коні від гуркоту гарматного пострілу, стали на диби:

— Чим вам заважають монастирі? Свого добра глядіть!

— Замовкніть, ви, капуцини! Нехай людина говорить!

— Нехай говорить! Говоріть, просимо!

Під час цього спалаху промовець пригнув голову, зсутуливши плечі, і рукою куйовдив своє біляве коротке волосся. Видно було з усього, що він хвилюється.

— Монахи, що ж, нехай вони собі плодяться! Але вам, громадяни, вам доведеться працювати за них! Вам доведеться підтягти животи, поки вони в теплій воді митимуть ноги пахучим милом.

Юрасу це сподобалось, він засміявся. Сміялися й інші.

— Тут уже нічого не скажеш, цей чоловік тямущий! Він правильніше за першого доводив. Як подумати, вони й справді ноги митимуть, а ми знову панщину одбувать, — говорив Юрас приятелям, коли мітинг скінчився.

Йому здавалося, що промовець угадав його думки, народжені ще тоді, коли він сидів в окопах. Юрас відчув, що вагатися більше нема чого. Його партія — це партія народників. І він став завзятим прихильником лівих. Тепер він щонеділі ходив до містечка, бо знав, що там буде що послухати. Але скоро ксьондзівська партія перестала пускати промовців-безбожників на балкон церковного будинку. «Сіцілістам» довелося остаточно перебраться на дах пивної.

Тривали галасливі передвиборні дні. Прихильникам різних партій мало вже було базару для сварок, вони сперечалися і в костьолі, і в церковній огорожі. Агітатори правих оточили себе міцною войовничою охороною: коли хто-небудь починав говорити проти монастирів і попів, то зразу ж випускали послушниць, які відколупували від церковної огорожі грудки штукатурки і жбурляли ними в юрбу безбожників. Влучаючи в кого-небудь, вони радісно верещали:

— Так тобі й треба, нехрещений біс!

Часом, розпалені агітаторами, юрби озброювалися гнилою картоплею, горохом, смоленими палицями і, атакуючи позиції супротивника, стягували з бочки промовців. Після сутички багато хто повертався з одірваними рукавами, підбитими ногами.

Юрас, сам того не помічаючи, поплив за водою. Він зривав із стовпів і з кладовищенської стіни відозви і плакати християнських демократів, розклеював свої, розносив по селях паки прокламацій. Дружина його через це ночами не могла спати, місця собі не знаходила. Раз він повернувся зі шрамом на підборідді, і коли Моніка приперла його до стіни, почав викручуватися і сказав, що послизнувся і забивсь. Вона знала, що чоловік збрехав, і просила, благала його:

— Не знаю, чого ти туди лізеш, наче в тебе нема ні жінки, ні дитини! Нащо тобі втручатися в ці справи, гляди, запроторять тебе ще на каторгу! А землі нам не дадуть, згадаєш моє слово!

— Скажеш таке — на каторгу! Ти гадаєш, Моніка, що й досі цар на престолі? Якби в Литві всі отак сиділи по своїх кутках: «Не лізь, не встрявай не в своє діло, Єзус-Марія!» — пани ще й зараз би нас на собак міняли! Нехай тільки спробують не дати нам землю, ми їм знову — революцію!

IV

До батраків садиби Вішінскіне і околишніх безземельних селян дійшла нарешті вістка, що землеміри і члени землевпорядної комісії повернули в їхні краї. В першу чергу поділили вони найбільший в окрузі маєток Памітувіс. Кілька днів нарізували земельні наділи, потім поставили межові знаки і поселили нових селян.

Про роботу землемірів батраки й безземельні розповідали одні одним як про нечувані чудеса. Підштовхувані цікавістю, люди юрбою йшли, їхали, скакали верхи — подивитися, як ділять Памітувіс. Власник маєтку спочатку рішуче відмовився визнати повноваження комісії, їхні плани, затверджені властями, він не пустив їх до себе, а коли один із землемірів попросив напитися, поміщик звелів замкнути колодязь і спустити з цепу собак. Однак, бачачи, що метушня під вікнами не стихає, а батраки самі, без землемірів, почали захоплювати кращі ниви, він вийшов, мало не плачучи, і покликав комісію до садиби. Тепер він став привітним. Його щедра панська гостинність і люб'язність була така велика, що землеміри після цього частування вже нічого не могли побачити в свої трубки. Три дні комісія ласувала індичками, а покінчивши з ними, поділила маєток.

Батраки Вішінскіне з нетерпінням ждали приїзду комісії. Ярмала, який раніше і думки не припускав, що і маєток його панів також піде на переділ, тепер раптом обм'як. Він так змінився, що перед самим поділом Памітувіса звелів скликати до себе на раду батраків і безземельних. Щоб пани на раду по мужиків посилали, такого ще не чули в цих краях.

Зійшлися до садиби батраки і околишні малоземельні селяни, бурчали, курили, говорили про свої справи, чекаючи з цікавістю, але ніяк не могли вгадати, про що це збирається говорити з ними графський управитель.

Ярмала виніс графський маніфест. Довго просторікував він про те, як любить граф селян, який він добрий і дбайливий, не те що інші поміщики. Одне слово, Ярмала, як на долоні, показав усі заслуги графа, а потім оголосив, що від графа надійшов лист до батраків і малоземельних селян його округи з великою графською милістю. Граф розуміє, що тепер уже не ті часи, він розуміє і новий литовський уряд, він співчуває від широкого серця, лише не може повірити, що парцеляція, розкрадання маєтків, дасть якусь користь самим землеробам. Адже може статися, що в справу втрутиться чужоземна армія, інша країна, бачачи, як нерозумно діє литовська влада, знищуючи хороші старі порядки, — розпускаячи батраків, які до цього жили сито і безтурботно, вона перетворює їх на жебраків і оселяє їх на голих наділах. Граф думає так: хто легко дістане цю землю, той легко її і втратить. А тому він дружньо радить своїм робітникам ставити будинки на колесах, щоб можна було їх зразу вивезти, коли повернуться старі хазяї.

Застережлива і повчальна промова Ярмали збудоражила людей. Одні посміхались, інші пом'янули графа міцним слівцем; знялися суперечки й сварки. Але найголовнішого Ярмала, виявляється, ще не сказав. Знову згадавши про батьківську щедрю руку графа, про його християнську любов до батраків, він підвищив тон і оголосив, що граф вирішив сам поділити свою землю. А вже хто одержить ділянку від графа, у того ніяка влада потім її не забере, бо документ про передачу землі буде підписаний графом власноручно. Землю від графа можна буде дістати за угодою, з виплатою в розстрочку. І вже на цих ділянках можна буде спокійно орати й сіяти.

Графський маніфест викликав бурхливе обурення серед більшості батраків і безземельних. Знайшлися і такі, які не від того були, щоб хоч зараз підписати графську запродажну. Інші, вагаючись, вирішили вичікувати. Поки що було неясно, яка саме буде ця «незалежність». Багато хто сприйняв її як мелодію пісні, слова якої були незрозумілі. А Ярмала роз'ястрував через своїх посіпак ці сумніви і тривогу; розпускаячи чутки, що прийдуть із Варшави графські сини і переви-

шають усіх, хто наслідиться будуватися на графській землі.

Лише купка робітників рішуче не піддавалася їй не йшла у графську пастку. Тарутіс, як один із борців за незалежність Литви, не міг бути байдужим до зростаючого серед його земляків невдоволення новою владою. Він поїхав з делегацією до міста і, повернувшись, роз'яснював батракам:

— Дурні! Наділить вас граф ділянками на кладовищі. Ми довідалися від властей, що він з польськими легіонами на Литву йде. Тепер подорожчала не його земля, а його голова. Ми говорили з самим начальником. І що, ви гадаєте, він сказав? Навіть звалищами не поступимося ми графові.

Ці новини одразу відбили у селян бажання скласти з графом добровільну угоду. Ярмалі це було — як ніж у спину! Де поділася його пиха і чванливість!

Коли в Вішінскіне приїхала комісія з землемірами, Ярмала, понад усі сподівання, зустрів їх привітно, навіть вивісив національний прапор на воротах садиби. Тільки в поспіху кольори переплутав.

Коли перший заступ межувальників почав вивертати дерен на полях маєтку Вішінскіне, — кінчилася влада Ярмала, втратили силу його папери. Настали дні торжества для батраків, безземельних і тих, хто провадив реформу. Ярмала розчинив навстіж всі двері перед представниками нової влади; він водив їх по залах, де влаштувалися бали, по розкішних, оббитих плюшем графських спочивальнях, вкритих тепер порохом, як сніговою порошею. По паркетних підлогах графських покоїв голосно тупали чоботи землемірів. Того вечора по клавішах давно заснулого рояля пробігли не тонкі й прозорі, як стеаринові свічки, руки графських дочок, воскрешаючи задумливі мелодії шопенівських ноктюрнів, ні, брудні пальці волосатих рук землеміра вибивали сільську польку. А тут же дві покоївки розставляли і накривали столи. Хлопець, якого Ярмала посилав верхи до містечка, встиг уже повернутися з горілкою. Коли Ярмала водив членів комісії по величезних порожніх покоях, він палко розвивав думку про те, що тут згодом можна буде відкрити сільськогосподарську

школу, — тут чудово зберігся парк з його рідкісними деревами і розкішні графські теплиці.

Гостей посадили за стіл. Тимчасовий хазяїн маєтку прислуговував їм, як тільки вмів. Як завзятий демократ і патріот, він піднімав тости за незалежність Литви і навіть попросив землеміра, що сидів за роялем, зіграти національний гімн. Всі вже були досить напідпитку. З графськими бокалами в правій руці, з цигарками в лівій, діячі земельної реформи весело горлали на весь дім.

Шум і музика, якої не чули з часів німецької окупації, співи землемірів привабили батраків. Але увійти до залу, де веселились пани, вони не сміли, як і за часів графа; стоячи під вікнами, вони перемовлялися:

— Ач, собаче благородіє, як примазується; тепер так і гляди — відмірять собі найкращий наділ.

— Відміримо ми йому два вершки вище пупа! Адже сказано, що землю дістануть лише арміїці й бідняки.

— Ех, Юрас, з невбитого ведмедя шкуру продаєш! Ні, я не з того тіста зліплений. Мене не обдуриш! Ось побачиш, що діло так обернеться, як граф напророкував.

— А що ж він напророкував?

— Не пам'ятаєш? Що хати на колесах доведеться ставити. Згадаєте моє слово: що польський пан, що литовський — один чорт: пан обманом живе. Не графові, то Ярмалі, а руку цілувати доведеться.

З усіх боків стежками, межами сходились до Вішинскіне селяни подивитися, як ділять землю. У полі за садибою коло вільшняка народ збирався купками; порозсідавшись край канави, старики частували один одного тютюнцем і уважно приглядалися до роботи землемірів. Мбоді не сиділося на місці; хлопці ловили дівчат, ті з вереском і реготом тікали від них. У всіх були такі веселі, такі святкові обличчя, неначе вони вийшли на маївку. Хто сміливіший — підступав до землемірів, просив дозволу подивитися в трубку, пропонуючи за це свою допомогу. Серед щасливих, які подивилися в астролябію, був і Тарутіс. Коли він повернувся до своїх, хтось із цікавих спитав його:

— Бачив що-небудь?

— Аякже! — посміхаючись, відповів Тарутіс.—

Граф забився в болото і нігті з досади гризе. Піди подивись.

— І жартівник же цей Юрас!

Пришкандибав сюди з милицею і старезний дід, зарослий пухом сивини. Багато років пролежав він від старечої немочі, а ось йому теж захотілося подивитися, як працюють землеміри, і до його зарослих щетиною ушей дійшла вістка про крах царів і поділ землі.

Він був глухий і не міг розчути, про що саме з таким веселим обличчям розповідає Тарутіс селянам, які обступили його. Старий хапав за рукав то одного, то другого і просив сказати йому, хто це такий, про що говорите і що тут сталося? Якийсь бешкетник нагнувся до самісінького його вуха й прокричав:

— Царя вбили, Миколу. Війна буде у шведів з японцями. Окопи будемо копати.

Дитячо-блакитні очі старого помутилися від цих слів і прикрилися зморшкуватими повіками; помовчавши з хвилину, він уважно схилив голову, міцно закусив мундштук своєї саморобної люльки і випустив клуб диму.

— Ти кого це дразнити надумав, рівня він тобі, чи що? — накинулись на бешкетника старші.

— А він однаково нічого не чує. Можна яку завгодно парцеляцію в ушах у нього влаштувати.

Навколо старого та бешкетника зібралася юрба. Тарутіс підійшов до діда і довго викрикував йому:

— Ось ми землю одержимо, самі будемо розпоряджатися нею! А товстопузим тепер кінець. Всі будемо працювати, всі рівні будемо. А тебе, дідусю, як старшого, ми суддею оберемо. Добре так буде, га?

— З батька свого вмерлого і з сина свого ненародженого надумав глумитися. Ох, ви, недотепи! — відсахнувся від Тарутіса дід. З-під густих, посріблених сивиною брів блиснули столітні очі. Він дивився на землемірів, які царизували наділи з графського маєтку, і не міг зрозуміти, ява це чи сон.

Однак далеко не всіх окрилила надіями обіцянка волі і землі. Віками обплутували, віками обдурювали селян, вони звикли не вірити поміщикаві і його дарованим калачам. І тепер багато хто в цій парцеляції вбачав пастку, вовчу яму для селянина.

Лише молодь, яка не знала всього минулого, але вже

встигла набути сумного досвіду свого віку, бачила все це в найрожевішому світлі. Зібравшись тут з лопатами, хлопці — діти кріпаків, живуча парость одвіку знищеної батогами, різками і голодом породи, — голосно сперечались і жартували, як веселі могильники минулого.

Тривожно і радісно було на душі в Тарутіса, коли він прислухався до розмов сусідів, оглядав пробуджені під весняною зеленню простори полів, на яких снували, втикаючи тички, нові їхні власники. Вперше земля під ногами стала близькою, зрозумілою; майбутні хазяї брали її в жменю і розтирали, розглядали, вгадуючи, чи добра вона буде під посів, чи легко її візьме плуг.

Юрас переходив від одної групи до другої і, не вміючи інакше висловити свою радість, лаявся:

— А дідько б його побрав! Ось побачите, яке тут велике село виросте. — Він носив на руках свого восьмимісячного хлібороба, показував його всім і пояснював, що син повинен бути присутнім при поділі землі і похороні графської й поміщицької влади.

Нарешті була проорана перша межова канава, копаний перший межовий стовп, що відділяв поле маєтку від земель нового села. Кожний, хто мав який-небудь інструмент, спішив допомогти в цій важливій справі, а інші засипали могилу графа голими руками. Межовий знак височів, як страж селянських полів. Якийсь жартівник тут же надяг на нього, як на живого, свою заношену кепку.

Так, крок за кроком, чоловіки й жінки під проводом землемірів посувалися полями ще безіменного села, вступаючи в нове життя. Ніхто не замислювався, як же створено це нове, але всі відчували, що Вішінскіне завирувало, як весняна повінь, і цього ніхто вже не в силі зупинити.

Коли у Тарутіса хтось попросив лопату, він сказав, даючи її:

— Гляди, щоб не загубилася! Треба зберегти її для музею. Я ж перший межовий стовп села Клангяй цієї лопатою вкопав.

Скоро встановили й інші межові знаки, проорали межі тепер уже не між маєтком і селянською вотчиною, а між смугами Йонаса і Казюкаса, Тадаса і Юраса. Поля були поділені так, що тим, хто хотів дістати більше,

дали землю гіршу, місцями заболочену, а хто брав менше, тим дали ділянки сухіші й вищі. Юрасу, як армійцеві, дали вибрати мало чи не першому. Йому дісталася непогана ділянка на косогорі, з лужком, що прилягав до невеличкої річки, яка влітку пересихала. Крім нього, тут же одержав ділянку ще один армійський старшина, а решта дісталися його друзям: Лінкусу, Груджюсу, Даубе, Бепірштісу і ще кільком поки що незнайомим селянам з далеких місць. ~

Закінчивши ділити землю, комісія тут же поздорила селян і побажала їм великих успіхів у новому житті. В цю урочисту хвилину Юрас, не пам'ятаючи себе, виступив уперед і сказав:

— Шановні громадяни і шановна комісіє! — Він дуже хвилювався, затаювався і без потреби викрикував, не знаючи, куди подіти руки. — Я хочу сказати щиро правду. Ми, мужики, кажуть, п'яниці і неuki, але ж ми живемо в гнилих землянках. Якщо ми, мужики, значить, не могли дістати освіти і неписьменні, а тому, мовляв, і дурні, — так уже вибачте нам! Ні, ми не дурні, і ми не винні. Цілісінський день ми працювали, щоб годувати дармоїдів, а ночами надсаджувалися для себе. Це дуже прикро, громадяни! Смішного тут нічого нема. Ну, а тепер, коли ми відвоювали волю і незалежність, ми заживемо інакше! Тепер ця земля наша! Ласкаво просимо, шановна комісіє, до нас у гості років через чотири-п'ять, коли на наших нивах хвилюватиме врожай. Може, і не таке вже смачне буде наше частування, як у поміщика, але ми почастиємо від щирого серця!

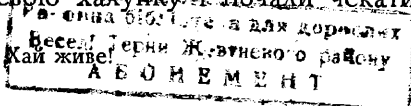
— Вальо!¹ — закричали селяни: вони вже навчилися цього вигуку на мітингах.

Промова Юраса сподобалась усім, не кажучи вже про Моїнку, яка мало не заплакала.

Перш ніж розійтись, новосельці переглянулись і без довгих балачок відрядили в садибу до землемірів делегацію: може, пани не відмовляться разом із ними приспунути земельку. Потім, може, і сльозами, а спершу горілкою.

Перед тим як переселятись на нову садибну ділянку, Тарутіси розібрали свою халунку і почали чекати на

¹ В а л ь о! (Valio!) —

сусідську допомогу, щоб перевезтися. Кілька ночей їм довелося спати просто неба. Напередодні переїзду вони аж до пізньої ночі просиділи на колодах, обмірковуючи, як розміститися, як влаштуватися на новому місці.

Погода була тиха. Гілки засохлої берези, нерухомі, чорні, як п'явки, вп'ялися в згасаюче небо. Наговорившись, Тарутіси притулились тісніше і дивилися в темряву над полями. Вони дивились у той бік, де через рік гавкатимуть собаки, мерехтатимуть вогники, поскрипуватимуть ворота, де почнеться нове життя.

Втома і ніч брали своє, вони майже задрімали, поклавши маля собі на коліна — одному голівкою, другому ніжками. Раптом від далекого крику вони здригнулися, як від холодного струменя; крик долетів і стих.

— Що це?

Крик повторився виразніше, ніж перше, з того боку, де були їхні нові наділи. І ось ще раз, здавалося, зовсім близько, мало не за колодами.

— Ряту-у-уйте...

Юрас підхопивсь, протер очі, прислухався. Крик урвався, ніби тому, хто кричав, затиснули рота.

— Господи Ісусе, куди ж ти, Юрас?..

Юрас не міг лишатися на місці, його так і тягло туди, звідки чутно було крики. Він схиопив великий кіл. Моніка насилу вдержала його. Внизу, в яру, шуміла бурхлива в час повені річка.

— Сама не знаю, що це зі мною... Дурна я, мені все здається, що ось-ось прийде граф з військом, передусить, переб'є нас. Уже кілька днів отак. А може, це він і є?.. Слухай, наче знову кричать! Господи помилуй, ой боюсь!..

— Та ніхто не кричить, заспокойся ти! Когось у дорозі спіткало нещастя, віз загруз або перекинувся. Сьогодні вдень я там проходив, — Кланге вийшла з берегів, знесла міст, може, хто й провалився. Іди поклади дитину спати.

Юрас заспокоював дружину, але сам тільки про те й думав: «Хто б це міг так кричати, наче його душили?»

Недовго його мучила ця загадка. Вранці прибігли хлопчак і розповіли, що на нових наділах когось убили. Кинувши роботу, Юрас пішов за ними: «Кого убили, що вони верзуть?»

По дорозі зустрів знайомого.

— Тут ось недалеко від тебе Пятраса Гінкуса убили, а ти й не знаєш. І зараз лежить там. Народу стільки збіглося! Я ходив: його і впізнати не можна, всього порізали. Чекають на поліцію.

— За що ж? Хто вбив?

— Всі кажуть, що Жілайтіси. Ніде їх не можуть знайти. Зникли. Кілька днів усе сперечалися з ним. Землеміри не дуже чітко позначили межу від річки, а Гінкус уже почав заорювати клеверище. Вони й кажуть — наша земля, а Гінкус — моя! Не поступається, хоч ти що! Сьогодні ми ходили дивитися: він і заорав якийсь там зайвий сажень, не більше. Ну, пішли вони до старшини. А що старшина, що він може зробити, — питаєте, мовляв, у землеміра! Вчора Жілайтіси повернулися з базару напідпитку й покликали Гінкуса миритися. Кажуть, розпили ще пляшку на березі. Коли вже сутеніло, я бачив, як вони пленталися через поле і перелаювалися, все через ту межу. Мені і невтямки було. А вночі, чуємо, кричить.

— Ми теж чули.

— Ось так, Юрас! Я вже казав і ще раз скажу: проллється ще кров через той клаптик землі, через нього брат на брата з ножем піде.

Юрас нічого не відповів. Підійшовши до мовчазної юрби, він побачив скорчену, прикриту віттям людину, що лежала лицем до землі. З-під віття було видно лише скуйовджену, всю в запеченій крові й гязі голову і посинілу руку, що пальцями вп'ялася в землю. І тут же Юрас поклявся в душі: «Ніколи за цю жменьку землі не встану я на сусіда».

Вбивців спіймали. Суд відібрав у них землю і присудив до довічного ув'язнення. Невдовзі на окропленій кров'ю землі побудувалося нове село, назване Клангяй, за ім'ям річки. Перші хатинки були не набагато вищі за межові стовпи. В графській садибі, як багато хто і сподівався, залишився хазяйнувати Ярмала. Маєток Вішінскіне було названо «зразковим господарством».

Між добрими сусідами пролягли межі. Злидні і щоденний клопіт породжували пожадливість, заздрощі, обман і хитрощі. Вростаючи корінням у нову землю, новосельці, як нарізно посаджені дерева, осібно боролися з негодою, і одного по одному виривали бурі з їхніх рядів.

Коли Юрас і Моніка виходили в поле чи на сіножать, їм доводилося брати з собою й дитину. Батьки укутували Казика пелюшками і різним ганчір'ям, садили його в діжечку, щоб він міг все ж таки там гратися і нікуди не відповзав.

Казик був тихою дитиною. Його круглі великі оченята невтомно ловили хмари, колихання гілок і трав і рідко наповнювалися сльозами. На кожний новий звук хлопчик здригався, а коли над ним пролітала ворона чи куріпка, він роззявляв свій беззубий ротик, випускав хлібну чи солодку жуйку, відкидав голівку і тягся рученятами за пташкою. Він ловив і хмари, а потім дивився на свої долоньки, чи впіймав що-небудь, — таким близьким, таким доступним здавалося йому все це.

Бувало, коли сіножать чи борозна спускалися в улоговину і чорногузове гніздо Казика зникало з очей, батьки прислухалися, поклавши на хвилинку вила й коси, і, якщо вони не чули його плачу, знову бралися до роботи. Тільки коли Моніка, нахилившись над снопом чи оберемком сіна, помічала, що молоко вже просочується крізь сорочку і капає на землю, вона кидала роботу і бігла до свого сисунця. Часто вона заставала Казика в гірких сльозах, спітнілого від крику, — знеможений, він лежав на дні діжечки. А одного разу і натерпілася ж вона страху! Діжечка була перекинута, а дитя зникло. Моніка, як пташка над зруйнованим гніздом, з криком кидалася то в один бік, то в другий, не знаючи, куди ще бігти. Їй спало на думку, що дитину схопив орел чи могли вкрасти цигани. На крик прибіг Юрас. Прим'ята трава привела його до втікача, який пробирався навкарачки з вимазаним личком у напрямку до хаги.

— Ах ти, сердешний, сльозинка ти моя! — примовляла Моніка, даючи замурзаному маляті повну грудь.

Тут же стояв Юрас, дивився, як вона годує дитину, і думав про покинуту роботу.

— Ач, задивився, чи не захотілося вже й тобі, — жартувала Моніка, забираючи грудь у дитини.

Чоловік бурчав, що вони цілісінький день пропанькалися з хлопчиськом, інші вже давно впоралися, а вони завжди останні.

— Та що я, навмисне? Винна я, чи що? — сердилась Моніка. — Сам бачиш, як я гасаю, то снопи в'яжу, то дитину сповиваю, не знаю, як і встигати. І розкуйовджена, і мокра... Якби не годувала його, і сили б у мене більше було.

Юрас пропонував залишати Казика вдома: мовляв, поплаче, поплаче — і заспокоїться.

— Ну й батько! Тоді вже краще замкни дитину в хліві, нехай свині її доглядають.

А як він сам, Юрас, виріс? Йдучи з дому, батьки-батраки садили його разом з братом у мішок, підв'язували мішок коло стіни чи коло ліжка, запхнувши їм у рот по шматку ячмінного хліба, — хоч лусни, із мішка не вилізеш. Дихати сяк-так можна — і добре. Окрайчик солоними сльозами просякне, — от і смачно. Отак було. А в шість років він уже у ксьондза стадо пас; бувало, ноги задубіють, так Юрас їх у коров'ячому кізязці відігривав. У п'ятнадцять років він вперше цукру покуштував. Нещадно били його за найменшу дрібницю, скільки разів до крові били...

— Це в тебе такі батьки були! А я свого маленького, свою сльозиночку, так ростити не буду, — говорила Моніка, заколисуючи дитину.

«Сльозиночка» росла, повнішала і гарнішала з кожним днем, з кожною годиною. І щодня з першим промінням сонця треба було бігти в поле і тягти з собою діжечку. Юрас викручувався, придумував то одне, то друге, але ніяк не міг виплутатися з боргових тенет Ярмала. І заборгував він йому небагато, коли будував собі клуню, але борг з року в рік не зменшувався, а зростав. Та ще наростали проценти. Ярмала погоджувався «скинути» їх лише за відробіток (але щоб удвох з жінкою) в його городі чи в саду. Не раз бувало, що на своєму полі колос обсипається чи на луці дощ сіногноїть, а покличуть — треба бігти до садиби. Не підеш, — розгнівається хазяїн, попадеш у немилость; наступної весни не вистачить насіння на посів, і Ярмала зовсім нічого не дасть.

Кожна незлагодя в родині, нещастя в хліві чи на полі вибивали Тарутіса з колії, це так його хапало за серце, що він не міг ні їсти, ні спати. Біда тоді з ним! Сяде похмурий, як ніч, де попало, втупиться у щось

застиглими очима, опустить безживні руки, німий, скам'янілий...

— Чого ж ти мовчиш, чого сердися? Гадаєш, мені легко, коли з тобою таке діється. Поговори зі мною, заспокоїся, та й мені легше стане.

— Поговориш тут, заспокоїся!.. Глитай цей знову мене за горло схопив: мусиш, мовляв, у садибі відробляти. Очі вирячив, кричить: «Гляди ти у мене, Таруті! Підмовляєш батраків більше восьми годин не працювати, політикою займаєшся! Дістав даром землю в маєтку, мав би тепер вік дякувати». А я йому: «Нікого я не підмовляв, я просто розповів їм, як у інших країнах... Там і робітники самі добре знають, чого їм добуватися. А за землю — вже вибачте! Ніхто мені її даром не давав, я її своєю кров'ю здобував». Тут уже про насіння і натякнути не довелось. Ярмала накинувся на мене, чому я так довго в садибі не показувався. Треба тепер три дні в саду у нього ями на посадку копати.

Минали дні — і як важко не було новосельцям, вони ще вірили: з часом стане краще.

Тарутіс бурчав на жінку і на дитину лише в пориві роздратування, — хлопчик став його втіхою, особливо коли почав ходити. Того дня Тарутіс був у полі і раптом побачив, що до нього біжить Моніка, боса, з розпущеними косами. Він подумав, що вдома нещастя чи пожежа, — Моніка розмахувала руками, чи то плачучи, чи то сміючись.

— Казюкас... — долинуло з вітром до батька. Він скинув з плеча мішок з насінням і кинувся додому. Моніка сиділа на долівці і тримала хлопчика за ручки.

— Ходить, як дідусь, ти тільки подивись! — не могла стримати свою радість Моніка. — Він і сам сміється до упаду. Ну, ягідко, ану, ніжками туп-туп!

І справді, ледве вона відпустила його ручки, Казик замахав ними, наче щойно вилуплене курча крильцями, і, з радісним писком протупавши кілька дрібненьких кроків, упав у обійми матері.

Моніка розповіла чоловікові, як вона побачила, що Казик почав ходити: вона чистила картоплю, а він тут же грався лушпинням, раптом чує — чи то крекче він, чи то сміється. Подумала, може, подавився лушпинням. Обернулась, а він іде до неї від ліжка, пихкає і чалапає перевальцем.

Батьки не могли відійти від нього. Юрасу захотілось підкинути його аж до стелі, він дав йому куйовдити своє волосся, говорив, що незабаром синок і до плуга візьметься. Моніка не змовкала:

— Ото радість яка! А ми боялися, що синочок калікою виросте, зовсім не ходитиме. Слава богу, що живий лишився. І про що я тоді думала, треба ж було мені зв'язуватися з тією відьмою Ванагене! Можеш тепер побити мене за це, Юрас, як собаку. Яка ж радість — цей синок! Бу-бу-бу, мій малесенький...

Повертаючись у поле, Юрас забув про всі неполадки, він ішов і думав: «Одні люблять дбати про сходи і врожай на своїх полях, другі не нараджаються, коли у них ростуть земельні володіння чи купи грошей, треті тішаться з нещастя і розорення брата, а ми, бідняки, плодимось, і в дітях наших — все наше щастя. Адже славно, коли такий карапузик стає людиною».

Восени, коли Тарутіс трохи звільнився від робіт в садибі і на своєму полі, він узявся за вікна в жилій половині хати. Із дощок, що залишились, він змайстрував для синка поміст коло дверей, а другий — біля печі, щоб було де погратися босоногому маляті взимку. А потім обгородив палісадничок перед хатою.

— Ось тобі, Моніка, і городець на ругу та цибулю. Ти тільки почекай, заведуться у нас зайві гроші, побачиш; як я тут усе влаштую. Куплю кілків, обгороджу весь наш наділ. Ярмала давно обіцяв дати саджанців — кілька яблунь, ранетів і японських. Розведу справжній ботанічний сад. Тоді, мабуть, і про наше життя в газетах напишуть, — любив пожартувати Юрас. — Запросимо до себе в гості президента, нехай поживе в тій половині хати! Захоче — вийде в сад, вилізе на яблуню, поласує нашими яблуками. Ми його сиром, яйцями почастуємо, а він нам, новосельцям, промову виголосить...

— Ану тебе! Почне таке говорити! Ніяк не можеш по-простому, по-людськи, — сердилась Моніка.

Переселившись з халупи в хату, родина Тарутіса не могла нарадуватися новому гнізду. Щоправда, в ньому не вистачало ще не тільки «ботанічного саду», але й підлоги не було наслано, стіни не опоряджені, навіть пари стільців для гостей не було. По кутках і коло стін проросли ячмінні зерна, з-під ліжка тягся кільчик гороху, але зимові морози вже були не страшні Таруті-

сам, інколи вони навіть милувалися своєю хатою, повертаючись з поля:

— Наша хата — наче церковний дім, правда, Юрас?

— Я ж казав, що тут тільки президентові жити!

Юрас клопотався не лише про саму хату, худобу, насіння. Він давно вже задумав одне діло і дожидався лише довгих зимових вечорів.

Не раз червонів він разом з самою Монікою, коли виявлялося при нагоді, що вона не вміє не тільки читати, але й написати своє ім'я. Коли треба було підписатися на шлюбних документах, вона так засоромилась, наче зробила щось погане, і мусила признатися, що неписьменна. Юрас добре запам'ятав, як старий ксьондз узяв її за підборіддя, як маленьку, і сказав:

— Така гарна дівчина, і очі розумні...

Хто його зна, чи був це докір дівчині, чи в ксьондза інші якісь думки були, але у Моніки навернулися на очі сльози.

«Хіба вона винна, — думав тоді Юрас, — хіба винні всі мужики, що пани тримають їх у темряві, хвилини не дають, щоб повчитися. Товстосумам — і багатство, і книжки, і фортепіано, і всілякі радощі, а нашому братові і шматка хліба не вистачає. Ні, стривайте, у нашій Литві так не буде! «І до правди, і до світла знайдемо дорогу», — повторював він мудрі слова¹.

Моніка менш за нього журилася, що не вміє писати. Але коли приносили від старости які-небудь папери на підпис, вона говорила:

— Я можу тільки хрестика поставити! — і, беручи в руки олівець, спалахувала від збентеження.

— Ну, почекай, — сказав якось Юрас, — я тобі розповім дещо про ці хрестики. Адже люди самі не розуміють, що вони розп'яті на цих хрестиках. Знали б грамоту — бачили б свій шлях. А то вросли в землю, як пні.

Він думав про сусідів, про людей свого класу, що живуть у безпросвітній темряві, гірше за кротів. Вимучені, обідрані, вони ціліснітький день працюють, як воли, заради скоринки хліба, дивитися на них душа болить. І так воно з давніх-давен! Єдина втіха — як стемніє, завалитися на піч і хропти, поки не почне світати, а там

¹ Слова поета Кудірки.

знову копирсайся в пилюці, в бруді. З нудьги від такого безглузлого життя одні починають пиячити, перетворюються на худобу, за дрібницю ладні задушити одне одного чи підколоти ножем. Другі шукають розради в костюлі, але й там ксьондзи ганьблять їх у своїх казаннях, ображають, називають розпусниками, а як треба жити — не скажуть.

Юрас вірив, що тільки грамотність, тільки книжки можуть зцілити цих темних людей. Колись його різкою підбадьорювали до навчання, а тепер він, всією душею прагнучи знань, читав усе, що потрапляло під руку. Один тільки раз силування лишило у нього добрі спогади, це коли його примушували вчитися. Він був певен, що люди, які читатимуть газети й писатимуть, швидко розберуться в тому, що добре, що погано, і поневолення людини зникне разом з обманом і насильством.

— А по-моєму, неправильно ти міркуєш, — почувся старечий голос, коли він говорив про це серед своїх односельчан. — Дай ти нам цю науку, еографію, чи як там її, не будемо ми від цього щасливіші. Я старий, багато пам'ятаю: нічого не скажеш, люди тепер освіченішими стали. Коли я ще був пастухом у графа, надійшов якийсь лист до села: за дві милі довелося їхати, щоб знайти кого-небудь, хто б зміг прочитати його. У всій нашій парафії ти не знайшов би і двох письменних, а тепер хлопчачки грамотніші за тодішнього ксьондза, та що з того? Як були ми голі й безпомічні, так і лишились. Ти кажеш — освіта, життя йде вперед! Раніш на війні стріляли один в одного з мушкета, кололи штиком, — тепер учені люди додумалися, як краще знищувати людей. Гази винайшли. Ти не ображайся, Юрас, адже ти в селі найпереводівший, більше за мене знаєш, а як на мій розум, якось воно не так виходить. Не мозок нам новий потрібен, а животи. А коли хочеш знати, і саме життя треба змінити! Гроші, багатство, ненажерливість — ось причина всього лиха. Всі голі народжуємось, та тільки одних мати в шовки, інших в лахміття сповиває. Через те, Юрас, ми щастя не знаємо, що землю свою на смужки краємо, а не громадою, не комуною живемо.

Тарутіс не почув у словах старого тієї правди, яка відкрилася йому багато пізніше, і все сперечався:

— А нащо, дідусю, прислів'я склали «За одну вичинену шкуру десять невичинених дають?»

— Твоє щастя в царстві бідних! А я тобі ще інше прислів'я скажу: «Багатому і під гору вода тече, а бідному і в долині треба криницю копати».

Настали довгі ночі, і в хаті Тарутіса при світлі каганця почалося навчання. Моніка вже кілька вечорів сиділа над букварем, — спершись ліктями на стіл і присунувшись до чоловіка, вона стежила за його вказівним пальцем. Зрідка чути було спокійне дихання дитини чи сюрчання цвіркуна, але гудіння голосів і сопіння за столом заглушало всі ці звуки. Гіркий був корінь науки для молодшої жінки, вона охоче пряла б чи молотила усю ніч, тільки б не забивати голову цими мертвими значками, з яких мали вийти потім слова й думки, а то ще й цікаві історії. Чим більше квапив чоловік Моніку, тим важче їй було.

— А-а-а-а, ба-ба-ба, — тягла вона, наче колискову пісню.

— Ще раз, ще раз! — підбадьорював її чоловік. — Ось уже, здається, і вивчила.

Армієць з полегкістю зітхає, робить перерву, наливає гасу в каганець, вони посміхаються одне до одного, — все нібито йде добре.

Але ось Моніці треба повторити, а вона вже забула кілька букв, плутає їх, і раптом в ній спалахує впертість і розпач:

— Не хочу! Бач, заманулось йому, наче я маленька! Ні до чого це мені, і ніколи я не читатиму! Дірява голова у мене, ніколи не навчусь.

— Ну, забекала, як вівця, коли їй хвоста стрижуть. Не бійся, від цього зуби не випадуть. Ну, кажи, яка це буква?

— Всі вони мені однакові. Хоч убий, не розберу, де яка.

— В куток поставлю! — грізно говорив Юрас, вдаючи з себе вчителя. Взявши її руку і водячи її пальцем, він ласками й жартами заставляв повторювати букви. Щойно вона почала вимовляти букву «м», як чоловік не витримав, розреготався. — Ти, як овечка: ме-ме! — ка-

чався він зо сміху. — Гарзд, давай далі! Лід уже тане, — давай, давай!

Моніка й справді витирала піт з лоба, не знаючи, сердитися їй чи сміятися разом з чоловіком. Вона, за своєю звичкою, ляснула його по спині.

— Ще й регоче! А в мене ось-ось, здається, голова трісне. От не знаю цієї, не знаю, не знаю, — упиралася Моніка.

В цю хвилину вона здалася чоловікові маленькою дівчинкою. Очі їхні зупинились на новій букві, для Моніки вона наче горою піднялась, ніяк не перевалиш через неї.

Вона відштовхнула книжку і втекла до ліжка, але чоловік впіймав її, і з кутка вже чувся шепіт:

— Та ти що, здурів? Відчепись, дитину збудимо!

Вона хотіла скинути через голову спідницю і швидше в ліжку, але чоловік підхопив її на руки і поніс до столу, приспівуючи:

Гир-гир-гиря,
Гар-гар-гар,
Швидше в школу,
Школяр...

Він посадив за стіл Моніку, яка гелготала, як спіймана гуска. Вони домовились вивчити ще одну букву і тоді йти спати. Як міцний горішок, розгризла Моніка ще один стовпчик букваря, потім вони загасили світло.

Користь науки, яку не хотіла визнати Моніка, Тару-тіс викладав по-своєму, з властивим йому гумором:

— Зачекай! Ти тепер, як наш Казик, вчишся ходити. Дорослому, звичайно, значно важче, дуже вже все задрев'яніло. Але на одну ногу ти вже сперлась, — скоро підеш. Ось побачиш — іншою людиною будеш! Перед тобою відчиняться врата раю. А то там — без азбуки — картоплю чистити для святих заставлять.

Вона жалілась, обійнявши чоловіка за шию. Поруч посапувало дитя, а Юрас, лежачи на спині, підігнувши коліна, жартома чи серйозно говорив цієї осінньої ночі про світло науки:

— Воно до того йдеться, що без науки білого хліба не покуштуєш, та й чорного не завжди з'їси. А навчившись грамоти, річки зупиниш, повернеш їх течію в нове

річище, змусиш гори звучати і в скелі прохід пробуравши.

— Скажеш таке! — штовхнувши його ліктем у бік, бурмотіла Моніка.

— А ти сама зміркуй, чого тільки інженери не набували, чого тільки професори не винайшли: і телефони, і поїзди, і мости, і літаки. Свиною легко прожити: ні тобі голитися, ні молитов не читати і ксьондза не боятися! Але ж кожний хоче, коли вже на світ народився, якнайкраще свій вік прожити. В хліві народитися й умерти в хліві — мало честі. Кожний, Моніка, хоче вище злетіти, в світлі простори заглянути. Ось обживемося, влаштуємось, у кутку поставлю полицю з книжками, — можеш читати всілякі пригоди. Відкриєш одну книжку — про Америку, візьмеш іншу — про Африку, де мавпи живуть. Доведеться підписатися, — ані платити за це не треба, ані шиї гнути ні перед ким. А сліпий і на рівній дорозі спотикається... Спиш уже? — питає він.

Моніка задрімала. Дитина прокинулась, злякавшись першого в своєму житті сну, і почала плакати.

— Досить твоїх байок! Лягай ти скраю, я хочу виспатись, а то він мене замучив.

— Не я винний.

— А хто ж?

— Може, хто з картоплі вискочив, коли я на війні був. Хіба жінка правду скаже!

— Ось як дам тобі по пиці за таке базікання, — замахнулась Моніка, вдаючи, що розгнівалась, але Юрас піймав її руку, притяг і міцно обійняв її, — це він навмисне її піддражнював.

— Присунься, рибонько, ближче.

Щодо дитини він був спокійний. Моніка не раз примовляла: «Вилитий батько, як дві краплі води», — наче доводячи, що дитина, як яблуко між двома переплетеними гілками.

— Присунься ближче, рибонько, — бурмотів Юрас.

День за днем від одного лиха до другого йшло життя Тарутісів. І кожний крок новосельців супроводжувався то сльозами, то сміхом їхнього маленького супутника. Казюкас з кожним днем підростав, краще вчився хо-

дити, тримаючись за материну спідницю, і голосок його дзвенів радісно. Моніка милувалась ямочками на його щічках, в яких дзюрчав цей сріблястий сміх.

Кажучи словами Юраса, разом з дитиною вчилася ходити і мати, тільки їй наука давалася важче й повільніше. Багато вечорів забрали у них громадська молотба і тіпання льону, але Юрас не відступав від свого рішення. Бувало, сидять вони над букварем і читають букви, а Казюкас сидить на ліжку чи на долівці, прислухається і повторює за ними:

— Ба-ба-ба, ма-ма-ма...

— І не соромно тобі! Гляди, ще цей карапуз навчиться читати швидше за тебе. Ну, що тут написано? Язика проковтнула?

Якщо під час такого уроку за вікном гавкав собака, Моніка, кинувши все, ховалася в запічок. Їй соромно було перед людьми, що вони таким ділом займаються, боялася сільських пересудів.

— Дивись, здеру з тебе шкуру! Знайшла чого стида-тися! Ще й мружить, як кіт на сало. Швидше за стіл!

Потроху Моніка переборола сором і страх і не вередувала більше, хоча в селі й почали кепкувати, що армієць готує жінку в міністри. Розтанув лід в голові у Моніки, і разом із сином вона почала вимовляти перші слова. Як Казюкас навчився по-своєму називати корову, собаку, сніг, м'ясо, так і вона з допомогою чоловіка почала читати, буква за буквою, нескладні слова.

Раптом легко й весело стало їй дивитися в книжку. Дитячі картинки букваря наче ожили в її очах, наче заворушилися. Юрас водив пальцем по літерах, а вона, пошепотівши нишком хвилинку, читала слово вголос без жодної помилки.

Вона і раніш знала, що під вовком написано «вовк», під мухою «муха». Вона так і говорила, але раніш це не приносило їй ніякої радості, раніш вона обманювала і чоловіка, і себе. Весь час букви здавалися Моніці глибоко вбитими в дошку цвяшками, які їй треба було витягувати, як у кошмарному сні, а будинки сусідів, і вівці на лузі, і кожна корова — теж здавалися їй буквами, але, як вона не переставляла їх, слова не виходили.

І раптом усе в голові прояснилось, наче полуда спала з очей, літери вже не змішувались з предметами, вони наче зникли, і Моніка радісними очима читала

«вов-ки», відчуваючи, що нікого не обманює, тому що вона чула склад за складом, читала слово за словом, далі й далі, захлинаючись від радості.

Вчитель радів не менше за ученицю, він не встигав показати їй слово, навмисне відкривши книжку з кінця, де важче, як Моніка вже прочитувала його. Німа заговорила. Серце Моніки билось, на повні груди вона вдихала повітря і читала дзвінким, незнайомим Юрасу голосом все нові й нові рядки... Потім вона схопила Юрасову руку, притисла її до обличчя, поцілувала і відчула на очах сльози.

VI

Поклавши в кошик сім варених яєць, маленький хлібець, солі в папірці і пляшку молока, молодожони зібралися до Каунаса.

Моніка вбралася в своє найкраще батистове плаття. Приємний запах фабричної матерії п'янив молоду жінку, адже вона вперше одягла це плаття. Перед тим як вийти з дому, вона вертілась і чепурилась, просила чоловіка там обсмикнути, там застебнути, сама, послинивши долоні, розгладжувала якусь складку. Юрас сказав: — Ти зовсім по-міському!

Прюнелеві черевики випросили в сусідки, пообіцявши їй, що Моніка взує їх лише в місті, а дорогою йтиме боса. Черевики були завеликі, в носки довелося напхати паперу.

Юрас надів перефарбовані в чорний колір солдатські штани, чоботи з високими халявами і підстриг на потилиці чуба. В святковому одязі, ставний, він так помолодшав, що Моніка ладна була приревнувати його до кожної жінки.

Малого залишили у дружини Лінкуса; та згодилася доглянути його, а щоб не плакав, обіцяла дати йому молока й цукру.

В містечку, перед тим як сісти на пароплав, Юрас заради такої події купив пачку цигарок. Хоч він і не був завзятим курцем, але на пароплаві зачадив і похвалив приємний запах тютюну.

По обіді вони приїхали в Каунас. Моніка ніколи не була у великому місті, хоч давно мріяла про це. Юрас

пообіцяв: «Ось підожди до осені, впораємося з роботою, спечемо паляницю і поїдемо, як пани». Але через несподівані обставини довелося зібратися туди раніше. Моніка всю зиму нездужала, жалілася на кольки, а навесні зовсім злягла. Треба було, не відкладаючи, показати її лікареві.

На їх щастя, на зелені свята випала добра година, повітря було тепле, чисте. Великою втіхою було сидіти на палубі, розглядати капелюшки, плаття... Моніка вперше їхала пароплавом і не могла надивитися на пасажирів — ті з дітьми, ті з вантажем, ті з букетами квітів. Забула вона й про свою хворобу. На одній пристані зчинилася бійка — якісь двоє били запорошеними мішками бородатого цигана, — всі пасажери кинулися подивитися, і пароплав раптом дуже нахилився в один бік: залунали крики, тупіт, і Моніка подумала, що пароплав тоне. Юрасу довелося довго заспокоювати її, пояснювати, через що це сталося, але вона злякано вчепилася за його руку і все охала, як би скоріше добратися до Каунаса, а вже звідти, хоч убий, вона пішки додому піде. Коли пароплав загудів, вона знову перелякалась, затиснула вуха руками, і Юрас потім довго дражнив її.

— Дивись, знову гуде! Бачиш, пара йде!

— Не дражни мене, коли він гуде, мені так і здається, що ми тонемо.

Побачивши вдалині дзвіницю костьолу, червоні дахи дворових будівель панської садиби, розкидані по краю крутого берега містечкові будиночки, що приліпилися, як ластів'ячі гнізда на високій фортечній стіні, вона сіпнула Юраса за рукав:

— Каунас!

— Який там Каунас! У такі будиночки тамошні пани і по нужді не ходять. Коли побачиш Каунас, у тебе в очах заблещить. Оце місто! Тільки поглядай, щоб автомашини носа не одхватили.

І ось, нарешті, Моніка побачила здалеку місто. В тихій воді відбивалися величаві дзвіниці, височенні труби заводів, всюди білі, червоні стіни, назустріч пливли пароплави, свистками вітаючи один одного. З кают почали підніматися на палубу пасажери, складалися, одягали дітей, готуючись до виходу, а Юрас рукою показував дружині здалеку міст, ратушу, будинок семінарії з костьолом.

— А котрий тут дім Баужі? — спитала вона про хазяїна, у якого служила її двоюрідна сестра.

Юрас відповів, що будинків тут тисячі і знайомих важко знайти, але коли пароплав підійшов ближче до берега і можна було розглядіти городян, які гуляли по набережній, матерів з дитячими колясками, Моніка побачила на балконі якусь жінку, що махала хусточкою. Вона одразу ж помахала їй у відповідь і все доводила, що це і є її двоюрідна сестра. Коли вони вийшли на набережну, Моніка одразу ж потягла чоловіка до цього будинку, хоч вони обоє не були певні, що це будинок Баужі. Юрас сердився, але ж Моніка лише хотіла скоріше знайти місце для ночівлі. Сестра говорила: «Коли будете в Каунасі, неодмінно заходьте до мене, будинок номер шістнадцять, коло базару». А тепер доведеться носитися з цим кошиком. До того ж Моніка була така налякана балачками про міських кишенюкових злодіїв, що ще вдома потай від чоловіка зашила десятку під підкладку його піджака. Вона йшла і весь час оглядалася, чи не крадеться за ними який злодій. Але назустріч і позаду йшло стільки люду, всі так штовхалися і поспішали, що вона не знала, як тут і ходити, хоч чоловік ще на пароплаві вчив її: завжди тримайся правого боку. Ухопившись рукою за Юраса, другою притискаючи до себе кошик, щоб хто не витяг звідти яєць, вона йшла по правій стороні і все ж таки наштовхувалась на перехожих. Чоловік показував їй будинки, вітрини магазинів, пояснював, що в них виставлено, а до того ж не можна було не стежити очима за автомобілями, що мчали з якимись дивними гудками, схожими то на півняче кукурікання, то на бекання овець.

Ніколи в житті не сподівалася Моніка побачити такі чудеса, стільки люду, стільки вулиць, магазинів. Все її захоплювало, вабило, їй хотілося на все подивитися, все почути.

— А ось, а ось, Юрас! — Вона показувала на гладкого, з циліндром на голові, пана в чорному, що вилазив з машини. — Що це у нього на голові?

— Не показуй пальцем! — сердито зауважив чоловік. — Тут так не заведено. Мабуть, міністр, вони всі носять такі капелюхи, я бачив...

Юрас наважився спитати поліцейського, що це за

будинок, і той, ввічливо приклавши руку до козирка, пояснив, що це будинок сейму.

— То сейм, кажете? — перепитав він, нібито не зовсім ще впевнившись, однак дуже вдоволений з чемного підтвердження поліцейського. Йому, простій людині, віддають таку шану! Приємнішим над усе було те, що він може показати дружині сейм.

— Як тобі, Моніка, не поясний, як не розтлумачуй, ти все повз вуха пропускаєш, — бурчав Юрас на дружину, яка забула це слово. — Сейм — це палата представників. Раніш був цар, а тепер наші представники. Саме вони й постановили, щоб нас наділили землею. Представників ми самі обираємо, а коли вони не годяться, ми — нових!

Юрас з такою втіхою говорив «наш сейм», «наш поліцейський», «наші банки», що здавалось, всі тут йому друзі, всім він рівня. З кожним він може заговорити політовському, і ніхто його не відштовхне, не примусить зняти шапку.

Постоявши перед сеймом, молодожони вже хотіли йти, але Юрас подумав, що добре було б подивитися і Моніці показати, як їхні обранці управляють країною. Коли вони підійшли зовсім близько до під'їзду, до воріт з шумом під'їхала велика машина, почувшись легкі кроки, промайнула блискача пишна одежа, хтось у синьому зустрів тих, що входили, низько вклоняючись їм, і, забігши наперед, розчинив перед ними двері. А потім людина в синьому вийшла знову і, заступаючи вхід Тарутісу, який стояв з шапкою в руці, сказала:

— Ану, чоловіче, проходите собі...

Тут сміливість покинула Юраса. Слідом за ним поленталась і Моніка, і скоро доброволець знову показував їй: ось палац нашого президента, ось трамвай, а вірніше, конка. Їм обом закортіло покататися на цій конці.

Багато чого вони побачили. Коли повз них пройшов взвод солдатів, Юрас зупинився, закурив цигарку і зауважив:

— Одягнені, як генерали. А ми воювали босі...

Моніці ще і ще кортіло оглядати місто, вона раз у раз просила: «Поведи мене, покажи, де той сад, де башта, про яку ти розповідав?», «Де кафедральний собор?».

«А що це тут поставлено?», «Чому у того на плечах золоті нашивки?», «Про що кричать ці дівляхи?»

— Я б вік тут жила, хоч надголодь, — говорила вона. — І добре ж цим панам жити, всюди скло, дзеркала, ні бруду, ні...

Юрасу зовсім не хотілося жити тут, інша справа — приїхати, піти в театр... Але Моніка ладна була кинути свою землю, все, аби жити по-міському, — так гарно, так весело... Вона неодмінно привезе сюди сина, коли підросте, треба йому все це показати.

Находившись, вони зголодніли, і треба було знайти який-небудь куточок, щоб десь примоститися з своїм кошиком. Знайшли лавочку, але тільки-но встигла Моніка дістати яйця, як підійшов поліцейський і ввічливо попередив, що тут не можна їсти.

— Коли не можна, нічого не вдієш... — відповів Юрас.

Вони зайшли до маленької, на перший погляд скромної і дешевої закускової, де не було відвідувачів, і, сівши в темному кутку, попросили чаю.

Коли Моніка побачила на підносі у офіціантки булочки, очі її заблищали.

— Хочеш? Замов собі.

— Тоді і ти, Юрас.

— Я не хочу, як на мене — хліб ситніший. Бери ж! — погладив він її по руці, радіючи, що може потішити свою дурненьку хоч чим-небудь з міських благ.

Моніка боялась, що це коштуватиме дуже дорого, але чоловік заспокоював: якщо ми і булочки в Каунасі з'їсти не можемо, то нащо тоді й жити!

Вона відкушувала маленькими шматочками і хитала головою:

— Язика можна проковтнути. Ну ж і їжа у цих панів! Певно, чеколад у них кладуть, — справжній цукор.

Вона заставила і чоловіка відкусити так, щоб ніхто не бачив.

— Смачно, що й казати, але при нашій роботі на такій їжі не продержишся. Це для писак — гумових животів! — пояснив він.

Вона загорнула ще одну булочку для синочка. Але коли Юрас спитав, скільки з них, солодкий шматок застряг у неї в горлі.

— Мабуть, я не дочула...

Вони безпорадно подивились одне на одного.

— Та я ладна назад все виплюнути: боже, три марки! В нас за жирну курку більше не візьмеш, а тут за саму воду... Ходімо звідси швидше, а то ще за сидіння візьмуть, — говорила Моніка при офіціантці, складаючи свого кошика. Вона пов'язала свою хустинку, змела набік шкаралупки. — Три марки! Гадають, коли сільські, то вже й дурні...

— Каунас гуркоче — все грошей хоче! — багато-значно сказав Юрас і попрямував показувати дружині міський сад.

Але Моніка занепала духом:

— Ходімо краще пошукаємо ночівлі, мені більше нічого не хочеться, якщо знову так дорого доведеться платити.

Юрас махнув рукою:

— Та забудь ти про ці три марки, нехай їм дідько! Ось, здається, і міський сад! Ні, мабуть, це не той... Ні, той! Я й забув, що в ньому театр, — знаєш, де виставляють, де опера.

Опери ніколи не бачили ні Юрас, ні його дружина, але її двоюрідна сестра, яка жила біля базару, дивилася оперу, і, коли приїжджала, розповідала: там і небо з зірками, і море; співають, як ангели, вбрані в шовк і в золото. Самих музикантів не менш як сотня! Так же гарно, що й серце не витримує, розплачешся; і досадно, як подумаєш, що через гроші не всім це можна побачити.

— Якби мені цю гоперу подивитися, нічого б, здається, більше не схотіла, — сказала Моніка, жвавішаючи і розглядаючи величезний будинок, до якого вони підходили. У пам'яті її, як яскраве видіння, збереглася перша її поїздка на спектакль: ще до війни, зовсім молоденькою дівчиною, її повезли з садиби на прикрашеному зеленими берізками возі в Скерсйй на храмове свято. Цей день вона запам'ятала через те, що вона вперше тоді танцювала. Чоловіки частували її лимонадом, а один навіть хотів силою поцілувати її і подряпав їй носик. Тоді у великому сараї вона бачила виставу.

Її вразила доля маленької дівчини, обманутої паном, так широко та плакала, говорила, така вона була гарна і чесна дівчина, а цей пан в лакованих чоботях пообіцяв одружитися з нею і, обдуривши, кинув. Коли дівчина

впала на коліна перед своїм злидненим ліжком, Моніка, не витримавши, вибігла з сарая, сховалась під сходами і довго там плакала, поки не полегшало. Повернувшись до сарая, вона була дуже здивована: всі забули вже про спектакль, прибрали лавки й танцювали польку. Хтось із знайомих підхопив її, заплакану, і почав кружляти, але вона вирвалась, сказала, що черевики тиснуть. І весь вечір потім сиділа, замислившись про долю зганьбленої дівчини, наче з нею самою це сталося! І вже пізніше, коли до неї почав чіплятися управитель маєтку, вона згадала про цю виставу. І не піддавалась на хитрощі чоловіків, поки одного разу... Але це давно вже було, та й щасливо кінчилось: вона стала його дружиною.

Моніка крадькома ласкаво поглянула на Юраса, який пояснював їй, що це називається опера, а не опера.

Тарутіс думав: «Якось би треба повести її, нехай потішиться моя хазячка, а то працює, працює, а крім хліва та худоби, нічого не бачила, нехай подивиться оперу. Все життя потім розповідатиме».

Він знайшов афішу і прочитав, що йде опера «Демон», прочитав прізвища диригента і всіх артистів. І все це коштує... Він підрахував, скільки доведеться заплатити за двох, і сказав Моніці.

— Нехай їм всячина, Юрас, не треба! Адже ти казав, що косу купиш, та ще й лампу хотів. Не для нас ці вистави. Будемо живі, зберемо трохи грошей, тоді подивимось.

Юрас знав, що дружині дуже хочеться в оперу, що вона матиме велику насолоду, і не поступався, хотів іти по квитки, але вона схопила його за полу піджака.

— Гляди, розсерджуйсь!.. У нас на самі необхідні покупки не вистачить, а туг...

Юрас не міг змиритися з думкою, що в рідній Литві, за яку він воював, їм не можна навіть оперу послухати. Проте зрештою він поступився дружині, вирішивши, що небагато тут побачиш, якщо грошей нема. І знову рука в руку пішли вони вулицями з своїм кошиком. Посиділи трохи на лавочці під липою і поплентались далі. В одній вітрині вони побачили живого зайця (чи він так добре зроблений був — зовсім як справжній), який копірсався в купі цукерок. В іншій — червононогого

чоловіка, який ворушив вухами й пропонував велику ручку-самописку. Скільки було б розваг тут їхньому маляти! А ось — величезна булка.

— Як таку могли спекти! — дивувалася Моніка, але Юрас пояснив, що це не справжня булка, а лише для реклами.

Незабаром у вікнах і на вулицях засвітилися вогні, заграла музика, скрізь лунав сміх,— у вечірньому вбранні вулиця здавалася ще розкішнішою і багатшою.

У Моніки боліли ноги, підошви горіли, вона йшла в напівзабутті, прихилившись до чоловіка, спираючись на його руку. Перехожі давали дорогу цій дивній сільській парі, в якій було щось зворушливе й забавне, наче вони йшли самі власними квітучими полями.

Біля одного будинку їх засліпило світло безлічі ламп, коло входу товпилося багато городян, які видивлялися на виставлені картинки.

— Тут, Монікуте, кіно,— різні картини показують. Тут дуже гарно. Чого тільки там не витівають люди, але неживі. Дивись, який роззява намальований! А тут ось кінь. Дуже цікаво, ходімо!

Моніка вже засинала від утоми. Їй було байдуже, куди йти, лише б посидіти спокійно. У неї не було великого бажання дивитися кіно, вона говорила, що тоді, мабуть, на лікаря не лишиться, краще їм пошукати ночівлі. Юрас не погоджувався: хоч кіно тобі треба подивитися, а ночівлю ми знайдемо, в місті і вночі скрізь відкрито.

Він купив квитки на дешеві місця, і їх ввели у темну залу. Моніка несла під хусткою свого кошика, вона вцепилася за чоловіка, бо нічого не бачила. Тільки-но встигли їх посадити, як у темряві залунав регіт, і зразу ж загихнув. Вона здригнулася, вирішивши, що це з них сміються, обернулася й побачила, що всі обличчя і очі звернені до освітленої стіни. Юрас, підштовхнувши, показав їй: на стіні грали світлі плями й тіні. Спочатку вона нічого не розуміла, так усе там збілося в купу, ворушилось і бігло, бігло, але потім вона розгляділа людські обличчя, очі. Ось на хвилинку хтось чорний, живий глянув просто на неї, підняв руку й зник. Простяглися поля, від вітру колихалися дерева й трави, зда леку наближались якісь цятки. Вони росли надзвичайно швидко, і скоро виявилось, що це були вершники. Коні

проскакали так близько, що у Моніки майнула думка, чи це не привиди. Вона дивилась на них, як на справжніх, закриваючи одною рукою обличчя, а другою вхопившись за чоловіка, і шепотіла з благанням:

— Юрас, Юрас...

Юрас спокійно взяв її за руку, і коли вона наважилась, ще тремтячи від страху, знову подивитися, вершники вже зникли. В залі часто лунав сміх. Моніці було добре, тепло. Вона боролася з сном, який змагав її, насилу розплющувала повіки, і знову бачила отару овець, потім вершників, які скакали прямо на неї, і ледве утрималась, щоб не сказати чоловікові: «Юрас, ходімо звідси... Так і здається, що вони зараз найдуть на мене, розтопчуть...»

Потім на екрані цілувались, у залі хтось цмокнув, і всі на це засміялися.

— Подобається тобі? — спитав Юрас.

— Дуже, дуже, — відповіла вона, погладивши його руку.

Трохи згодом Юрас знову спитав, чи цікаво їй, але побачив, що голова Моніки схилилась йому на плече, очі заплющені. Вона спала, і він не будив би її, якби ця розвага не дісталася їм такою дорогою ціною. Моніка прокинулась і сама почала просити чоловіка, щоб він збудив її, якщо вона знову задрімає, щоб не давав їй спати. Юрас почав розповідати:

— Поки ти спала, тут показували, як одного вбили.

Вона зі страхом оглянулась і більше не засинала. Очі Моніки перебігали з чоловіка на екран і в темну глибину зали, вона захвилювалась, не знала, чи говорити чоловікові, чи ждати, поки він сам подивиться на неї і запримітить.

— Юрас, — нарешті не витримала вона, ледве вимовляючи слова, — м-мені... зов... сім... погано...

— Що з тобою?

— Голова паморочиться, недобре. Ти не звертай уваги, сиди, я потерплю.

Юрас затурбувався: «Що тут робити?» Не чекаючи кінця фільму, він у темряві під музику вивів її на вулицю. Було холоднувато, допіру пройшов дощ. Краплини падали з лип, посаджених вздовж тротуару. Брук поблискував.

Переночували вони в Старому місті на заїжджому дворі. На світанку, почувши цокання підків по бруку, Юрас не міг більше заснути, збудив Моніку, і, поснідавши, вони пішли до лікаря. По дорозі почали розпитувати всіх перехожих і нарешті відшукали лікаря, але їм довелося почекати, поки почнеться прийом. Коли покоївка ввела їх у приймальню, виявилось, що вони перші, але тут також довелося довго чекати.

Потім, саме коли прийшли ще два пацієнти, двері до лікаря відчинились, і він покликав Моніку.

Коли вона вийшла від лікаря, Юрас помітив, що дружина дуже зблідла і на очі її навернулися сльози.

— Ну що? — хотів розпитати він, але вона кивнула йому, що, мовляв, нічого, і він трохи заспокоївся.

Коли вони вийшли, він спитав:

— Операції не треба робити?

— Ось і цей останню копійку здер, — забідкалась Моніка, не відповідаючи на питання. — Я вже просила, щоб він поступився, за що такі гроші брати! Адже він навіть не подивився як слід. Я йому показую, де болить, а він трубочкою груди слухає: «Дихай, ще, ще...» Я хочу сказати, що у мене не тут болить, а він наказує мовчати. Коли розповіла йому, що порох пила, він розсердився: «Вас за це в тюрму треба було посадити». Кричить: «Яка ти після цього мати!» Я плакала, не бачила, що він і робив... Ось дві марки, все ж таки повернув.

— Що він ще казав?

— Казав, важкої роботи не можна робити, казав, що нерви, велів їсти яйця, вершки, молочне... Ось написав щось. Видно, не зрозумів, що мені потрібно, і все. Ну звісно — такий молодий, без бороди.

Була вже обідня пора, коли вони закусили, зробили всі потрібні покупки. Юрас вибрав собі косу. Йому захотілось проїхатися по місту, показати дружині ще де-що, але вона благала:

— Не треба, не хочу. Ходімо скоріше звідси! — Моніка вже не говорила, що вік би тут прожила. — Мене досада бере, коли дивлюсь на це. І на годину не хочу більше тут залишатися. Де не ступиш, за все плати, і скрізь лише очі замилюють. І лікарі ці, і всі вони — тільки й на думці, щоб обібрати. Краще й не ходити, не дивитись. Надивився на цих багатих, пишно

вбраних нероб — сам зіпсуєшся, чогось закортить, кудись тебе потягне. Не для нас ці крамниці, вікна з при-
манками.

Незабаром вони вирядились в дорогу пішки, бо гро-
ші у них усі вийшли. Розраховали, що доберуться додо-
му пізно ввечері, а може, хто ще й підвезе. Проминув-
ши великі вулиці, вони вийшли в передмістя, де тихі
просторі вулички виводили просто в поле: на них вій-
нуло вітром, вони побачили вдалині ниви, і обом стало
легко й весело. Коло одного з крайніх будиночків стояв
дід у гурті дітлахів і крутив катеринку. На катеринці
сидів зелений птах з великими опуклими очима і ви-
ймав з коробочки конвертики.

Наші подорожні підійшли до юрби і з дитячою ці-
кавістю дивились на вченого птаха. На їхніх очах папу-
га витяг дзеркальце для маленької дівчинки. Юрас ска-
зав тихенько жінці:

— Ось нам і опера, і музика, — що треба. Ану, спро-
буй своє щастя!

Папуга витяг Моніці каблучку, загорнуту в рожевий
папір. Відійшовши від катеринки, Юрас прочитав, що
випало на щастя Моніці:

— «Тобі хочеться багатства, але вдовольняйся лише
необхідним, бо не годиться бажати того, в чому тобі
небо відмовило. Ти ніколи не будеш багатий, але й ве-
ликі злидні не судилися тобі. Є люди, які заздять твое-
му щастю. Ти хочеш мати звістку і невдовзі матимеш
її. Неприємності, які ти переживаєш, заглушають попе-
редні страждання. Втрата дорогої близької людини по-
ранить твоє серце, але після цього ти зазнаєш щасли-
вої старості без будь-яких прикростей...»

Моніка була дуже довірлива, і надруковане на арку-
шику пророцтво про втрату дорогої людини пройняло
її серце страшним передчуттям: хто ж із них перший
помре. Краще б вона...

— Як ти гадаєш, Юрас, це так навмисне написано,
адже цього не буде?

— Не буде, не буде...

Сівши на краю канави, вони роззулися. Свої чоботи
Юрас прив'язав до кінця палиці і перекинув за спину.
Місто ще виднілося на фоні голубого неба, чуже й да-
леке, але швидко воно лишилося за горами й лісами.
Нижче, в долині річки, розлягалася кування зозулі.

тихе й привітне, ніби дзвін маленької, загубленої в лісі дзвіниці.

Стомлені і розгарячені швидкою ходою, вони полягали на траві, пили воду з прозорого струмка. Через ширші струмки Юрас переносив дружину на руках, радіючи, що нарешті на її щоках з'явився рум'янець.

— У мене й на душі посвітлішало, як побачила в полі худобу й людей коло роботи. Звичка, певно, така, чи що: день тільки вдома не була, а вже тягне до нашої землиці...

VII

Після тяжких перших пологів у Моніки довго ще пекло і колело під серцем. Як побите лютими морозами деревце, вона цілих чотири роки ходила худа, безплідна, ані кровинки не було у неї в обличчі.

Йй і з одним було досить клопоту. Поки Казюкас не почав ходити — бігай його годувати, скрізь тягни з собою, а сили не вистачає, ноги підломлюються від утоми. Стало мале на ноги, — дивись, щоб воно не поповзло до води, щоб не лишилось само коло вогню, не випало вночі з коліски. Так завжди і тримай його при собі: в одній руці граблі, вила чи голка, а другою веди карапуза, одним оком наглядай за господарством, за полем, за пряжею, а другим — за дитиною.

Легше стало, коли малога вже не треба було щохвилино доглядати, сам знаходив цяцьки, розваги і товаришів, і мати могла спокійно залишати його в купці однопітків.

Усі ці діти воєнних і післявоєнних років, народжені за лихоліття і тяжких злиднів, зазнали разом з батьками тяжкої долі біженців, — і холоду, і голоду, далеко від покинутих у полум'ї війни рідних сіл. Більшість із них народилися прямо на возі. Всі вони, здавалося, були одного віку і, як пізній засів, однаково слабосилі, кволі, вигодувані виснаженими матерями, які перенесли і страх, і лихо, і тяжкі втрати. Багато їх було в кожній хаті: худеньких, із здутими животиками, з шолудивими голівками, з покусаними шийками, замурзаних, обірваних... Ледве прикриті дрантям, збігалися вони гратися

у війну коло царини, шпурлялися грудками глини, борсалися в пилюці, — рідна мати не могла впізнати свого. У перші роки голодні новосельці були не хлібом багаті, а дітворою. Дивлячись на дітей, які збилися в купку, батьки жартували:

— Не інакше, як доведеться їм вуха значити, як вівцям, а то не відрізниш свого від чужого.

Багатьом прийшов час учитися, але не було у що їх одягти, ніколи було обмити їх, а тим, хто вже годився в пастушки, нікого було пасти. Так ці жовтороті пташенята і ганяли коло дворів, хлюпаючись ціле літо в калюжах.

В цю зграйку потрапило й Монічине каченятко, і не раз поверталось воно з плачем, подряпане. Вона сама чула, як шалапути, наслідуючи дорослих, кричали її маляті:

— Йди сюди, Пороховичок! Швидше, Пороховичок! Будемо багаття палити!

Боляче було Моніці чути це прізвисько. Вона поскаржилась сусідкам. Ті посварили своїх дітлахів, але тільки-но Казик покаже носа на вулицю, знову те саме: «Гей, Пороховичок!»

Коли Казюкас підріс і став розуміти, його ображало це прізвисько, але потім він звик і не сердився. Але Моніку боляче вразило це, і вона не раз говорила чоловікові:

— Не треба нам більше дітей, досить з мене сліз. І цей стільки здоров'я у мене забрав, а в самого й людського імені нема...

Коли Пороховичку сповнилося чотири роки, Моніка раптом ожила, налилась, щоки її порожевіли. Тепер вона з апетитом їла і м'ясне, і молочне, і всяку їжу, хоч би було навіть сире тісто. Всі болі пройшли, навіть ноги вже не стомлювалися, хоч роботи у неї не меншало, вистачало на день і на ніч, а вона все гарнішала з кожним днем. Сусіди, проходячи лукою Таругісів, поглядали, як Моніка згромаджує сіно, зупинялися, щоб жартувати:

— Що ж це далі буде, Моніка? Ти такою красунею стала, що жодна дівчина з тобою не зрівняється. Свіжа, біла, як піна морська.

Інші дражнили Юраса:

— Ох, і подобається ж мені твоя жіночка! Кинь ти, кажу їй, свого коренастого армієця, нехай собі колується в землі, а я свою беззубу прожену,— і гайда до міста!

— А нащо ж до міста? — питав потішений і гордий за свою дружину Тарутіс.

— Таку треба в шовки вбирати, в багатих покоях тримати... Ох, і гарна ж! Помінявся б зі мною, я б тобі ще землі на додачу дав.

— Годі вам...— зашарівшись, але також задоволена, озивалась Моніка.— У мене вже бабине літо. Постаріла, чого вже там!

— Ще й комизиться! — втручався чоловік.— Ласкаве слово, як весняний день. Кішка — й та облизується, коли її хвалять.

На людях Юрас намагався показувати, що до краси своєї жінки він байдужий, але крадькома часто задивлявся на неї, коли вона, бувало, стане, взявшись у боки, красиво схиливши до плеча голову.

Не раз, оглянувшись, Моніка перехоплювала погляд чоловіка, який на хвилинку лишав роботу. Добре все розуміючи, вона все ж таки питала:

— Ти чого очі на мене витріщив, дурненький?

— Нічого, Моніка, працєю, я просто так...— І, вдоволений, знову брався до роботи.

Бувало, сусіди дивяться із своїх ділянок, як Тарутіс з дружиною то розійдуться, то знову зійдуться, наче птахи, коли вони упадають одне біля одного.

— Дивіться, що армієць з жінкою виробляють. Либонь, цілуються. Як голуби. Ось знову розійшлися. Не встигнуть один покіс пройти, знову цілуються. Хоч би ночі дїждалися!

— Чого ти їм заздриш, дівонько? Нехай милуються. Добре б усім так жити, як Тарутіси. Кажуть, у злиднях та в лихові й кохання не допомагає, чоловік з жінкою сваряться, б'ються, як півні. А подивись на них, поженилися — й голі й босі, а живуть душа в душу і йдуть рука в руку.

Моніці хотілося продовжити ці бездітні роки, цю красу пізнього розквіту, про яку стільки говорили в селі. Щонеділі вона вдягала шовкову косинку, вплітала в коси стрічки і легкою дівочою ходою йшла з чоловіком до містечка. Відтоді, як Юраса обрали командиром

загону стрільців¹, вони не пропускали жодної маївки, жодної вечірки в загоні. Тоді саме починали входити у звичай спектаклі. Співав хор, грав оркестр. Сходилися подивитися на цю дивину з усіх околиць сіл. Не менше за інших захоплювалася цими спектаклями й Моніка, п'єси глибоко хвилювали її, вона то сміялася, то плакала, ухопившись за руку чоловіка.

Того року спектаклів було особливо багато. Юрас умовили грати в одній п'єсі роль старолитовського вождя. Вчити цю роль довелося в самісінький розпал жнив, і Юрас проклинав себе, що погодився: слова монолога ніяк не йшли йому в голову, але, закінчивши вивозити гній, він все ж таки вивчив цю роль. Напередодні пречистої, залишивши хворого Казюкаса у сусідів, Тарутіси вдвох помчали допомагати лаштувати сцену, прикрашати зал. Всі дуже хотіли, щоб випала добра днина: з Каунаса чекали екскурсію з військовим оркестром. У день спектаклю Тарутіси повставали на світанку, нагодували худобу, раніш поснідали. Зранку лежав густий туман, але незабаром він пасмом збився над Німаном, побілів, а поля вже заливало сонце. Мотаючись між клунею і хатою, хлівом і городом, Моніка в радісному збудженні кричала чоловікові:

— Ой-ой! Що там діється! Так і сунуть юрбами! Ти поглянь, скільки возів на шляху: один, два, три... Юрас, ти вже сам нагодує свиней, я одягатимусь.

— Встигнеш! Не можеш по-хазяйському впоратись! Там у неї вода кипить, посеред хати корець з борошном — я мало не перекинув. Не підметено, як у свиношнику, а їй загорілося вбиратися. От коли дитині не полегшає, залишишся вдома, пані! — погрожував він, начищаючи чоботи.

— Дивіться, який артист! Він піде, вибравшись, а я тут сидьма сиди, та ще й такого погожого дня. У мене також серце не камінь. Візьму на руки Казюкаса, не подивлюсь, що хворий, та й піду.

По дорозі до містечка їхали вози, повні дівчат, жінок, чоловіків. Стежками, межами одні за одними тяглися піші. По сусідніх дворах також пурхали дівчата,

¹ Спілка стрільців — напіввійськова організація в буржуазній Литві.

наче ластівки, туди й сюди, раз у раз лунали їхні голоси:

— Онуте, візьми мою шаль з бахромою, та не цю, не цю... Глуха ти, чи що?

Одна забігла й до Тарутісів.

— Моніка, голубонько, дай мені надіти зелену кофточку, якщо тобі не треба.

За нею друга, зовсім ще підліток.

— Хрещена, можна зірвати у тебе одну жоржину? Ну от, більше не буду... А горошку можна? Ой, у хрещеної палісадник весь у квітах!

Потім зайшов Лінкус.

— Що, твої пішли вже?

— Ще вдосвіта почали торохтіти: «Юрас сьогодні драму показуватиме, підемо дивитися». Жінка й мене все тягла, а я кажу: «Надивився я за своє життя твоїх вистав, досить. У нас не встигнеш встати, як свій театр починається».

Моніка реготала, змиваючи голову чоловікові, який охав від її старанності, нахилившись над тазом. Вона розмірковувала про те, що люди не вмістяться ні в церкві, ні в залі, — такий небувалий наплив.

— Годі тобі базікати, скоріше збирайся! — бурчав чоловік. — Знову скиглитимеш, що ми останні.

І справді, коли Моніка почала одягатись, трапились неприємності: то манжетки не сходились, то в талії було вузько — так вона поповніла. Покликала до себе чоловіка в хижку на допомогу, а тут ще нещастя — каблук відломився.

Юрас приніс гвіздків і молоток, прибив каблук. Потім довелось, ставши на коліна, зашкарубили пальцями заколювати їй шпилькою пояс.

— Ну, здається, легше мені трьох коней запрягти, ніж впоратися з цим жіночим вбранням.

Моніка звивалась від лоскоту, а чоловік сердився, що вона грається.

Довго не могла вона одірватися від дзеркала, причісувалась, вертілась перед ним, поводячи плечима, разів з десять пов'язувала косинку, а чоловік надворі, вибиваючи об паркан запорошену кепку, кричав:

— Доволі тобі, сороко, ходімо!

Вони вийшли лише опівдні, залишивши сина у Лінкуса, — йому стало краще, жар пройшов. Прощаючись

із ним, батько обіцяв принести гармоньку з дзвіночками. Не встигли вийти на стежку, як Моніка сплеснула руками: «Ай, забула!» — і побігла назад: їй треба було ще нарвати букет квітів.

По дорозі вже зовсім зрідка проїжджали вози, пилюка осіла, день був ясний, тихий, святковий. Притихло все і в селі новосельців. Тут і там стерегли хати високі жовті соняшники, що закривали маленькі віконця низеньких хат.

Тарутіс ішов розмашистим кроком, поблискуючи наваксованими халявами, і дружина ледве встигала за ним, обходячи калюжі, підбираючи спідниці, перекладаючи букет з одної руки в другу.

Коли вони підійшли до долини річки, здалеку долетіли звуки оркестру. Вся просявши, Моніка схопила чоловіка за рукав:

— Послухаймо, Юрас, так гарно! Я просто ніг під собою не чую.

Юрба хлопчаків з криком пронеслась повз них униз до річки, не втримались і вони, побігли слідом за хлопчачаками.

Весь день юрби народу на майдані оточували музикантів, артистів у чудному вбранні, читали розмальовані червоним і зеленим афіші про спектакль, що мав відбутися. Пролунав чийсь вигук, і всі повернулися в один бік, — проходив загін стрільців в однаковій формі, в сірих високих кашкетах, а попереду несли великий прапор. Моніка ставала навшпиньки, щоб побачити через голови свого чоловіка. Тільки два рази їй вдалося розглядіти його: він ішов попереду загону, гарний, стрункий. Для Моніки, як і для всієї цікавої юрби, ці стрільці, форма, прапор були лише захоплюючим видовищем, над значенням якого вони не замислювались. Та ось зазвучав оркестр, юрба сунула до церковної огорожі, — паркан затріщав, щось поламалось, а музику чути було все ближче й ближче.

Моніка бачила все це, як уві сні. Вона милувалась чоловіком, чула, як його називали паном начальником, питали, чи можна вже пускати публіку до залу, де краще продавати квитки, в залі чи перед входом. Трохи на-

супившись, він відповідав на питання, давав розпорядження.

Зайшло сонце, а Моніка все ще стояла в юрбі коло входу до залу, хоча зсередини вже чути було звуки скрипок і човгання ніг. Юрас сказав, що винесе їй квитка, а сам все ще не показувався. До залу входили і виходили юрбами, багато хто виходив звідти червоний, спітнілий від танців, а на Моніку ніхто й не дивився, не милувався її палаючим рум'янцем. Коли чоловік нарешті відшукав її в юрбі тих, кому не пощастило дістати квитка, сердешна розплакалась, так вона змучилась від довгого чекання, та й ніг під собою не чула від утоми.

— Ну ніяк не міг вирватися... Адже все на моїй шії, а вже час гримуватися. На твій квиток, ходім!

Моніка опинилась у повному випарів, душному залі, який сама ж прикрашала напередодні. Танці кінчились, глядачі самі розставляли лави. Чоловік посадив її майже в перших рядах збоку. Тут їй було добре, особливо коли вона згадала про тих, хто залишився коло входу. Добре, що у неї чоловік стрілець. Вона зняла косинку, пригладила коси, сховала квитка на груди під кофточкою. Повз неї, вибачаючись, протискувалися на свої місця ті, що запізнилися, вона вставала, пропускаючи їх, і знову сідала, оглядаючись, дивилась на сусідів і була особливо вдоволена, помітивши, що ззаду ще стоять у кілька рядів. Хтось поряд крикнув:

— Не ставайте на лавки, от дикуні!

Хтось заговорив із нею з першого ряду. Моніка з подивом впізнала Ярмалу. Він простяг їй руку, привіталася з нею і його дружина, спитала про здоров'я, про дитину, додала, посміхаючись, що Моніка дуже погарнішала! Моніка часто ходила до садиби, але такою увагою Ярмала з дружиною ще ніколи її не балували, а тут визнали за потрібне обернутися до неї, поговорити, навіть запрошували сісти поруч з ними, є, мовляв, вільне місце. Вона відповідала їм, трохи ніяковіючи, і все роздумувала, чого б це. Чи не тому пани з нею такі люб'язні, що вона сидить у перших рядах? Чи, може, тому що чоловік у неї артист? Розмовляючи з дружиною Ярмали, вона помітила чоловіка, який виглядав із-за завіси. Спочатку вона не впізнала, хто це, а потім навіть руками сплеснула! Це Юрас посміхається до неї, а сам весь вимазаний, під очима чорні кола.

Дзвоник змусив публіку притихнути. У залі загасили лампи, поволі розсунулась завіса, і в слабкому освітленні сцени Моніка побачила артистів, які почали говорити так тихо, що із задніх рядів хтось крикнув:

— А чи не могли б ви там піднатужитися!

Залунав сміх, що зіпсував початок спектаклю. Але злий жарт підпилого глядача допоміг акторам: вони ожили, почали грати сміливіше, і легка дзвінка мова швидко захопила слухачів.

Чутлива до найменших вражень, простодушна Моніка швидко запалилась співчуттям — то вона проливала сльози, то заходилась сміхом. Ця раптова реакція на всі враження, часто передчасна й перебільшена, виникала неспівомо, йшла від самого серця. Зараз їй і на думку не спадало, що актори на сцені і ходять, і чинять, і говорять не так, як в дійсності. Її захопила бурхлива дія драми, серце билось все дужче. Коли на її очах був ухвалений жорстокий і несправедливий вирок, вона мало не крикнула: «Безсовісні, що ви робите з безневинною людиною! Забирайтеся геть!»

Вона одразу ж впізнала чоловіка. Спочатку їй заважав його голос, який вона чула щодня, але скоро вона забула про все, слухала і посміхалась, втішаючись виставою.

Коли п'єса закінчилась, вона розшукала Юраса, який знімав накладну бороду і віддирав вуса. Їй хотілося напуститися на чоловіка за те, що він не пощадив польського воїна і вбив його, такого молодого, але тут же, поруч, стояв і сам убитий, тому Моніка могла лише промовити:

— Ой, як чудово ви грали, просто не можу...

У залі вже заграв оркестр, лавки розставили вздовж стін, і почались танці. Тарутіс, ще не відмившись добре, з слідами гриму на обличчі пішов з Монікою танцювати вальс. Їй здавалося, що всі дивляться на її чоловіка, вона ще більше зарум'янилась і, пригорнувшись до нього, благала:

— Юрук, та не кружляй ти мене в лівий бік. Я не підладжусь... Паморочиться голова.

Після кількох танців Юрас посипав підлогу стеариновими стружками, щоб менше було пилуки, щоб легше було танцювати. Всі дякували йому. Він був за старшого розпорядника, всі його слухались. Моніка чула,

як до залу хотіли вдертися п'яні, але Юрас їх втихомирив. Все обійшлося без бійки, по-хорошому. Особливо вона була рада тому, що чоловік умів ладнати з усіма. Досить довго провозився він, поки полагодив погаслу лампу коло каси. Танцюючи, вона бачила його то тут, то там. Сам учитель підвів її до чоловіка і почав просити його згоди, щоб Моніка з ним протанцювала.

— Будь ласка, будь ласка, пане вчителю!

Співали пісень, водили танок. Під стелею розхитувались різнокольорові ліхтарики. Після дванадцятої години публіка розійшлася, розпорядники вечора, які залишилися, зачинили двері, підраховували касу, перетягли зі сцени столи, жінки накрили їх, підготували на закуску ковбаси, булок, всі підживились і веселилися ще зо дві години.

Цей день назавжди лишився у пам'яті Моніки. Тарутиси повернулись до своєї землі, поринули в працю, але ще довго Моніка, згадуючи про спектакль, говорила: — Ніколи більше мені не буде так весело. Вистачить і цього на мій вік!

Це були справді її кращі дні.

Знову вона перестала з'являтися серед людей, не ходила з Юрасом на вечори, і сусіди говорили, що Тарутене жде другої дитини.

Моніка раніш тривожилась, що по стількох роках безплідності вона більше ніколи не почує голосу нової дитини, а в разі смерті єдиного сина — залишиться назавжди сама, тепер вона раділа, відчувши в собі перемену. Ще яскравіше розквітнув її рум'янець, глибокою синявою темніли очі.

Вона дуже хотіла дівчинку. Батькові вже росте помічник, тепер треба і їй. Моніка добре розуміла, що хлопець не буде їй втіхою. Виросте — не буде горнутися до матері, не заступиться за неї, житиме своїм розумом, піде своїм шляхом. Скільки вона намучилась через Казюкаса, скільки ще доведеться їй натерпітися, скільки разів ще треба буде віддавати йому вкрадені у себе шматки, а чи згадає він потім про це, чи подякує? Адже мало таких синів, щоб тішили матір на старості, на руках її носили. А дівчинка, яка б вона не була, завжди ближча до матері. Адже ляльку носитиме і до

грудей пригоратиме, а не ніж, підніме слабкого, а не штовхне.

Моніка тільки й думала, як би скерувати природу і заставити цю другу дитину виконати її бажання. Вона давала жіноче ім'я створінню, тягар якого в собі відчувала. Лягаючи спати, вона хотіла бачити уві сні дівчинку. Але дівчинка не з'являлася; у просторах її свідомості блукала лише якась туманна хмаринка, якій вона намагалася надати вигляду дівчинки, наділяючи її найкращими оченятами, личком, волоссям, які тільки могла уявити. У напівсні вона воскрешала давно стерті образи подруг свого дитинства, маленьких дівчаток, з якими колись бігала, гралась, одягала ляльок. Їй спадали на пам'ять роки, коли вона жила в садибі ще малятком; вона кудись пішла й заблудилася у житі, потім її знайшли там сплячою з затиснутими в кулачку волошками. Згадала й розповідь бабусі, як ще за кріпацьких часів її побив жорстокий пан за те, що вона підібрала в його саду дві сливи; як вона вночі втекла і до світанку не могла знайти своєї хати. Тепер уже легкі, світлі видіння більше не приходили. Уявлялися страшні нестерпні різки, забитий на панській стайні батько, хвора мати... І раптом вона побачила сон, який снився їй ще тоді, коли вона була підлітком. Тепер він повторився з усіма подробицями. Вона сидить у літні присмерки коло вікна старої челядні в маєтку. Сидить сама-самісінька і жде, чи не з'явиться на стежці мати, яка вже давно пішла з клуночком до міста. Вдалині, де сідає сонце і на поля наповзає чорна тінь, замерехтіло якесь сяйво, і там, де дорога повертає за горбок, де самий край світу, як їй здавалось тоді, з'являються три вогниці. Вона вдивляється: це останні промені сонця спалахнули на золотавих голівках трьох дівчаток. Ось вони вибігли на дорогу, стрибають, піднімаючи то одну ніжку, то другу, біжать сюди й махають їй руками. «Як же вони можуть бачити мене так далеко?» — думає Моніка і відсовується від вікна. Але тільки-но вона відсунулась, голівки дівчаток, їхні обличчя, плаття раптом почорніли, ніби кинуте у воду розжарене вугілля... Тепер дівчатка йдуть повільно, урочисто, з ніг до голови закутані чорним покривалом, — так ішли колись графські дочки на похороні, в жалобі, — вони несуть маленьку білу труну.

Моніка прокинулась, наче в гарячці, з великим зусиллям відігнала сон і почала шукати рукою чоловіка. Кілька разів голосно покликала його. Він пробурмотів щось крізь сон. Серце її дуже колотилось, вона намацала тепло закутаного Казюкаса, що лежав у ногах. Легше стало лише тоді, коли перші проблески світла ковзнули по лезу сокири, кинуті в кутку, і повільно прийшов новий день.

Цей сон довго не забувався. Моніка тривожно роздумувала про нього, ціліснічкі ночі лежала з розплющеними очима, боячись, щоб не повторилось це страшне видіння, не сполохало життя, що зародилося в її утробі.

У селі копали картоплю, коли у Моніки народилася друга дитина. Родові перейми тривали недовго. Коли біль трохи вщух, вона, ніби крізь сон, спитала:

— Дочка?

Замість відповіді коло її узголів'я поклали червоного, наче розпареного, здорового, дзвінкогоголосого сина. Моніка не зразу повернула голову на цей крик. Довго вона лежала, втупивши очі в стелю, і зморшки болю не згладжувалися на її обличчі: чи прощалася вона з мрією, що обманула її, чи знову до неї повернулись похмурі образи дитинства, — але ось вона ледь підвелась, ніби назустріч якомусь своєму видінню, і знову лягла, заплющивши очі.

Минуло вісім місяців. З лікарні привезли дружину Ярмали з новонародженою дочкою. Пані все нездужала, і до неї часто їздив лікар з містечка.

Якось на початку літа, коли Моніка бавила своє немовля, Юрас прийшов із садиби пригнічений і дуже засмучений. Він спідлоба дивився на дружину, і Моніка зрозуміла, що він приніс якусь неприємну для них обох вістку. І справді, трохи попоравшись надворі, він знову увійшов у хату, наче забув там щось, і, як завжди в таких випадках, коли хотів поговорити серйозно з дружиною, сів коло неї на ліжко.

— Я все не наважувався тобі сказати. Пан з панією три дні тому просили мене зайти до них. Я не знав, як і відкараскатись... А може, тобі й не важко буде? Обіцяли й боргу в цьому році не вимагати, і дітям нашим пошити сорочки й штанці з фабричного матеріалу.

Ярмала таким добряком ходить коло мене. Знайде, де я працюю, і зараз же заводить розмову: «Здрастуйте! Посидьмо — відпочиньте, та ви не хапайтеся так! Чи не хочете цигарки?» Вчора вранці завів він мене до себе у кімнати, налив вина, називав його якимось... З Парижа, каже, виписане, дороге. Показав мені свою дочку: в підзорну трубу на неї дивитися, не більша за мій кулак. Поклали її на подушці під серпанком, навшпіньках коло неї ходять, як навколо королеви. Потім тільки я зметував, чого це Ярмала таким шовковим став...

— Що ж йому треба?

— Я все відговорювався, дуже мені ніяково було. Відмовлявся, казав, що ти нездужаєш, не зможеш. А він: «Привеземо лікаря, він її огляне, і це вам нічого не коштуватиме». Ось тут же йому кажи, та й годі: згодна дружина чи не згодна. Я відмовився, кажу, своїх дітей доглядати треба. Він наче відчепився, а сьогодні знову пристав: нехай, мовляв, переходить до нас разом із дітьми, дамо тут їй кімнату, постіль...

— Та скажи, нарешті, чого їм треба від мене!

— Пані хвора, лікарі заборонили їй годувати дитину. Шукали вони мамку, в Каунасі радили їм одну з родильного будинку, але вони побоялись брати незнайому. Хочуть, щоб ти своїм молоком...

— Ми цій садибі і душу, і тіло продаємо, Юрас! Ач ти, пани! У свого забери — їхньому віддай. Їм чужа дитина — що кілок у тину. Скажи їм, що я не можу.

— Ну й добре. Завтра ж піду й скажу, що у тебе нема молока, свого від груді відняла. Ніяк не можеш. Та я й сам не хочу. Де це чувано — чужу дитину груддю годувати!

Другого дня, коли Юрас збирався йти до садиви з відмовою, вони ще не встали з-за столу, як під їхнім вікном почулося хропіння жеребця, і з одноколки виліз Ярмала. Тарутіси переглянулись. Не встигли вони витерти роти і прибрати зі столу посуд, не встигла Моніка промовити: «Господи, та що ж я йому скажу?» — як у дверях з'явився непростений гість.

Обмовившись кількома словами про погоду, про давним-давно вичікуваний дощ, він дістав і поставив перед Монікою кварту меду. Казюкасу насипав повні жмені печива, вийняв з кишені ще якийсь пакуночок і поклав у колиску дитині. Це, мовляв, подарунок від його

маленької дочки. Сівши знову, він почав розпитувати хазяїна, чому у нього так багато землі лишається під паром, чому нема городу. Юрас пояснив, що дружина з новонародженим все носилась, нікому було коло городу поратися, встигла посадити лише грядку капусти, от і все.

— А я, коли під'їжджав до вас, подумав: «Треба б їм садок завести, бо хіба ж можна без жодного деревця!» Місце у вас чудове. — Ярмала показав у вікно, де їм треба розвести сад. — Адже сам господар який добрий садівник, не можна вам без садка!

— На все потрібний капітал, пане...

Юрас натякнув управителю, що той колись обіцяв дати йому дерева на посадку. Аякже, аякже, Ярмала завів у себе розсадник. Досі не можна було брати, дуже молодий, лише минулого року прищеплення робили.

— Вам треба тепер викопати ями, а настане осінь, приходьте, беріть, скільки треба.

Моніка не знала, як і дякувати панові за всі подарунки і обіцянки. Говорила, що відробить, віддячить. Ні, за дерева Ярмала нічого не візьме, він вирощує дерева не на продаж — для себе.

І коли він почав просити Моніку піти в мамки до маленької панночки, вона зразу, без будь-яких відмовок, погодилась. Піддавшись на солодку мову і люб'язності Ярмали, вона забула, як зарікалась колись, що ноги її не буде в маєтку. Того ж дня Ярмала повіз її до садиби.

На цих полях, у цих напівзруйнованих тепер гуртожитках батраків, частина яких була перетворена на хліви, Моніка провела найчорніші дні свого життя. Тут вона поховала батька, тут зносила злі глузування з першого плоду свого кохання, через які мало не втопилась. Нічого, крім тяжких спогадів, вона не винесла звідси. Тому й не тягло її до маєтку. В ній була властива простим людям гордість — їсти свій, не підневільний хліб, не милостиню. Коли вони влаштувалися на своєму наділі, вона не раз думала: «Краще раз на день будемо їсти, зате не панськими холопами». Але з перших же днів вільного життя почалася їхня залежність від садиби — непомітно влізли в борги.

Поки Моніка жила в батрачках, вона жодного разу не заходила до панських покоїв. Тепер, повернувшись

якось присмерком додому, Моніка розповіла чоловікові, як вона не насмілилась увійти в кімнати у своїх дерев'яних черевиках, лишила їх у передпокої, пішла босоніж по блискучій підлозі.

— Ярмали повели мене по всьому будинку, показавли графські меблі. «Сідайте, не бійтеся!» — кажуть. Ой-ой, у цих панів під сидінням м'якше, ніж у нас під головою! Привели до дзеркальної кімнати, а вона виблискує вся, як небеса. Ідеш і всюди бачиш саму себе, ніби озером бредеш. Боялась, що запаморочиться голова. Добре ще, що пані не горда, ледь я посковзнулась, вона мене під руку взяла. Показували покої, де графи бенкетували: на стінах намальовані голі дівчата, я засоромилась — дивитись не хотіла. Тьху, тьху, нема сорому у цих панів, тільки про розпусту й думають. А там ще ця музика, як її, — портеп'яни. Ярмала відкрив її, я натиснула і застигла, — голос подає! А вони регочуть, — нічого, нічого, кажуть. Пішли до графської спальні, тепер вони самі там сплять. Ліжка — як вівтарі, всі в голубих, жовтих, зелених шовках. Помацала я пальцями — гладенько так! Я й подумала: «Тому пани і розпусничають, що в таких постелях сплять». Пуховики у них — як хмари. А як дочки його вдягнені! Як лялечки! Взуті, напахчені. Не дозволяють їм без черевичків на підлогу стати, щоб не застудилися. «Боже! — думаю. — А наші ото — босі, в самих сорочечках на сирій долівці, похриплять, побухикають — нічого, пройде!..» А сисунка моя — манюсінка, слабенька. Я не хотіла при Ярмалі її годувати. А він стоїть, проклятий, не йде, чекає. Висмоктала вона з мене все молоко. Пані каже: «Принеси свою дитину, я хочу подивитися на неї. Ви, — каже, — можете тут і переночувати». Показала, де мені спати. Хоч і не така, як їхня спальня, але нам ніколи так не спати! Посадили з собою обідати, частували, поклали мені виделку, ніж, а я не вмюю... Так і не поїла смачних страв — то у мене виделка, то ніж із рук падає... Дали мені для діток пиріжків, сушених груш. «Тільки завтра, — кажуть, — раніше приходь. Якщо треба буде чоловікові на полі допомогти, пошлемо свого робітника». От мало й не забула: як поверталася додому, зустріла Матильду. Я й не знала, що вона залишилась у садибі. Повела мене до себе в гуртожиток, і серце моє стиснулось, Юрас, — Ярмала своїх батраків

гірше за худобу тримає. Не думала я, що з нами він добрий, а з іншими — як кровопивця. Вибиті шибкі ганчір'ям заткнуті, поруч стік із свинячого хліва, сморід! Вони подали прохання щодо землі і хотіли вирватися з садиби, та ось уже другий рік нема відповіді, так і працюють на нього, мало не задарма. Поплакали ми з нею, згадала я, як мені там жилось. Бачиш сам, Юрас, яка в Литві рівність: обманщик — у шовках, а чесні — в злиднях. Матильда розказувала, що Ярмала одержав від уряду цю садибу як «показове» щось, я як слід не добрала. Назовсім йому віддали. А міністри до нього один за одним приїжджають побенкетувати.

Моніка вставала тепер удосвіта, годувала худобу, варила своїм сніданок і, залишивши їх ще в постелі, бігла до садиби. Обкрадаючи свою дитину, годувала чужу. Опівдні прибігала додому, варила, прала, а на вечір — знову в садибу. Все, що пани давали їй, все, що сама встигала із свого харчу заховати за пазуху — пиріжок, грудочку цукру, — все несла додому діткам.

— Я, як мишка, — кожний шматочок у свою нірку тягну. Якби не ці малята, ні за які гроші не продася б на таку службу. Дещо від них перепаде, зароблю на одержу, а там ще й випрошу що-небудь, що необхідніше.

Скоро Моніка зовсім звелася від цієї біганини. На груди у неї здулися сині жилки, очі позападали. Все її здоров'я і краса перейшли у тіло панської дочки.

— Наче вона не молоко, а кров з мене ссе, панночка ота. Сьогодні знов пані мене вичитувала. Щодня до мене чіпляється, мабуть, хтось нашептав їй, що я їй свого годую крадькома. «Чула, чула, — каже, — а ви ж обіцяли мені свого не годувати. Глядіть, Тарутене, щоб моя Бірутеле не заразилась якою хворобою...» Мене наче по голові вдарили, я не витримала. «Яка така хвороба, пані, яка?..» — питаю. Відчуваю, що коли вона ще хоч слово дозволить собі яке, я в очі їй вчеплюсь, така злість у мені закипіла. «Не хвилюйтесь, не гарячіться, — каже, — бо молоко зіпсується». Ось вони які, ці пани, для них проста людина гірша за собаку. Якби не наші злидні, нізащо не ходила б і не подивилась би, Юрас, на ту садибу.

Юрас розсердився:

— А нащо пообіцяла! Годі, більше не підеш! Нехай цап їхню дочку годує! Обійдемося без їхньої допомоги. З'їжджу в банк, візьму позику, віддам їм ці три сотні. Хай вони згорять. Бач, які королі знайшлися!

VIII

У середині літа над Клангєм пронеслась страшна буря. Перед тим на початку липня хліба піднялись густими темними хвилями. Хлібороби вологими очима оглядали ці простори ланів і, радіючи, як діти, погладували велике набухле колосся.

Тарутіс утішав себе: «Якщо зберемо в цьому році врожай, вистачить і нам, і худобі. Тоді нікому не доведеться кланятися».

Скрізь, де тільки було зорано і засіяно, стіною стояли хліба. Шелестіли, колихалися. По канавах і долинах у буйному рості задихалась трава — пишна, соковита, сплутана, — розкішний харч для бичка чи корови, що відбилися від череди. Дивлячись, з якою жадібністю поїдала худоба ці квітучі жмутки трави, хотілось і самому пожувати її, набити нею повний рот.

— Соломи в цьому році і на підстилку, і на стріху вистачить. Легше буде жити.

— Так, у цьому році ми — пани!

Мало не все літо стояла засуха. Палило сонце, в небі — ні хмаринки, вітер дув сухий, не випадало й краплини роси. Десь стороною проходили грози, блискало, гриміло — і знову чисте прозоре небо. У народі такі грози називаються сухими. Доброго дощу не було з самих зелених свят. Побризкає з піднебесся, пройде теплий дощик — і повітря знову задушливе, густо насичене ароматом квітів і гострим запахом в'ялої трави.

З'явиться на обрії біла хмара і стоїть цілий день, нерухома, як статуя.

Селам Клангю і Жібінтаю завжди вистачало вологи: навколо тяглися болотисті торф'яністі низини, які ніколи не просихали. За поміщиків ніхто, навіть тварина чи звір, ногою не ступав на ці болота, боячись трясовини. Лише зрідка пани влаштовували тут полювання на качок і бекасів. Куди не насмілювався пробратись за підстреленою дичиною мисливський собака, туди по-

силали кріпаків. Тепер цими незручними землями наділені були вчорашні батраки.

Картопля тут родила водява, і коли не підгнивала, то пропадала від ранніх заморозків. Хліба мокли місяцями. Лише на високих, сухих місцях можна було зібрати врожай, цим і трималися. Дощової хмари тут лякались, як карі небесної.

Засушливе літо обіцяло рідкісний урожай селам новосельців, що простяглися по болотистій низині. Зовсім не те у жителів Верхніх Баландин, Арменішек, розташованих на високому березі Німану. Землі у них з піском, пухкі; трохи протримається спека, квіти в'януть, трава припадає до землі, а якщо й пройде запізнений дощ, коли жита вже відкрасувалися,— стебла і листя покриваються попелицею. Осимі вистигають тут надто рано,— ріденькі, висушли, з таким тонким колосом, що жалко дивитись, стебла ледве тримаються на напівоголених коренях. А на вигонах, на парах земля осіла, потрискалася, вся в зморшках, як обличчя столітнього діда.

— Кажуть, все від бога! Одним дає, у других забирає. Одні в болоті, другі на осонні. От і проживи! — бідкалися жителі верхнього краю і з задрістю поглядали на лани сусідів у низині: Клангяй і Жібінтай красувались багатим урожаєм, що темнів, як нависла грозова хмара.

— Нічого не вдієш! То ми бігали до вас хліба просити; а цього року, якщо й далі так буде, вам допоможемо,— втішали новосельці сусідів.

Перед самими жнивами надвечір спекотливого дня на обрії з'явилася маленька хмарка. Спочатку на цю цятку ніхто не звернув уваги. Хмара насувалася, росла, ставало задушно. Собаки простяглися на землі, витягнувши голови і висунувши язики, худоба рятувалася в хлівах і в стійлах від злих у ці години гедзів, що носилися хмарами.

— Так і хилить до землі якась млість, чи не перед дощем? Ніколи мене такі ліньки не брали! — говорила Моніка.

— Покропило б трохи, всім було б на користь. Ожили б поля,— відповів Юрас, подивившись на захід. Він

вітер лоба рукавом, заходився гострими вилами складати в копу сіно.— Вгамує земля спрагу,— радів Тарутіс, відчуваючи струмені свіжого вітерця, що розвівали його сорочку і прохолодою лоскотали груди.

Незабаром сонце затягли летючі хмарки, провісники близької бурі. Вони пронеслись мимо. До вечора було ще далеко, але на західній половині неба горою піднялась величезна хмара, і на землю впала густа тінь. Сянула перша блискавка. Минула хвилина — грому не було чутно.

— Я побіжу додому, в печі у мене там горить... Треба гукнути Казика, щоб заганяв корів.

— Чого ти злякалась, великого дощу не буде,— одізвався чоловік, але Моніка, взявши з собою вила, подалася додому, підхопивши на руки маленького Йонаса.

У повітрі гучно відлунював кожний звук, повіяло вологою, спустилась якась тепла сиза мла. Ясно було чути чийось сварку на дальньому кінці села, деь клепали косу, в хвилини затишшя з далекої луки долинали трелі першого деркача. На полях було повно людей: одні поспішали скласти сіно в копи, другі накладали його на вози; деь торохтів порожній віз, лишаючи за собою куряву. Знову блиснула блискавка, схова на якесь гіллясте вогняне дерево. Незабаром пролунав далекий глухий гуркіт грому і завмер, обірвавшись.

Юрас оглянувся на захід, насадив глибше вила на держак, ударив кілька разів тупим кінцем його об землю і почав чекати другої блискавки. Коли знову вогненна тріщина розколола хмару, він почав рахувати нишком: «Раз, два, три...» Якщо дорахувати до п'ятнадцяти від блискавки до грому, то гроза звідси за кілометр... Він порахував до сімдесяти, до ста, а грому все не було. «От іще знайшов забавку, наче той пастушок»,— подумав Юрас і ще завзятіше почав складати сіно.

Дорогою промчав вихор, стовпом здіймаючи куряву, розметав кілька кіп сіна, складених на краю поля, і зник. Сутінки швидко густішали.

Хатки новосельців, приниклі до землі, розкидані у безладді на своїх смужках, оточені були строкатим мереживом посівів. У ці хвилини, коли одна половина неба сяяла блакиттю, а другу затягала густа пільма,— поля світилися яскравими райдужними барвами. Жовті

смуги свиріпи, каламутно-зелені — пшениці, багряними й ліловими плямами проступали болотні зарості. Ланами покотилися глибокі хвилі.

Моніка вибігла на середину двору і побачила, що сусідські дівчата стрімголов кинулися в долину зібрати розстелене там полотно; не добігши з ним додому, вони кинули його і почали підбирати зірвану вихором з паркана білизну. На смужці Лінкуса збирали конюшину, чутно було, як хтось кричав з невивершеного воза:

— Жердину подай, жердину!

Моніка з тривогою глянула на свою луку, де залишився Юрас. Його там не було, лише вила стирчали в копі.

— Юрас! — дзвінко крикнула вона. — Юру-у!

Ні звуку. Тільки вітер шелестів у купі горошиння під сараєм.

— Юра-ас! — ще голосніше закричала Моніка, оглядаючись з тривогою. Кудлаті хмари вже нависли над селом, а вдалині — непроглядна темрява. Блискавки спалахували одна за одною, грім наближався.

Моніка кликала тепер сина, а той виспівував на вигоні дзвінким дитячим голоском, і, здавалося, не чув крику матері.

— Чого ти розкричалась? — з'явився з-за току Юрас з великим оберемком сіна.

— А ти теж задав мені страху! Знаєш, як я боюсь сама. Иди скоріше до хати. І хлопчиська ось кличу не докличусь. Ти б посварив його. Адже змогне там, як курча, і чому він там застряв з цією коровою!

— Біда невелика! Пережде у сусідів.

— Кидаюсь то по одного, то по другого. У печі ще горить, залити, чи що?

— А навіщо?

— Блискавка може...

— Та що ти? В розумну голову блискавка б'є, а дурну — минає. Грому боїться, вітру боїться, смерті боїться, що це за життя!

— Як же не боятися, ти поглянь, яка хмара! Хіба не вбиває, не підпалює людей? Боже ти мій, як літо, так і тремти!

Грім ударив десь зовсім близько, за лісом. Тепер гуркотіло оглушливо, моторошно, довго — здавалось, ні початку, ні краю нема цьому гуркотінню. І звідки

береться ця могутня сила, що пригнічує страхом усе живе! Худоба не знає, де подітися, жук заповзає в нірку, трава припадає до землі.

Над полями запахло селітрою. Блискавка ще не згасла, коли прогуркотів грім. Зразу стало темно, наче вночі. Спочатку великі поодинокі краплини затарабанили у вікна, в стіни, потім усе стихло, і раптом наче небо провалилося, линула така злива, що потоки води залили все довкола.

— Голова моя дір'ява! Винесла провітрити постіль — і забула зовсім...

Чоловік хотів їй сказати щось, але в цю мить блиснула сліпуча блискавка, з надзвичайною виразністю виступили раптом зелені поля, — кожен кілочок, кожне стебло, — і тут же прогуркотів страшний удар.

— Ой! — скрикнула Моніка і, перехрестившись, чого з нею не було, впала на коліна серед хати і почала читати молитву. — Юрас, подивись, чи не горить де?

— Горить... хвіст у тебе!

— Та ну тебе!.. Я на смерть перелякалася. Господи, та де ж той хлопчисько? Не міг додому прибігти!

— Бачиш, також твоя кров: тільки-но загуркотіло, він і накивав п'ятами, куди бачив, а там — як у Христа за пазухою!

За суцільною стіною зливи не можна було розрізнити сусідніх хат. Під вікнами неслись каламутні потоки. Гуркіт не припинявся. Вітер зірвав приклеєний папером кусок шибки, вода бризнула в хату. Моніка кинулась затикати вікно старим рядном. Її голосіння заглушило тріск граду. Кілька льодинок завбільшки з лісове яблуко покотилось по долівці. Моніка забилась у куток між ліжком і піччю, накинула на голову сіряк і знову почала молитися вголос:

— Господи, царю небесний...

По горах, по долах,
По зелених луках
Побігли струмки...—

заспівав Юрас, намагаючись заглушити голосіння Моніки.

— Ти збожеволів! От глумись, глумись, а як виб'є градом посіви, тоді заспіваш!

— Та я тому й заспівав! Молитвами вибитого посі-
ву не піднімеш! Не можна так розпускатися. Хіба кра-
ще буде, якщо я також почну: ай-ай та ой-ой?

— Наче я тільки! Всі бояться грози: і Лінкувене,
і Баукене, і... Богородице діво...

Юраса ніби вдарило: він кинувся до вікна, виглянув,
чи не горить що. Тепер не було сумніву, що блискавка
вдарила десь поблизу. Хмара гуркотіла, але вже слабше
і тихше, все глухіше і ось уже зовсім здалеку. З усього
видно було, що гроза вщухає.

Прояснилося. Як перші весняні струмки, з мелодій-
ним дзюрчанням стікала з дахів вода. Легше і спокійні-
ше стало дихати. Гроза пронеслась бистра і жорстока,
ніби показавши всю мстивість спокійного літа. Чорна
хмара тепер облягала південно-східний край неба. По
ланах уже пробігала світла смуга. Долітали ще останні
дощові краплини, рідшаючи і танучи в яскравих проме-
нях сонця.

Ожили луки й ниви. Але там, де пройшов град, ні
вітер, ні тиша, що вернулася, не могли підняти і воскре-
сити побиті хліба.

Над землею новосельців розкинулась яскрава весел-
ка, жадібна земля вбирала в себе останні струмки,
але на низині вода ще стояла озерцями, заливаючи
ниви.

По дворах заметушилися люди: десь мукало змокле
теля, скрипіли колеса, загрузаючи по саму маточину
в густу грязюку, дітлахи один за одним шльопали по
струмках і бризкались водою.

Лінкус ішов межею до свого лану, не помічаючи, що
вже весь змок від крапель дощової роси, що осипались
на нього. За ним ішла дружина. Тарутіси теж вийшли
оглянути свою ниву.

Жито на смужці Лінкуса — там, де воно було не
дуже густе, — вже вирівнялось, хоча і не в такій пишній
красі, але пшениця була розчавлена, прибита, лише де-
не-де стирчали пучки колосків.

Хліба Тарутісів були досить рідкі, при оранці Юрас
не підсипав добрива, але те, що було посіяне на схи-
лі, — було майже зметене градом. Якщо й лишалась
надія, що якийсь сотий колосок ще підніметься, видно
було, що соломи буде більше, ніж хліба.

Хазяйки попадали на мокру землю, голосячи:

— Діждалися ми радості...

— Заживемо тепер... Як хочеш, живи!..

Чоловіки мовчки дивилися на свої ниви. Тарутіс підійшов до пшениці, нахилився і спробував руками підняти вилягли ряди, але як він не старався, зламані стебла лягали знову на землю, — і цього було досить, щоб відчутти неминучий голод близької зими.

— Не встане, — сказав він, йдучи з поля, — тепер пшеничного нам не бачити...

Від цих слів Моніці захотілось бігти світ за очі, — тільки хто ж їм допоможе?

Сонце швидко сідало. Помертвілі поля, що ними, здавалося, проскакали лави вершників, затоптавши всю зелень, мерехтіли у відблисках далеких блискавиць, що погрожували людям вогняними мечами.

Тепер не допоможуть ні сльози, ні стогони. Треба знайти сили зустріти прийдешній день. Моніка заспокоювала себе тим, що не лише у них таке лихо, врожай всього села вибито градом.

— Якби я сама... і вівсом та гречкою жива була б, а з дітьми як воно буде... За них душа болить.

Під час грози вона залила вогонь у печі і тепер уже не розпалювала — повечеряли молоком. Подивилась вона на Казюкаса, на маленького, на свій окраєць хліба і крізь сльози тихо вимовила:

— Останній доїдаємо...

Тарутіси сиділи біля вікна, дивлячись на далеку заграву пожежі з того боку, куди пішли гроза й хмара. Сиділи й думали, що вони все ж таки щасливіші за тих, у кого ця гроза не тільки побила хліба, але й спалила двори. Сиділи, мовчали роздумуючи. Потім лягли. Моторошна тиша запала на полях, які освітлювались спалахами блискавиці і криваво-червоними загравами пожежі за лісом.

Долинули трелі деркача. Люди не спали: серце нило від гірких подій минулого дня. Не стуляла очей і Моніка. Хотіла проказати молитву, вслухалася в свої слова, — нічого не збагнеш. Засоромилась і подумала: «Правду каже Юрас: сліпий ти, боже, і глухий до бідного...»

Минали дні, тижні, місяці. Вони виснажували людей, випивали річки сліз і поту. Однак над безплідними болотами Клангя сходило сонце і з'являлися на світ з чрева виснажених матерів немовлята, які з першим криком просили їсти.

Тут, як і скрізь, було чотири пори року.

Навесні оживали поля, і в Клангяї новосельці, затягнувши тугіше пояси на голодному животі, виходили засівати свої смужки. В цю пору поля ще вселяли їм надію на врожай. Влітку ніколи було думати про їжу і про відпочинок: дні були довгі, а ночі — не встигнеш очей заплющити, як знову земля вимагає трудової данини.

Наступала осінь — пора надій, — і врожай збирали до останньої зернини. Молотили, віяли, та потім він потрапляв в засіки садиби, до тих, хто позичав хліб до збирання врожаю, до лихварів, ксьондзів і дзвонарів, а хліборобові лишалась полова.

У селі новосельців цього року був справжній голод. Після ранньої теплої і благодатної весни настало спекотливе літо, а перед жнивими — грози і вітер; градом вибило озимі по всій окрузі. Багато хто ще не втратив надії на врожай ярових, на картоплю, на поміч божу. Однак наприкінці літа над цим краєм нависли непроглядні хмари, безперестанними дощами заливаючи і так болотисту землю Клангя. Якщо і випаде, бувало, добра днина, підсушить залиті водою ниви, назавтра, наче навмисне, нові зливи знову затоплювали поля.

Тут і там спливало недосушене сіно, і селяни спішили підхопити його і, струсивши воду, перетягти в двір, висушити від повіткою. Через ранні холоди згнило зерно, не встигло дозріти. Під час збирання три дні поля були вранці білі від заморозків.

Малоземельні новосельці, споживши останні запаси, почали продавати худобу, пряжу, вовну.

Коли настали дуже ранні морози, багато хто почав заорювати свій недоспілий, підгнилий, потолочений голодною худобою врожай, — не надіялись, що коні у них виживуть до весни. Юрбами йшли на поля і добували з грязюки разом з картоплинням дрібну водяву картоп-

лю. Варили з неї юшку. Діти від неї пухли. Почались небували хвороби, люди мучились животами.

М'ясо і хліб могли бачити лише найзапасливіші і найбагатші, у кого залишилось що-небудь від попередніх років.

Коли випав сніг, гостріше почала відчуватись нестача їжі й кормів. Холоди дошкуляли найбільше біднякам. Зідравши останню солому з стріхи, вони запрягали коней і вирушали збирати подачки у жителів верхніх, урожайніших місць.

Ще до настання зими почали годувати худобу січкою із стріх. Ночами селяни юрбами ходили в ліс, рубали підмерзлу вільху, березу, пагінцями яких і підтримували своїх годувальників.

Новою карою для селян була поява в казенних і садибних лісах об'їждчиків. Вони стерегли пильно і були нещадні до своїх жертв.

Вдарили люті морози. Дров дістати нізвідки, — ні грошей, ні коней. Новосельці спалили тини і давно оголені від соломи крокви, спалили навіть цямриння колодязів.

Жорстокі морози не слабшали, а холод — спільник усіх нещасть. Говорили, що телята замерзали в утробі тільких корів. Вовки хазяйнували вже не в лісі, а в хлівах.

Мало не щоночі по селах були крадіжки: захожі злодії брали лише одержу й сало.

Цієї зими Тарутіси натерпілись голоду, хіба що кори не гризли. У містечку давно не бачили Юраса у формі стрільця. Командування організації стрільців послало йому повістку прибути в парадній формі на урочисте святкування звільнення Литви, але він не з'явився. Були, отже, причини, коли він зрадив свою пристрасть до зібрань, виступів, торжеств.

Вдома у нього вистачало клопоту. Захворів Казюкас; не встиг він видужати, як зліг меншенький син, Йонас. У найлютіші морози з ранку до вечора батько мусив боротися з усіма бідами. Ледь починало світати, він біг до садиби, де за взятий у борг для хворих дітей корець жита чи пшениці, за одержану під розписку троячку він повинен був возити з лісу дрова Ярмалі.

Ціна на робочі руки на весну впала, а околишні селяни юрбами йшли до садиби, за копійки наймалися на будь-яку роботу. За насіння, за позику багато хто зобов'язався працювати в садибі на будівництвах, на оранці; інші віддавали Ярмалі в батраки своїх дочок, синів, тому що дома годувати їх було нічим, а річна плата здавалася чималою: пара чобіт, переміна одержі й три мірки зерна. Перш ніж у містечку організували Комітет допомоги потерпілим від неврожаю, Ярмала встиг на кабальних умовах роздати колишнім своїм батракам насіння в позику. Коли його засіки спустилі, він закупив на базарі сотню центнерів зерна для посіву і почав роздавати його всім, хто згоджувався восени вернути позичене в подвійному розмірі. Він робив це з виглядом благодійника і примовляв:

— Я вас усім наділю, нащо вам комітети?

Але в своїй компанії він співав іншої:

— Поділили маєтки — новим дворянам, ну й що з того? Якби були батраками, були б ситі, а тепер усі вони у мене в кишені сидять.

Для селян неврожай, а Ярмалі цей рік приніс багатство. У найгарячіший час жнив він міг зганяти цілі юрби парубків і дівчат на свої поля. Коли ж не послухаєшся, — він пред'явить на виплату векселі і, може статися, ще віддасть до суду. Але Ярмала говорив:

— Гаразд, віддасте, коли зможете. А завтра приходьте з жінкою працювати трошки в садибі. Поквитаємось...

Наступного року після неврожаю Ярмала, ксьондз та інші багатії одержали кожне п'яте-шосте зерно з усіх полів новосельців. Ярмала засадив три гектари плодовими деревами, завів молочарню.

— Ярмалі вершки — нам сироватка, що з ним зробиш, — говорили селяни. — Та нехай уже, хоч який-небудь заробіток од корови йде!

Вигідна витівка Ярмалі і новий промисел спокушали селян, і вони стали покладати надії на молочне господарство.

Тарутіс, як і інші, купив корову, хоч рік був важкий, не вистачало кормів. На це він продав частину будівельного матеріалу. Стара їхня корова, яка годувала сім'ю до самої ранньої весни, перестала доїтися.

— Почекайте, молоко багато буде, — казав Тарутіс,

показуючи дружині і діткам щойно приведену до хліва корову.

Корова швидко звикла до нового місця, не мукала без потреби, поїдала все, що їй давали, і радувала всю родину. Але Тарутіси не знали ситих днів: їли житню розмазну та горох. Від старої корови було мало користі: півроку вона не доїлась.

З дня на день чекали вони на отелення.

Юрас вставав ночами, засвічував ліхтар і йшов до хліва.

— Нема ще? — питала Моніка, висунувши голову з-під ковдри.

— Ремигає. Хто його зна, коли буде. Подрімаю трохи, потім ще разок навідаюсь до неї. Не гаситиму ліхтаря.

Якщо вони розмовляли голосно, прокидалися діти, які спали з батьками на одній постелі, ногами до узголів'я.

Сходивши ще разів зо два, хазяїн загасив ліхтаря, пробурчавши:

— Біс його знає, може, завтра вночі. Ослабла вона. Хоч би чистою соломою, а то ж гнилою годуємо.

— Господи помилуй! Та ти б пішов хоч сіна, чи що, вкрав їй на заправку, якщо за гроші не продають. Адже ж є сіно в людей. Хоч і худобина, а коли сисунця жде,— все ж таки мати!

— Ну що ж, іди вкрадь! Нема чого базікати, коли знаєш, що цього не буде.

Тарутіс кілька ночей не відходив від корови.

— Мене щось неспокій бере. Уві сні бачила чорного півня. Щоб, бува, чого не сталося...

Почувши мукання, Юрас знову хотів іти до хліва, але Моніка зупинила його:

— Не треба, не йди, не дивись. Хай буде, що буде!

— Та я вже третю ніч не сплю. Сходи-но ти подивись, може, там з нею недобре...

— Та чи ти не здурів? — Моніка підхопилася в самій сарочці й сіла під вікном, потім знову лягла до малечі. — Краще вже нехай теля буде неживе, аби з коровою чого не сталося.

Коли Юрас знову зібрався до хліва, вона сказала:

— Як щось недобре, не кажи. Тоді вже краще й не жити.

— Добалакалась. З дурної голови.

— У тебе все я—дурна! А чим ти дітей годуватимеш?

Моніка чула, як заскрипіли двері в хліві, як кашляв чоловік. Вона напружено прислухалася, чи не долине довгожданий звук. Корова замукала. Юрас знову кашлянув. Грюкнули двері. Світло від ліхтаря заколивалось, пробігло по стіні, впало на постіль, на ікону — і згасло. Знову з'явилось. Світле коло наближалося, його перетинали дві тіні ніг, підходило щось неждане і страшне.

Моніка то вкривалася з головою, то стягала з себе ковдру. Нарешті вона почула в сінях тупіт. Знов сховалась під ковдру. Чоловік підійшов, сів край ліжка.

— Дурненька, адже нічого ще нема. То встане, то лягає. Може, сьогодні...

Багато разів цієї ночі світле коло пливло від дверей хати до хліва. Великі тіні на стінах химерно відображали неквапливу ходу людини з ліхтарем.

— Замучився, набридло. Нехай хоч здихає — не піду більше. Скільки вже ночей!

Вранці Моніка перша прокинулась і пішла до хліва. Підійшовши до дверей, прислухалась: шелестить соломом. Заглянула в щілинку — теля!

Кинулась назад і, не добігши до сходів, постукала у вікно.

— Юрас, вставай! Юрас, отелилась!

Потім вихором влетіла до хати і схопилась за серце, — минули всі страхи й хвилювання.

— Хто це так стрибає, мамо? — спитав Казюкас.

Прокинувся і маленький Йонакас, поповз і бебехнувся з ліжка на долівку. Гіркі сльози його можна було вгамувати лише обіцянкою показати теля.

— Тпрунечки, таке гарненьке, — говорила мати.

— Мамо, дай мені його, я хочу з ріжками погратися.

— А ти казала, коли народиться рябеньке, буде мове, — втрутився Казюкас.

— Ну, що корова? — спитав Юрас.

— Нічого. Облизує теля. Наче здорова. Очі ясні. Ще не очистилась. От було страху! Стерегли, стерегли — і прогавили: без нашої допомоги отелилась.

Юрас надів дерев'яні черевики, дітки вже стрибали по хаті, один у батьковому піджаку, другий закутаний у мамину хустку. У хлів зайшли всією родиною.

Теля вискочило надвір, брикалося. Було воно рябе з блискучою шерстю. Пострибавши, уткнулось у материне вим'я.

І цього, і наступного дня в хаті Таругіса було тепло й радісно. Вони обмірковували, як їм впоратися навесні: що насіння нема, — не біда. Ярмала обіцяв дати, а податок за землю якимось відстрочать до осені. Якщо хліб уродить, — заткнуть усі дірки, аби були здорові. Купимо ще одну дійну корову і будемо возити молоко на ферму. Он у газетах пишуть, що в Голландії і Данії селяни розбагатіли на молочному господарстві, повибудовували собі кам'яниці, сади порозводили, навіть грамофонів понакупляли! Чому б і Литві так не жити, якщо у нас в уряді свої люди? Треба тільки працювати, не опускати рук при першій невдачі. У південних округах гарний урожай, вони зможуть підтримати потерпіле населення західних околиць. Якщо уряд візьметься за це, то позичить насіння, а може, й грошей. А вже передусім потурбуються про захисників батьківщини.

Так підбадьорював дружину Юрас, і в мріях він уже бачив свій дім серед саду, з синіми віконницями. Діти — гарно вбрані... Моніка, може, буде з золотими зубами! Не раз жартома Юрас говорив, що скоро він купить дружині зелене шовкове плаття і в неділю вони поїдуть до містечка в жовтій бричці парою відгодованих коней. А щоб ні в чому не поступитися перед Ярмалене, він обіцяв дружині вибити два передніх зуби і вставити замість них золоті. Хлопчиків він одягне у матроски і безкозирки з стрічками.

Говорив він це жартуючи, в доброму настрої. Але в хаті були нестатки, голод, і казка про грамофон та власний виїзд потрібна була лише для хвилиної втіхи.

Після отелу корова не вставала вже кілька днів, все не могла очиститися.

Вся сім'я засмутилася. Моніка пішла до Лінкусів, привела чоловіків. Порадившись, вони спробували підняти корову на віршовках. Корова похитувалася, з білими виряченими очима, наче туша, яку підвісили, щоб зняти шкуру. Коли її відпустили, вона знову впала на землю. Зголодніле теля шукало молока, тикалося мордочкою в порожнє вим'я.

Покликати ветеринара не було грошей, та й боялися, що корова здохне, поки він приїде.

Разом із сусідами піднімали її вірьовками, аж поки їй шкуру не попротирали. Лишалась одна втіха: не у них самих, по селах скрізь здихала виснажена худоба, і ніхто не знав ліків від хвороби, що звалася голодом.

Юрас ішов через двір, похнюпившись.

У видолинках на купинах жмутками почала пробиватися зелена травичка. Повітря було сповнене пахощами пробудженої землі. Невидима пташка заливалась весняною піснею.

Він увійшов до кухоньки. Моніка готувала пійло з висівок для хворої корови.

— Корові несеш?

— Не бачиш хіба?

Юрас сів, затиснув долоні між колінами і все дивився, як Моніка розмішувала висівки, запарюючи їх окропом.

— Може, тобі цебер потрібний?

— Ні...

Вона підіткнула спідницю, взяла цебер, захопивши один різок косинки зубами, а другий рукою, тугіше затягнула її на шиї і хотіла йти. Юрас зупинив її:

— Не треба.

— Чому це?

— Уже не треба...

Моніка поточилась і сперлась рукою об стіну, безтямно, з роззявленим ротом дивлячись на чоловіка. Він утішав її, що по селах у багатьох тепер худоба здихає, бо нема чим годувати.

— За що ж ці муки бідній людині! Коли ж їм край буде, господи?

— Від того, що стогнатимеш, легше не стане, — утішав чоловік. — Ніхто поки що у нас з голоду не вмер, не помремо і ми.

— Он у Ярмали повний хлів худоби, а, не бійсь, не здохне, а в нас і так нема нічого — то ще й ця...

Моніка пішла до хати і одразу ж повернулася з маленьким Йонасом на руках.

— Не можу я більше, Юрас. Закопуй, роби, що хочеш. Немила мені ця хата. Жити не хочу! В садибі батраками, коли нічого у нас не було, і то краще жили...

Вона швидко подалася до села.

— Куди ти летиш, не дурій. Ну, підеш жалітися всім, наплачешся, а хіба це допоможе?

Вона не слухалася.

Юрас виволік здохлу корову. Від неї так і не відходило теля, шукаючи молока в задубілому вим'ї. Довелося, згнітивши серце, відігнати його.

Відтягнувши тушу на задвірок, Юрас хотів зняти шкуру, але збагнувши, що сам з цим не впорається, заходився копати яму. Вивернув лопату землі, що вже вкрилася яскравою зеленою травою, — і поточився: ноги підгиналися, м'ясно стало, згадав, що з учорашнього дня і ріски в роті не мав.

Босій Казюкас в насунутому на очі старому батьковому кашкеті, притулившись до стіни хліва, похмуро дивився на похорон корови.

Батько дужче наліг на лопату. Та сили не було.

Віддалік швидко йшла стежкою Моніка, і вітер доносив звідки чи то її голосіння і плач, чи то сумне дзюрчання води.

На спустошені поля було страшно дивитися.

Безмежний жаль і злість, гірке горе каменем лягли на серце Юраса.

Він ще кілька разів кинув землі на білі очі корови, що нерухомо дивилися вгору, притоптав горбок, кинув лопату і швидко пішов у сарай. Тут Юрас сперся до стосу дров, намагаючись відігнати тугу, що розривала серце. В ці хвилини йому була осоружна і хата, і родина, і земля...

Згадуючи потім про це, він признавався жінці:

— І сам не знаю, що на мене тоді найшло. Не пам'ятаю, як я і вийшов, мало не повісився.

Х

Змучені лютою зимою, виснажені після неврожайного року селяни лаяли Комітети допомоги потерпілим від неврожаю, які нікому ще нічим не допомогли, а тільки втішали обіцянками. Настала пора сіяти, та ні в кого не було насіння, і допомоги не було, доводилося іти до Ярмали, до ксьондза — знову просити зерна, грошей.

Коли селяни сушили голови, шукаючи рятунку від

голоду, начальство надумало прокласти дорогу через казенний ліс.

— Це що ж, друзі, за фокуси? Треба клопотатися про корм для худоби, про оранку, щоб не здохнути, а їм дороги захотілося прокласти!

— Для кого ця дорога! Для нас? Нехай ідуть робити ті, в кого коні є!

— Кажуть, що начальство хоче приїхати, подивитись, як у нас людям живеться.

— Тільки цього вони ще й не бачили! Та ні, брат, одну дорогу проклали до двору міністрового тестя, другу — до старшини. Задумав пан женитися — от і давай дорогу, та ще й першокласну! Тьху!

Так весняного ранку гомоніли, нарікали селяни, зібравшись з лопатами, кайлами, сокирами. Ті, що вийшли на роботу з кіньми, трималися осторонь від безкінних бідняків, і розмови у них були інші.

Старшина приїхав з секретарем і ще двома незнайомими панамі. Селяни одразу догадалися, що вони вже добре вгостилися: в одного голова хилилась набік і він весь час бурмотів щось незрозуміле.

Хтось розповів, що вони вночі пиячили у Ярмали, двох телят з'їли, стріляли із браунінгів в курей.

Почали втикати тички, і якщо дорога мала пролягти через чийсь ярину, то тут же відрізали і шматок селянського поля.

Тарутіс стояв у юрбі і слухав, про що говорили новосельці, як лаяли начальство, що вигадало будувати дорогу в найгарячіший час польових робіт, але сам ще помовчував. Лише надвечір, коли розподіл шляхових робіт було закінчено, він раптом замахав кулаками і розкричався:

— Стонадцять чортів! Чому це мені відміряли дванадцять метрів? У мене тільки вісім гектарів землі. Самоуправствує тут наш старшина!

— І мені теж! Шахраєє у всіх на очах! Он Ярмали чи ксьондзові дали ділянку поруч з піщаним одвалом, та й ділянки менші за мою.

— Просто вже не тямиться! Коли ж я на своєму полі працюватиму? Ходімо до старшини!..

Скривджених несправедливим розподілом робіт було багато. Вони погрожували розпорядникам і вирішили переговорити з старшиною. Обступили його й

загаласували всі разом. Тарутіс проштовхався наперед як делегат від усього гурту:

— Так не буде, як оце ви поділили. Ми, новосельці, порівнюючи з іншими селами, малосильні. На це треба зважити!

— Ось і мені теж сім виділили, а в мене землі клаптик.

— Відповідно до якості ґрунту, відповідно до якості,— пояснив старшина, посміхаючись у вуса.

— Де ж тут справедливість? — кричали навколо.

— Не будемо копати! Своєї роботи хоч одбавляй. Що ми їм — кріпаки?

— Ви мені тут не кричіть. Ідьте в повітове управління.

— Ти що ж це, старшина, нас за ніс водиш? Ми тільки просимо, щоб нам пояснили. Чого це ти всім багачам виділив ділянки коло їхніх садиб, та ще й на самому гравії?

— Ти у мене, Тарутіс, не агітуй! Глядіть, щоб дорога була закінчена і засипана гравієм до п'ятнадцятого.

— До п'ятнадцятого?

— Ого-го!

— Накажеш козами возити, коли у нас коней нема? Збоку купкою стояли заможні селяни. Вони мовчали, поки з юрби новосельців не почали показувати на них:

— Нехай буржуї вивозять гравій,— он вони стоять...

— Які ми тобі буржуї! — сердито відповіли з купки селян у чоботях.— Це ви — буржуї. Вам, либонь, не треба робітників наймати! Менше маєте, спокійніше живете.

— Давай поміняємось нашими турботами, Моцкус! — крикнув Тарутіс, і його дружно підтримали.— Таких, як ти, сам чорт не бере.

Юрба галасувала, натискувала, сперечалась із старшиною, і він, втративши самовладання, обізвав Лінкуса злодієм.

Не велика була провина Лінкуса: об'їждчики захопили його взимку в казенному лісі, коли він рубав пагони для голодної худоби, і склали протокол.

— Це ти, старшина, злодій! — не тямлячись, закричав Тарутіс, наступаючи на нього.— Навозив колод для

волосного правління, а тим часом собі дачу збудував. Ми ці ліси відвоювали, нам у них і хазяйнувати!

Ці слова здавалися Тарутісу найгострішою зброєю.

Новосельці й малоземельні з'юрилися по один бік канави, а по другий, за спиною старшини, стояли хуторяни. Вони оберігали свого старшину. В метушні старшина збив з когось шапку. Його штовхнули в один бік, звідти — назад.

— Давай його сюди!

— Давай до нас!

— Качати старшину!

— Ай, мужики, як вам не совісно! — почали умовляти білі сорочки й чоботи, тому що їх було мало, але личаки й дерев'яні черевики, лупцюючи і підкидаючи старшину, кричали:

— Ми його обирали, ми його підкинемо та й викинемо!.. Давай його сюди! Чого нам боятися! Оберемо нового! Хай живе начальство!

З бундючного начальника старшина враз став маленький, жалюгідний. Злітали вгору його ноги, метлялися поли його кожушка, підбитого білою овечою шкурою.

Зневажений і зганьблений, з сльозами на очах, він вирвався нарешті, сів на свого воза і помчав наздоганяти повітових чиновників, які давно встигли втекти.

Бідняки ще довго галасували і, відчувши, що можуть нагнати страху своїм панам, почали мітинг. Постановили: гравію не возити, на шляхові роботи не виходити, подати до Каунаса скаргу і з'ясувати, чи повинні виходити на роботу ті, в кого нема коня і воза.

Чутка про те, як поквиталися з старшиною, пройшла по сусідніх волостях.

Старшина вирішив помститися за свою ганьбу. Перш ніж новосельці зібрались написати скаргу, він пригрозив грошовим штрафом усім, хто не вивезе гравію і не викопає канави.

Тарутіса вважали призвідцем, і начальство загону стрільців попередило його, щоб він не сунув носа, куди не слід. На скаргу старшини він повинен був дати пояснення начальникові загону — вчителю. Тарутіс почував себе ображеним. Виходячи з канцелярії своєї організації, він сказав, що йому дорожча над усе правда, а якщо цим він порушив обов'язки, то він може

повернути значок і квиток стрільця. Він, армієць, який звідав горя, боровся проти панів і поміщиків, не може тепер слова сказати проти панського кодла! А бідняків можна кривдити? Ні, не буде цього на литовській землі! Він грюкнув дверима і вийшов.

Повернувшись додому, Юрас розповів дружині, як він посварився з начальником.

— Ох ти, господи! І завжди він перший лізе. Ось заберуть у нас землю...

— Не боюсь. Що б не зробив бідняк, правда завжди на його боці. А накладуть штраф — навмисне не буду платити. Землю заберуть? Дурненька ти, дурненька! Бачили? — І він показав дулю. — Батька твого поміщик міг убити, а тепер зась, пізно!

У хаті Тарутіса зібралось повно людей, прийшли порадитись, як написати скаргу на старшину та й про поміч потерпілим від неврожаю. Але Юрас все ще сперечався з дружиною.

— Коли вже взявся за діло, то роби до кінця. Треба буде, то й до міністра поїдемо. Ми он які податки Каунасу платимо, а вони там, відгодувавшись, на піаніна грають. А чи не зволять самі йти дорогою копати?

— Це добре сказано, Юрас. Якби цих розжирілих панів пригнати на нашу роботу, вони б гори зрушили.

— Це щоб пани ішли копати? Що ви нісенітниці мелете!

— Почекай, прийде час — згинуть усі пани, наче їх і не було.

Наближалися треті вибори до сейму, дев'ята річниця незалежної Литви. До містечка потяглися агітатори. Говорили вони один краще за другого, лаяли ксьондзів, один дужче за другого, так і змітали язиком з лиця землі монастирі, церковні садиби, а ксьондзи, з свого боку, погрожували промовцям пеклом і прокляттям Риму.

Плакати, відозви, газети зображали товстопузих буржуїв, які орють запряженими в ярма селянами. В підписах говорилося, що так було і так буде, поки в країні хазайнуватимуть служителі Риму.

Підіслані ксьондзами богомольні баби зривали ці плакати і наліплювали на їх місце інші, де намальовані були безбожники, які підкопуються під церкву, спалю-

ють ікони, ламають хрести... а під малюнками було звернення до віруючих:

«Жодного голосу за безбожників, соціалістів, ворогів церкви, посланців диявола! Що врятувало і воскресило Литву? Свята віра і молитва! Голосуйте за християнських демократів!»

Саме в той час, коли навіть у глухих селах тільки й думали, що про вибори, в садибу Даумантай, де щойно було закінчено поділ землі батракам і безземельним, приїхав з Парижа Богуміл Вішінскіс. Старі люди ще пам'ятали, що дід, а потім і батько Вішінскіса не одного кріпака проміняли на собак. Самі прізвища селян — Бержиніс, Муштініс¹ — свідчили про їхню трагічну історію. Одного так прозвали сусіди чи сам поміщик після того, як його висікли березовими різками, другого — після панських побоїв. Старезні діди розповідали про Могилу повішених, назва якої була зв'язана з «подвигами» одного з предків графа.

Новосельці дізналися, що Богуміл був у гостях у ксьондза, на прийомі у міністрів, що власті обіцяли повернути йому садибу й землю.

Агітаторам тільки того й треба було. Вони підняли всіх малоземельних і безземельних, що жили в землянках чи тільки переселялись у свої халупи.

Селяни із Пакальнішкя, Кланґя, Возбута та інших сіл, що виростили на поміщицьких землях, збирались юрбами на містечковому майдані. Настрій у всіх був бойовничий.

— Знаємо! Нема чого тут брехати! — кричали вони агітаторам правлячої партії. — Чи не сподобився ти у Вішінскіса нападчену ручку поцілувати?

— Не давайте йому говорити! Геть!

— Нехай говорить Діонісас Петроніс!

— Говори, Діонісас!

Петроніс був місцевий коваль, теж колишній солдат: під час боротьби за звільнення він кував зброю, гострив багнети партизанам.

Тепер жоден мітинг не обходився без Петроніса.

— Якщо треба буде, ми знову візьмемося за зброю. З лемешів скуємо її, але не залишимо в Литві буржуїв! — говорив Діонісас.

¹ Січений, Побитий.

— Правильно, Діоніас! — підтримувала його біднота.

— Громадяни, оберемо Діоніаса до сейму!

— До сейму! Нехай захищає нас і наші землі!

Петроніс, про якого говорили, що він за словом у кишеню не полізе, був внесений у список кандидатів до сейму по селянській фракції як представник новосельців.

Тарутіс добився того, що в Клангяї усі, хто мав право голосу, вирішили дружно голосувати за список селянської партії. Дуже хотілося йому бачити в сеймі свого колишнього товариша-фронтовика.

Під час передвиборної кампанії Моніка багато ночей провела сама з дітьми, бо Юрас ходив у далекі села з прокламаціями. Вона не наважувалась сваритися з ним чи дорікати йому. З таким запалом віддався Тарутіс цій роботі, що за найменший докір починав кричати:

— Багато ти розумієш! Ми ведемо Литву до правди...

Не розуміла Моніка цих слів. І ніколи чоловік так не говорив, як під час цих виборів. Він рідко тепер згадував про Моніку. Весь його запал і любов забрали ці незрозумілі папірці.

XI

Коли знову було відкрито для емігрантів доступ у Південну Америку, народ юрбами рушив туди, залишаючи доглядати свої хати й ґрунти родичам чи близьким. У Сармантайській волості, що найбільше потерпіла від неврожаю, знімалися з землі цілими родинами. Багато хто вже з весни залишив поля незасіяними, розпродували худобу, пожитки, домашнє добро. Тепер постійно тільки й чути було у розмовах селян: «Сан-Паоло, Ріо-де-Жанейро». Старі, хворі, залишаючись на необробленій землі, залякували тих, що їхали, мавпами, спекою. Але ніщо не могло їх стримати. Жадоба до щастя була як інстинкт птахів, що відчули в своїх крилах силу, щоб перелетіти через океан.

— Їдьмо, Юрас, і ми, — говорила чоловікові Моніка, — сам бачиш, що ми тут нажили, — їсти навіть нема чого.

Слова дружини прикро вражали його, він ішов у по-

ле, не знаючи, де подітися від своїх суперечливих думок. Але й там робота не йшла до рук; він заходив до сусідів, а тут йому знову:

— Ідьмо разом, Юрас! Ти ж здоровий — на хліб завжди заробиш.

— А як же земля, діти? — нерішуче заперечував Юрас.

— Це не біда! У тебе лише двоє, а в мене ось четверо карапузів. А земля, кажеш... Чи ж багато людині треба? Прийде час, свої два метри скрізь одержиш.

Такі розмови ще більше роз'ястрували Юрасову душу. Не віривось йому, що пропали всі його надії на краще життя. Так широко надіявся він на відродження своєї країни: адже він сам власним заступом закопав перший межовий знак на поміщицькому полі.

Але куди б він не пішов, скрізь бачив лише крах надій на нове життя, скрізь тільки й говорили: «Сан-Паоло, Ріо-де-Жанейро». Дома йому не давала спокою жінка:

— Юрас, Вілінги листа прислали із Аргентини. І фотографію прислали — впізнати не можна: пани. Він на фабриці працює, вона — в дитячому садку. Пишуть, що всі вони одягнуті, ситі, мають три кімнати. Якби ви, мовляв, побачили, як ми тут живемо, — кинули б усе і приїхали б сюди. Видно, там таки краще, коли всі туди їдуть. Ось Корзонас — і багатий же, а теж туди подався.

Тарутіс втратив апетит, у нього пропала охота до свого хазяйства. Не радували його вже ні дружні сходи озимини, що обіцяли добрий урожай, ні свіжо-зелені луки. Здавалось, прохолонув у ньому запал боротьби за новий уряд. Він довідався, що земля Петруліса, який поїхав з Клангя, перейшла за борги до Ярмали і той збирається восени засіяти її пшеницею. Хату Петруліса розібрали і вивезли.

Ярмала хвалився, що всі новосельці живуть його хлібом, що їх вексельми він може дах покрити, що навіть армієць з Клангя пропонував йому свою землю.

Дійшли ці слова і до Тарутіса. Вони боляче зачепили його за душу. Юрас справді потай від дружини й сусідів хотів передати землю Ярмалі, почав готувати потрібні на це документи, але в останню хвилину, ніби опам'ятавшись, відмовився:

— Жінка забила мені голову цією Аргентіною. Здохну з голоду, а Ярмалі своїє землі не віддам.

Сусіди й дружина ще пробували вмовити, переконаати його, але Юрас уперто стояв на своєму. Стійкість його знайшла сильну підтримку, коли оголошено було про перемогу народно-селянської партії на виборах до третього сейму. По округу Сармантай пройшов депутат Діонізас.

Напередодні Пётра в Південну Америку з Клангяя виїжджали три родини — всього дванадцять чоловік. Всі вони були здорові, дужі люди. Новосельці проводжали їх.

Повставали в цей день у Клангяї рано. Таругіс не пішов у поле; потинявшись по двору, він повернувся до хати і сів біля вікна. На хуторах емігрантів, які тепер мали відійти до садиби, була біганина і метушня. До Таругісів зайшли попрощатися дружина Каупаса з дочками і Антося Пашушвіте, Монічина подруга ще з дівочих років.

Юрас з сумом думав про розорення свого села. А Моніка, обійнявши Антосю, тужливою зозулею голосила у неї на плечі.

Біля царини чекали музиканти — Вікторас і Антанас, Пятрас, Тадас і Катінас, — вони славилися по всій окрузі ще до війни, коли разом батракували в графа. Діставши наділи, вони перейшли всі в одне село — Клангяй, щоб не розпався оркестр.

Невдовзі на дорогу виїхали вози з пожитками «бразильців»: односельці проводжали їх до пароплава. Чоловіки й жінки, вбрані, як на свято, квапливо виходили з хат і поспішали межами і стежками пристати до гурту.

Вози, люди, оркестр — усе змішалось. Поблискували труби музикантів. Пашушвіс, корнетист, на цей день узяв свій корнет у Лінкуса, якому подарував його на пам'ять.

— Хочу, друзі, заграти вам востаннє. Хто його знає, може, більше і не доведеться грати, може, крокодил проковтне.

Він заграв пісню «Зелена квітка». Сумній мелодії акомпанував кларнет Баукуса, а Лінкус узяв бубон, з яким у них було зв'язано багато спогадів ще з дитинства. Після першого куплета Пашушвіс витягнув з рота мундштук і сказав Тадасу:

— Пам'ятаеш, як ми ловили собак, щоб зробити цей бубон?

Він випустив слину з корнета і заграв знову, поглядаючи усміхненими очима на Лінкуса.

Кожен щось хотів сказати на прощання від'їжджаючим: пораду, побажання, просьбу. Музиканти, схвилювані незвичайною обстановкою, спочатку не попадали в такт, але скоро підладилися, і над зеленими полями вільно й широко полилася їхня пісня.

Сонце заливало дорогу, дівчата несли букети квітів. Обличчя у всіх ласкаві, тільки й чути було:

— Не забудь же, напиши.

— Йонас, бери мою люльку, кури й мене не забудь. Разом же парубочили.

На прощання музиканти вирішили переграти все, що вміли, — і польки, і пісні, і марші. Всі вдосталь наговорились під цю музику, поки добрели до горба, де кінчались ниви новосельців і де треба було прощатися.

Майже останніми в кінці поля приєдналися до процесії Тарутіс з дружиною. Ідучи поруч із возом, на якому сидів Каупас, Юрас не стримався і спитав його, чи не шкода йому покидати свій край.

— Шкода, звичайно, залишати всіх своїх... Росли разом, вірили в одне, гадав, увесь вік разом проживемо. Стежок цих шкода...

Коли дійшли до садибного поля, вози зупинилися. Жінки, як завжди в таких випадках, розчулилися, довго обнімалися, цілувалися, ніяк не могли розстатися.

— Прости, якщо коли не мирилися з тобою, сварилися. У житті всяк буває.

Діти в цей день одержали по скибці білого хліба. У одної дівчинки на голові був вінок із квітів. Вони мало розуміли, що діється, гралися, ловили одне одного між возів, під ногами дорослих, чіплялись за спідниці матерів.

— От кому добре! — заздрісно сказав хтось із тих, що прощалися.

Тарутіс не знав, що й сказати на прощання своїм друзям і сусідам. Йому було так тяжко, так гірко, ніби він сам був винний, що вони назавжди залишали рідний край. Не раз він, бувало, підбадьорював їх у скрутну

годину, втішаючи, що настануть кращі часи і для селянства.

— Ех, не їхали б ви краще, — говорив він нерішуче. — Тепер у нас своя влада. Діонізаса провели у сейм. Він за нас заступиться.

Тисли руки, говорили останні слова прощання, — хтось заспівав:

Прощай, мій квіте ненаглядний,
Прощай, щасливая пора...

Дівчата дзвінкими голосами підхопили пісню. Багато в кого з'явилися сльози на очах. Не один подумав: «Свій дим миліший за чужий вогонь, своя печаль — дорожча за чужу радість. Тут ми на ноги спиналися, росли й вирости, тут бігали, протоптали стежки, тут кожний моріжок м'якший за чужоземні пуховики».

Проводжаючи з'юрмилися на горбику, щоб довше бачити вози «бразильців». Пашушвіс встав раптом на возі й крикнув Тарутісу:

— Зроби ласку, зайди одв'яжи собаку на моєму дворі!

Поки видно було вози, музиканти грали марш, всі махали шапками, хустками. Але ось вони зникли, осіла й здійнята возами курява. Хлопчаки повилазили на дерева і розповідали тим, хто стояв на горбику, що вони ще бачать вози і що звідти все ще махають хустками.

Купками по троє, по четверо розходились по домівках, неначе з похорону. Ніхто не квапився братися до роботи, сиділи, говорили про те, що чекає їхніх односельців на чужині. Моніка поклала на траву сонного Йонаса, прикрила йому лице від мух хусткою і, схиливши голову на плече чоловіка, який вів розмову про сейм з Лінкусом та іншими селянами, поринула в свої думки. Вона стежила за білявою голівкою Казюкаса, який ганяв по квітучому лузі за метеликом, і думала, що вже час його влаштовувати в школу. Юрас говорив: «Подамо прохання, щоб у нас відкрили школу».

Коли селяни розійшлися і Юрас з Монікою залишилися самі, вона сказала, обережно беручи на руки Йонаса:

— У мене одне з голови не виходить, що з ними буде в далекому краю... Безлюдно, безлюдно тепер стало у нас...

Юрас згадав просьбу Пашушвіса і зайшов до його спустілого, напіврозореного двору, що перейшов тепер разом з землею до Ярмали. Собака рвався на цепу. Коли Юрас одв'язав його, він кинувся в поле, на шлях, але скоро повернувся, обнюхав Юрасові ноги і покійрно вклався на порозі.

Тарутіси ще кілька днів чули його гавкіт, він сте-ріг спустілу хату Пашушвіса, та коли їм нарешті спало на думку нагодувати його, він уже зник.

Прийшло пекуче літо, і стежки між покинутими ха-тами непомітно заросли травною, по них уже не ступала людська нога.

ХІІ

Під осінь селяни волості Сармантай з великими на-діями проводжали на третій сейм свого депутата Діоні-заса. Коваль вирушив у дорогу, в чому був — у клум-пах, у робочій куртці, з клуночком, у якому лежало півхлібини й сичуг. У всіх полегшало на душі: тепер у них буде заступник.

Минуло небагато часу. Якось читаючи газету, Тару-тіс побачив знімок, серед депутатів селянської фракції стояв і Діонізас. Юрас одразу ж сказав про це сусідам, газету виривали один у одного з рук, наче Діонізас щасливо вознісся на самі небеса. Поважні й літні люди казали:

— Він високо вибрався. Там ніхто, хіба що крім президента, не переговорить його.

Юрас радів більше за всіх, хоча «своя влада» поки що не принесла ні раптових змін, ні довгожданого бла-гополуччя.

Ця осінь — наче за щасливим збігом — разом із змі-ною влади несподівано вдарувала багатий урожай. З са-мої весни дружно піднялися озимі — де темними пас-мами, де голубими жмутками. Шелестіли, хвилювалися од вітру високі, густі, як ліс, хліба. Навіть засохлий в'яз, що багато років розгойдувався під хлівом у Тару-тіса, і той ожив і вкрився чепурними сережками.

Знову захотілося жити, працювати, вийти на доро-гу, а зустрівши знайомого, з легким серцем поговорити про врожай.

І знову, як і раніш, у неділю можна було бачити Юраса в юрбі односельчан, який ораторствував про сію сейму. По суботах він знову надягав кашкета стрільця і йшов до свого загону на стройові заняття. Знайшовся у нього тепер час і на маівку стрільців. Там Юрас то заміняв продавців квитків, то танцював з дружиною вальс, то приставав до хору співаків, підтягував їм. Скрізь він встигав. Багато хто бачив, як після цього свята Юрас з Монікою поверталися додому, обнявшись, наче молодята. Духовий оркестр проводжав їх віддалік бадьорою музикою. У батька в кишенях завжди були для дітей якісь ласощі, він часто саджав на коліна старшого й меншого синів і розмовляв з ними, як з дорослими.

Немалою радістю для батьків був тепер маленький Йонас. Все йому цікаво, про все він хоче допитатися. Побачить карапуз пташку, помітить комашку, жучка — поясни йому, чому в жука ніжки, чому корова без сорочки, навіщо їй такі великі вуха. Задержши голову, він стежить за польотом лелеки, а потім півдня повторює це нове для нього слово.

Хоч обидва хлопчики росли під одною стріхою, були вигодувані одним материним молоком, виношені на одних руках, але різні вдачі виявилися у них дуже рано. Менший був більше маминим пестунцем, старший у всьому наслідував батька. Менший завжди відтісняв і оббирав Пороховичка (так і залишилось за ним це прізвисько). Пороховичок був худий, блідий, з великими, як у матері, очима. Він рано почав розуміти лихо. Коли мати плакала, на його очі одразу наверталися сльози, і, щоб їх ніхто не помітив, він утікав з хати. Граючись з товаришами, він не любив вступати у бійки. Тендітному і чутливому Казюкасу треба було зачисника, дужого заступника.

Порівнюючи дітей, Моніка приписувала старшому синові велику схожість з батьком, хоча внутрішній світ хлопчика був зовсім інший, ніж у Юраса. Той віддавав би, звичайно, перевагу маленькому Йонасові — веселому, міцному хлопчикові, який обіцяв вирости напоглевим, здоровим хліборобом.

Казюкас дуже рано почав замислюватися над серйозними питаннями. Його тривожили таємниці неба, води: звідки береться дощ, хто запалює сонце, хто гасить зірки перед ранком.

Юрас розповідав, що знав з астрономії, вкладав у голову хлопчика ті небагаті наукові істини, які сам випадково засвоїв з газет, з книжок. Батько бачив, що хлопчик здібний і хоче вчитися, але сам не міг йому всього пояснити. Він тільки хотів, щоб син був не забобонний і не заляканий.

Сам Тарутіс виріс під благочестивою опікою. Підлітком він служив у ксьондза і був свідком, як безперестанно торгували ім'ям спасителя. Він і досі пам'ятав скарги параф'ян на кривди і образи, які доводилось терпіти від самих проповідників слова божого. І непомітно він відходив від віри, збайдужів до неї. Потім, коли й доводилося Юрасові заходити до костьолю, це ніколи не вселяло в нього спокою. Він ніколи не почував, що очистився після сповіді. Щоправда, тоді ще він був не дуже розвинутий, грамоту опанував самотужки. Юрас тягнувся до таких друзів, які знали більше за нього і могли відповісти на питання, що мучили його.

Пізніше до рук Юраса потрапила одна, друга книжка. Кожного дня виявлялась сила суперечностей між проповідями і витівками божих намісників. Все рідше згадував Юрас про обов'язок сповіді, обходив костьоли і кладовища. На душі у нього стало спокійно, легко, вільно. Тепер, якщо питали його про бога, він відповідав:

— А мені від бога ні холодно ні жарко.

Не потрібні були ні хрестини, ні похорони, за які ксьондзи дерли такі гроші. Тарутіс рішуче стояв за життя без обрядів. Його оголосили безбожником.

— Хіба можна жити, як худоба: народився — дали ім'я, вмер — закопали. Кожний хоче, щоб його ховали в кращому вбранні, під похоронний дзвін, з співами. Як же можна без церкви? — казали йому.

— Та бачиш ти, — пояснював Юрас, — нехай у всі дзвони дзвонять, коли мене ховатимуть, нехай навіть самі єпископи несуть мою домовину, лише б мені знати, куди мене несуть. На небо чи в пекло? Адже в землю ж, друже. Ось ти прожив свій вік, зів'яв, як трава, — і кінець. Тобі кажуть: ти підеш на небо, а коли ось так

і так робитимеш, підеш у пекло. Але хіба ми знаємо, що це — небо, пекло? Хто-небудь знає? Ніхто не знає.

Він зрідка заходив до костюлу то на освячування прапора стрільців, то в дні річниці незалежності, і всі звикли дивитись на його безбожність лише як на упертість.

Діти Тарутіса росли без молитви. Юрас вирішив жити в боргах, недоїдати, але будь-що дати дітям хоч яку-небудь освіту. Казюкаса, як слабшого, він хотів учити далі. Він згадував, як йому хотілось учитися, все знати, як жадібно він читав книжки і як хазяїн не раз лупцював його, заставши за книжкою, коли треба було наглядати за чередою. Юрас спробував було навіть громовідвід поставити. Потім він вичитав, що, прикріпивши де-небудь високо на тонкому дроті тягар, можна переконатися, що земля обертається. Він вирішив провести дослід у панській stodolі. Всі батраки зійшлись тоді подивитися на обіцяне чудо. Та Юрасові не вдалось довести, що земля крутиться.

І зараз багато хто піддражнює Юраса:

— Що, і досі крутиться земля?

— Таку дрібницю тепер і діти вміють показати, — скаже у відповідь Юрас, — тепер такий час, що хлопчисько своєму дядькові — за дядька. Тепер батрацький син може бути доктором, агрономом, президентом.

Моніка вгадала чоловікові мрії:

— От якби нам пощастило вивести в люди Казюкаса... Слабкі в нього рученята, з плугом не справиться.

— І виведемо. Буде він у нас інженером! Збудує таку машину, що ми на ній до зірок полетимо. Ти не смійся, дурненька!

І тільки пішло було в хаті Тарутіса на лад, як знову нещастя на рік-два поховало надію на хороше людське життя: у маленького інженера почались припадки.

Разів зо два він падав і надовго втрачав свідомість, і батьки думали вже, що він умер. Коли припадок минався, хлопчик відчував таку слабкість, що не міг ложки в руці тримати.

Сусіди втішали батьків, умовляли лікувати його травами, але Юрас, нікого не слухаючи, відвіз Казюкаса до міста. Лікар за один раз невилікував, довелось показати хлопчика разів зо три-чотири. Пізньої осені Казюкас перестав хворіти на припадки, поправився.

— Хоч і віддав сотню, а не шкодую. Лише б усі здорові були! — потішав себе Юрас.

Швидко хворий зовсім видужав. Це була душа-дитина: він так любив батьків і вболівав їхніми болями, що якимось назбирав на схилах горбів тмину, висушив його, вимолотив і продав, а гроші віддав батькові.

У вересні Казюкасу пішов сьомий рік. Батько все посміювався над сином: тепер, мовляв, йому саме пора воювати. Якимось вранці Казюкаса збудили раніше, одягли в нову курточку, мати, як дорослому, розчесала йому чубчика на проділ, послинивши кінчик хустки, почистила йому вуха і, поцілувавши, передала батькові.

— Ну, Казюкас, доведеться тобі повоювати! Попрощайся з матінкою!

Хлопчик навіть розплакався, вирішивши, що добрий батько і справді відведе його на війну, про яку він і уяви не мав,— знав лише, що це дуже страшно.

А повів його батько до школи.

ХІІІ

Тарутіс думав так: виростуть колись діти,— ніхто ж не знає, може, їх ще багато буде,— і доведеться їм горювати на цьому клаптику землі. Задумують розійтись, поділять землю на смужки, проклянуть і життя, і батьків за те, що не навчили їх ремесла.

А скільки бувало, коли брати, ділячись, проламували один одному голови кілками, сини штрикали батька ножем, до сивини доживали сусіди у позовах за перорану межу. Тарутіс не хотів знати, поки був живий, цих чвар і бачив один порятунок для дітей — в науці. Він ніколи не був жадібний, і якщо кому заздрило, то не заможним, а тільки тим, хто легко добився, щоб діти вчилися. Заможніші з новосельців відвозили дітей до міста, влаштовували їх листоношами, вчителями, землемірами. Скрізь потрібні були люди — і на полях, і на воді, і на фабриках, і на дорогах. Коли жінка починала нарікати, що в хаті і того нема, і того, що діти не одягнені, що повиростають — будуть голим тілом світити, Юрас, показуючи пальцем на лоб, говорив:

— Ось де у моїх дітей буде багатство!

Коли до села приїхав на літо з учительської семінарії син Дауби, Юрас вечорами ходив до нього і, незважаючи на те, що семінарист був ще зовсім молодий, здалеку скидав картуза, привітно подавав йому руку і, наче виправдовуючи свою повагу, казав:

— Ось перед ким я мушу схилити свою голову — перед наукою. Звичайно, ти, Пранас, не проміняєш своєї голови на мій горщик!

Засоромившись, як голий перед чужими людьми, Юрас стояв перед привезеними семінаристом книжками, перегортав їх і говорив, викликаючи посмішки щастя в батьків Пранаса:

— У мене ці аркушики якось зразу по п'ять перегортаються, і цього я як слід не вмю. Не розумію я, про що тут пишуть... Ось хрестоматія.— І він намагався хоч дещо пригадати.— Раніш я це знав, читав. Це — де про землю пишуть?

— Ох, Юрас милий, тут у нього таке, — втрутилась мати семінариста, — що якби мене заставили, я б збожеволіла. Встане хлопець і, не умившись, не поївши, зразу за книжку. Всякі у нього тут науки, чого тільки люди не вигадають!

Тарутіс любив просидіти вечір у кімнатці семінариста, і, коли всі вже хропли, він жадібно слухав його, допитуючись, як могли вчені передбачити затемнення сонця, хто винайшов паровоз.

Семінарист не в усіх питаннях був досить обізнаний, але, хоч і збиваючись, розповідав, як умів.

І тільки-но, бувало, він розкаже все, як Юрас знову, щось пригадавши, запитував:

— А хто такий був Галілей? Я в календарі про нього прочитав. Він мені сподобався, захотілося про нього більше дізнатися. Коли я був у Каунасі, шукав таку книжку, та не знайшов.

Юрас просиджував до півночі, а інколи йшов після перших півнів. Якщо семінарист проводжав гостя, то по дорозі Юрас засипав його безліччю питань, що мучили його.

— От, — говорив він, закидаючи голову вгору і дивлячись на зоряне небо, — вечірня зірка, ось там Віз, а більше не знаю. Кажуть, що у них у всіх є назви, і астрономи обчислили їхні путі. Чи то мені це тільки здається, а ось уже кілька років я спостерігаю, що коло

броду нашої річки завжди можна більше побачити зірок, ніж в інших місцях... Може, там таке повітря, га? — І через кілька хвилин, не дочекавшись відповіді від семінариста, який теж дивився у небо і посміхався, додавав: — Ти мене не проводжай, не треба. Я й так тебе замутив. Все хочеться більше знати. Як це кажуть — вік живи, вік учись. А все нічого не знаєш. Повертайся додому, Пранас, а то застудишся. Поговоримо іншим разом.

А сам ще довго простоював, дивлячись у небо, відчуваючи, як охоплює його дивна туга.

Тарутіс твердо вирішив зробити свого Казюкаса освіченим. Він радів, дивлячись, як жадібно той читав книжки, взяті у семінариста, як плакав, коли чогось не розумів і ніхто не міг йому пояснити.

Батько покликав до себе семінариста, показав йому Казюкаса, його зошити. Хлопчик чув, як батько, проводяючи гостя на вулицю, казав:

— Пам'ять у нього є... І охота до науки велика. Вдома всіх тримати ні до чого, доведеться затягти пояс тугіше та й відрядити його вчитися. Наступного року він закінчить третій клас.

Цього вечора хлопчик не відходив від батька, лащився до нього, як кошеня, і, заснувши, бачив, як з книжки виходили принц і жебрак, потім Робінзон.

XIV

Перед самим різдвом прийшла несподівана вістка: уряд повалено. Одні розповідали, що якийсь професор Вольдемарас розігнав сейм і вбив президента, інші — нібито в Каунасі сидять уже поляки.

Юрас уже два дні не повертався з містечка і разом з іншими стрільцями день і ніч не відходив від зброї, чекаючи наказу. Але замість наказу надійшло коротке розпорядження: кожному займатися своїми справами, всякі виступи будуть придушені з усією суворістю закону.

Тарутіс, ніби оглушений, все ще не міг зрозуміти, що сталося. Прокламації нової влади, розвішані на стовпах у містечку, оголошували «про врятування народу від більшовицької розрухи», до якої нібито вів

уряд народників. Спокій і порядок відновлені по всій країні.

Незабаром повернувся з Каунаса Діонісас Петроніс, який розповів про те, що молоді офіцери розігнали сейм, наказали депутатам роз'їздитися по домівках.

Юрас відчував у серці біль і якусь порожнечу, наче він поховав когось близького.

Хіба можна було щось відвернути в цьому житті? Одна мала невдача нищила всі великі надії. А невдачі й лиха випадали на долю селян у цілому краю так само часто, як дощі, як сльози з дитячих очей.

Нову весну Тарутіс зустрів з порожніми засіками. Він обійшов усіх сусідів, родичів. Без грошей важко було добути насіння. Тільки, коли наставала крайня скрута, Тарутіс звертався до поміщицького маєтку.

Ярмала й раніш, зустрічаючись, любив розпитувати Тарутіса про його дітей, як вони ростуть, чи здорові. Юрас довго не розумів причини цієї люб'язності. І цього разу, тільки-но встиг він попросити насіння, як Ярмала одразу ж згодився і додав, що не квапитиме його з поверненням позики, якщо Юрас пообіцяє послати свого старшого хлопчика пасти у нього телят і гусей. Тут же, мовляв, недалеко і на свята хлопчина зможе йти з садити додому. Рано вставати йому не доведеться. А з старшим пастухом і зовсім весело буде пасти.

Тарутіс відмовлявся, кажучи, що син ще малий пасти велике стадо і, крім того, він збирається віддати його в науку синові Дауби, семінаристові.

Ярмала все гнув своє: з наукою ще можна встигнути, та й яка користь від того — виросте лайдаком. Нехай звикає краще до чорної праці — ніколи не буде без хліба. Тепер усі рвуться до науки, а хто ж землю оброблятиме?

Тарутіс озлився:

— Видно, саме тому, пане, ви зволили своїх синів до гімназії віддати. Тепер ніхто не хоче, щоб його діти жили в темноті.

Ярмала зрозумів, що він уразив самолюбство бідняка.

— Отож-бо то, що й мої розбестилися!

— Наука не розбещеність, пане. Тільки не всі можуть вчити своїх дітей. Наш хлопець дуже здібний, нехай хоч один чогось доб'ється.

Ярмала не відставав. Він доводив, яка користь буде і для батьків, і для хлопчика, якщо він з рік попрацює серед людей. Він скаржився, що в наш час тримати наймитів справжній розор, усі розпущені, більшовики! То восьмигодинного робочого дня вимагають, то свят. Хто бачив таку розпущеність. Нагодовані, одягнені, чого ж ще їм треба!

«Наскрізь тебе бачу,— думав Таругіс.— Хочеш і орати, і боронити моїм хлопчиком!»

Наче вгадуючи його думки, управитель одразу ж виправився:

— Адже ми сусіди — це зовсім інша річ. Я зможу вам на нього поскаржитися, а якщо хлопцеві в мене не сподобається, що ж вдієш! А про науку ви не турбуйтеся. Я найму студента готувати свою меншу дочку, ось і ваш хлопчина разом зможе підучитися.

Відчувши, що відмовитись не можна, бо якщо розсердиться пан, то неприємностей не обберешся, Таругіс вирішив віддати Казюкаса до садиби на літо.

Повертаючись додому, Юрас усю дорогу мучився, брала досада на себе, навіщо тільки погодився. Нехай би Ярмала і опротестував ті векселі... І тут же заспокоював себе, що інакше не можна було зробити. Яка тут наука, коли вдома й одягтися нема в що, і годувати нічим. Не для того він його на літо продав, щоб гроші одержати, а щоб сам хлопчик був ситий! Та й робота не така вже важка, від хати недалеко, часто прибігатиме до матері, звикне рано вставати. Та й у навчанні потім буде старанніший. Правду кажучи, не лише у них таке. Скільки малюків із новосельців, навіть ще менших за Казюкаса, віддано в далекі садиби й хутори, діти мерзнуть, босі бігають обледенілими дорогами.

З такими думками Юрас дійшов до своєї смужки землі, незасіяної, похмурої, вона ніби перепочивала перед новою великою роботою. Він з радістю подумав, що тепер у нього буде насіння. Над його головою спурхнув птах, і від цього йому стало ще веселіше. Та незабаром він знову став похмурий, замислений. Що скаже Моніка? Вони якось говорили про це, та вирішили відкласти хоч на рік.

— Де подітися, де подітися біднякові! — бурмотів Юрас, розмахуючи руками, наче все ще розмовляв з управителем.

Ні, сліз не було, коли він сказав жінці про домовленість. Лише ввечері, постеливши дітям постіль, вона посиділа біля Казюкаса, віддаючи йому свою материнську ніжність. Батько пояснив, як складаються справи, вона відповіла, що зовсім не сердиться, але душевності в їхній розмові не було.

Юрас сказав, що можна й не пускати Казюкаса, тільки цим Ярмалу не налякаєш. Панську собаку треба гладити. Пан, звичайно, падлюка, і ми проклинаємо його, та коли біда, знову на маєток поглядаємо.

Моніка погоджувалась, підтакувала: звичайно, звичайно, Юрас, ну як же інакше.

Казюкас спав. Вони не наважувались сказати йому. Ввечері він розповів батькові про Філія Фога, який подорожував навколо світу, і показував картинки в книжці, взятій у семінариста.

У Юраса з голови не виходили тепер синові розповіді, він роздумував про те, як би дати Казюкасові хоч яку-небудь освіту, хоч би сільськогосподарську школу йому закінчити. Потім почав думати про сівбу, про Лінкусів, про Ярмалу, звідкись вплив новий образ — Філій Фог. Кілька разів поверталось в його пам'яті це ім'я, він хотів відігнати його, але так і заснув, шепочучи його.

Моніка заснути не могла. Казюкас щось мурмотів кризь сон, вії у нього були вологі. Мати схилилась над ним, і так їй хотілося, щоб він прокинувся, щоб хоч сказав «на добраніч». Так мало їй залишилось вже чути його. А який схожий він на батька! Серце у хлопчика гучно билось і наче відгукувалось болем у її серці, матері почало здаватися, що у неї б'ється друге серце, там, нижче, біля попереку. Моніка здригнулася, прислухалась і сама себе злякалась: «Чи не почалося у мене знову? Не встигла другого виростити, як уже третє?...»

Серед ночі мати раптом прокинулася, неначе її збудив чийсь крик. Це було не тієї ночі, коли чоловік повернувся від Ярмали, а кількома днями пізніше. Ніхто не кликав її, в кімнаті стояла мертва тиша. Постіль Казюкаса була порожня. Позавчора ще батько сказав йому новину. Вона, Моніка, сховалась тоді, щоб не проща-

тись із сином. Юрас підстриг йому волосся на скронях, причесав, гарно вбрав, як на велике свято. Пороховичок попросив дати йому з собою великий складаний ніж.

Цілий день після того, як він пішов, Моніка відчувала докори совісті, скаржилась, що робота випадає з рук, тужила за сином, докоряла чоловікові.

Своє горе вона перетерпіла нишком і швидко, може б, і заспокоїлась, якби Ульона не принесла вістку про Казюкаса. Пастух, мовляв, переказував, що маленький Тарутіс на вигоні виліз на дерево і все виглядав, де його хата. Дитина, що вдієш!

Зараз вона прокинулась, сповнена думок про свого сина. Його не було. Мати не могла більше спати, встала, засвітила маленьку газову лампочку, взяла прядку й почала прясти. Минула година, і червонуватий край неба почав розширяться й світлішати, як розпечене залізо. Прясти вона не могла, куделя не трималася, нога губила підніжку, підніжка застукотіла об підлогу й збудила Юраса.

— Що з тобою?

Вона опустила голову і, дивлячись на нитку, відповіла:

— Зле мені. Другу ніч сон не бере.

Сидячи за прядкою, Моніка слинила пальці. Нитка бігла, підступала до горла, як невідчепна, безконечна думка.

Натиснувши ще кілька разів на підніжку, вона схилилась над прядкою, замислившись про те, що тепер робить її Казюкас. Певно, спить? А може, в цю хвилину прокинувся, покликав матір, згадавши, де він, заплакав. Моніку охопила тривога, чи не трапилося з ним чого, вона почала думати, як би краще одягти його на час холодів. Вирішила перешити йому з своєї тілогрійки теплу куртку. Мати не залишала думки випросити сина назад, уявляла собі, як піде й скаже: «Робіть, пане, як хочете. Якщо по-доброму розміркуєте, ми борг свій вам повернемо і без хлопчика, якщо ні, забирайте нашу худобу. У мене також серце...» Однак вона барилася здійснити цей свій задум, боячись чоловіка: скаже знову, що це бабські вигадки, треба було, мовляв, одразу відмовитись. Розсердиться, лаятиметься — ти сьака, ти така. У нього ж теж свій клопіт, бігає до пізньої ночі —

випрошує коняку, квапиться відробити борг за молотарку.

Дечого Моніка і не розуміла в його справах: яка користь від цих зборів і товариства стрільців. Поставили його там за начальника загону, другий рік у нього нема вільного дня, в свята — і то бігає як очманілий з своєю гвинтівкою... Бувало, луки доспіють, треба косити чи хліб обсипається в полі, а принесуть йому повістку, він усе кидає, затягує свій патронташ і біжить. І сказати йому нічого не можна, сердиться, огризається.

— Що ти, жінко, все тільки й думаєш про свої злидні!

— Юрас, любий, поговорімо по-доброму, — починала, бувало, вона, — яка кому від цього користь чи вигода? Чому інші чоловіки в цю справу не втручаються? Ти вже своє одвоював, доволі з тебе. Я тобі нічого більше й говорити не хочу, тільки якщо знову буде війна і ти підеш, я умру.

— Та ну тебе, дурненька! Я міг би тобі пояснити, але ти однаково не зрозумієш. Скільки не товкмач тобі, ти все своє. Все тобі аби вигода була. А коли ти любиш сина і захищаєш його, хіба ти думаєш тоді про вигоду? Так і я, адже для вітчизни це!

Ні, так і не вдалось Юрасу роз'яснити Моніці мету його організації, тому, може, що він і сам добре не знав, нащо надривався, муштруючи свою команду стрільців на базарному майдані в містечку.

Моніка говорила сусідкам:

— На тобі! Знову побіг до штабу. А я залишилась сама з діворою. Що з ним зробиш? Вже й сердилась я, і ласкою добивалась. Така вже у нього вдача: аби іншим було добре, а про себе хоч би трохи подумав. Обрали його там, крамарям на потіху...

Поступово Моніка почала звикати до життя без сина. Вона помітила, що інколи і годину, і дві не згадувала про Казюкаса. Але коли серце її стискалося від різних буденних знегод, а чоловік був зайнятий справами свого загону, її материнська ніжність шукала сина, і думка, що він живий, що вона може піти до панського вигону й почути, як він співає й покрикує на худобу, зціляла її від гіркої сердечної туги.

Якось серед літа Моніка згромаджувала сіно. Вона підняла важкий оберемок, і у неї закололо в боку, наче перервалась натягнута жилка, і стало якось порожньо всередині. Серце заколотилося так швидко, наче зірвалося з прив'язі...

— Ай! — бідолашна так і сіла на траву.

Юрас кинув роботу і злякано дивився на неї.

У Моніки часто бували різні припадки, кольки, запаморочення, як у всякої жінки, яка після родів перетомлюється, недоїдає, не відпочиває як слід. Вона давно вже збирала й сушила різні трави: бобчук, оман, вербену — від слабості серця, від поганих снів.

— Що це з тобою?

Здається, вже все пройшло, біль ущух, лише билося щось у боці і дзвеніло в вухах. Юрас сів поруч із нею, швидко взяв її за руку. У неї були злякані, тьмяні очі, на лобі збіглися страдницькі зморщечки. В боці знову почало колоти, всередині щось ворухнулося, повернулось туди, де було порожньо, куди їй і хотілось перенести вагу, що нерівномірно давила. Тримаючи руку під серцем, вона чекала, що буде далі.

— Знову я... знову діждалась.

Юрас зрозумів і дужче стиснув її пальці в своїй руці.

З ними непомітно почала жити ще одна невідома істота, яка звідкись з'явилася і постукала в утробу матері, заповнивши час новим радісним чеканням.

— А може, це тільки так груди здавило?

— Не говори дурниць. Дитина це! Я відчуваю, як вона ворухиться. Я давно вже знала, тільки тобі не казала.

— Хто ж там ворухиться, Монікуте, що за клубочок?

— Ох ти, бідолашне... І треба ж нам ще й третього! Серджусь я.

— На мене?

— На тебе. Добре тобі за чужим столом паном сидіти. А я ось знову понесла...

— Що ти вдієш, коли так бог велів.

— Тепер і ти бога згадав! Помолись-но йому краще, щоб не велів... — сумно посміхнулась Моніка, ляснувши чоловіка долонею.

Вона згадала старих бабусь, які також говорили їй про божу волю, коли народилася перша дитина. Одна з них говорила Ульоні: «Як посиплються дітки — підуть одне за одним, і не знаєш звідки; непомітно, ніби нена-роком». Ось так і в неї. Легко сказати: не треба було. Де вже там, раз поцілувались — і є. І остерігались, і спали нарізно, але ж любов, як і голод, — не сховаєшся. Щоденні турботи і горе обох зв'язують. І сон у бідняка такий короткий, що коли надходить забуття, солодке, тепле, тоді вже ні про що не думаєш, нічого не пам'ятаєш. Ось і комашки на квітучій луці літають парами, не знаючи, навіщо це.

— І досі ворушиться?

Юрас з дитячою цікавістю дивився на неї, на те місце, до якого притиснула вона руку.

— Може, мене підміниш? Забирайся-но подалі! — легенько відштовхнула вона його настирливу руку.

І все ж таки у цю хвилину вони були раді. Моніці полегшало. До самого заходу сонця вони збирали сіно, і коли від кіп до їхньої хати простяглися вже довгі тіні, вони рука в руку, жартуючи, з граблями на плечах пішли додому.

Колись, ще пастушкою, Моніка полюбила одну пісеньку, про самотнього горобчика, потім забула її, а тепер чомусь пісня спала їй на думку.

Але їй від пісні легше не стало. Луки скошені, сіно звезено, треба збирати жито, пшеницю і ярину. Нікому було виручити Моніку під час жнив, і як не намагався чоловік упоратись за неї з усіма жіночими справами, вона схоплювалась, коли він робив щось не так, і, задихаючись, з потемнілим обличчям, хапалася до роботи, носила, піднімала.

— Як почну думати про безсонні ночі, про все, про все... Діти, діти!.. — говорила Моніка, одягаючи чи годуючи маленького Йонаса. — Чи пожалієте ви свою матір, коли повиростаєте, чи віддасте їй останній шматок у голодний свій день?

Чоловікові вона жалілася, що їй не придумає ніяк, у що їй одягти, як виростити свою трійку. Адже поки годувати груддю, їй самій працювати не можна, і ні на кого буде залишити дитину, йдучи в поле. Добре тим, у кого є достаток, одною дитиною більше чи менше — їм рахувати не доводиться.

— Чоловіків би прибити, негідних! Ці-бо вже повинні б стримуватися!

— Дурненька ти! — скаже він.

— Сам ти дурний...

Вони стояли поруч — двоє дурників, які збагнули мудрий закон буття: жити й страждати для того, щоб народжувати нових людей.

xv

У струменях річечки спливали останні лугові квіти. У школі діти вже перегортали сторінку за сторінкою, лише місця дітей новосельців ще були не зайняті. Одні з них ще ганяли худобу на пасовище, інші не ходили до школи, бо батьки не могли купити їм книжок, пошити одяг. Казик Тарутіс чи не останній зайняв своє місце на шкільній лаві. Кінчився строк його служби, і він взято взявся за науку. Юрас, помічаючи, як хлопчина старається, хотів будь-якою ціною зробити з нього як-що не інженера, то хоча б грамотія.

Та якось син повернувся зі школи засмучений. Він не брався до книжок, не розповідав батькам про щось нове з географії чи граматики, спати ліг раніше, ще й сонце не зайшло. Вранці прокинувшись, він не квапився до школи. Матері переказав вимогу вчительки, щоб прийшов батько.

— Видно, заробив! — погрозила вона Казюкасу.

Батько нічого не сказав синові, але хлопчикові й цього було досить: він заховався так, що й знайти його не змогли.

Моніка зав'язала Юрасу в хустку дюжину яечок для панночки вчительки. Може, що й погане вийшло. Тарутіс яєць не взяв, а жінку покартав: і без хабара обійдеться.

Коли Юрас прийшов до школи, вчителька почала говорити йому про виховання, про обов'язок батьків, про високі почуття самопожертви і поблажливості, розповіла про поведінку його сина: два роки він був найтихішим хлопчиком і раптом викинув такі два коники, що не дай боже!

Учителька попросила Тарутіса сісти. До цього він стояв, слухаючи вступне слово панночки, і тепер приготувався до нового потоку її красномовства. Після

короткого, але глибокого зітхання вчителька продовжувала.

Наскільки Тарутісу вдалося зрозуміти, син його назвав товстопузим сина начальника пошти і вимазав йому лице чорнилом. Це ще йому простили, бо вчителька не могла повірити, що так міг поводитись найтихіший, найакуратніший учень у класі. Але потім його товариші переказали їй, що він говорив непристойні слова про ксьондза. Хлопчик заражає інших дітей і вносить до школи нездоровий вплив. Син їх виросте якимсь дикуном. А ось іще... Ах, це так непристойно, так непристойно... Неначе ви свого хлопчика в хліві ростите... Вчителька так і сказала: в хліві ростите з худобою. Про це просто непристойно й розповідати, але вона змушена як вихователька: у хлопчика на рукаві помітили не одну, значно більше, але одну велику... знаєте... — панна зробила гидливу гримасу, — ах, не хочеться й говорити, це так непристойно, але вибачте, одну... розумієте... таку...

— Що саме, панночко? — спитав батько, нічого не розуміючи.

— Та... знаєте, кузьку — вошу.

Батько не здивувався, не зашарівся, як сподівалася вчителька, а холодно зауважив, що вошу, можливо, заніс і не його син, могла і від інших переповзти. На це вчителька відповіла:

— О ні, ні! Мої діти всі чистенькі, всі діти хороших батьків.

Тарутіс був ображений, але стримався. Панна вчителька сама мусить розуміти: злидні, жінка хвора, прати нікому, він сам цілі дні на полі. Хлопчик служив у людей пастушком, хто там доглядатиме його. Пройдіть-но по хатах, де ви цього звіра не знайдете? В іншого тільки одна сорочка і є, носить її цілий рік. Воші — супутники бідності, панночко.

Поговоривши про охайність і прочитавши повчання про те, як тримати в чистоті дитячі постелі й білизну, вчителька знову напустилась на нього. І це не все. Коли товариші показали Казику цього паразита, він, замість того щоб подякувати їм, тикнув свій рукав аж під ніс дочці аптекаря. Ця дівчинка така чистенька, добре вихована, не бачивши навіть таких речей, нічого не зрозуміла, а потім її занудило. Її серденько не витримало,

не встигла навіть до дверей добігти, і тут же в класі... Скільки було сліз, неприємностей від батьків, уявіть лише собі!

Таругісу захотілось махнути рукою на все це, але заради вчительки він стримався і сказав:

— Вже відомо, які панські діти, панночко! Їм можна цілий рік сіпати за вуха мого сина, дражнити його Маховиком чи Пороховиком. Якщо він бідняк, так його можна й лупцювати! Адже не раз син приходив із школи в сльозах. І знову він же сам і винний!

Лекції вчительки не було краю, перерва давно скінчилась, за стіною клас гув, як вулик, галасували і друзі Казюкаса, і його вороги, а вчителька все проповідувала.

Юрас почав озиратися, даючи їй зрозуміти, що ці напоумлення йому не цікаві і не потрібні. Погляд його на хвилину затримався на кількох фотографіях, розвішаних на стіні, на велосипеді, на маленькому ліжку з подушечками, вигаптуваними квіточками і пташками. На одній була вишита зеленими нитками башта віленського замка і за нею сонце, що сходить...

Панночка радила покарати хлопчика. Бійка, звичайно, не допоможе, краще виправляти його страхом божим, істинами віри. До речі, пригадала вона, при релігійному вихованні не годиться, щоб батьки висловлювали при дітях свої погляди. Її це, власне, не стосується, можна обійтись і без релігійного вчення, та виросте хлопець, як камінь, як пень у лісі.

Таругіс більше не міг стримуватися і рішуче заявив, що віру не можна прищеплювати насильно. Чи не надто багато казок для молодого розуму...

Вчителька не дала їй договорити Юрасові. Вона кілька разів вставала, зітхала, перебувала його викриками: «Подумайте! Ви бачите! Ого!» Вона іронізувала над словами селянина, як лише могла.

— Казки? — заверещала вчителька, відштовхуючи книжку, що перед нею лежала на столі, нібито хотіла розчистити плацдарм для бою. — Як це ви, доросла людина, могли сказати це, не подумавши? Казки! — Вона хотіла відтворити при цьому інтонацію і голос Таругіса, щоб підкреслити свою іронію. — Адже це природжене, що корениться в серці, в почуттях! Щоправда, віра — справа вільного переконання, як ви кажете, але

вона живе, таїться в кожному з нас. Зрозумійте, адже коли один такий зіпсований підліток з нездоровим духом почне говорити такі речі, він порушить гармонію в душах малечі.

Цієї миті Юрас відчув безодню, що відокремлювала його, малоосвіченого селянина, від нової інтелігенції, якій були потрібні нові мудрі промови і глибокодумні поняття про бога, яка змушена вже була ховатись за різні там латинські словечка. Тепер Тарутісу захотілось показати себе і маленьким, і темним, але так, щоб учителька боляче відчула це.

— Ну, на цій гармонії моєму синові можна і не грати, я не прошу про це!

Вчителька зашарілась і поблажливим тоном сказала:

— Ви вже там як хочете, тільки я вважаю за свій обов'язок... Віра — це аж ніяк не казка. Зрозуміло, я сама не так уже сліпо вірю, але творець, бог — як же можна без нього? Хто ж створив усе живе, рослини, квіточки, хто вигадав сонце, зірочки, про яких навіть найученіші люди знають так мало? Це не казка. Найученіші люди вірять, а ви... подумати тільки!

Тепер Юрасові закортіло продовжити суперечку з учителькою. Що нестерпнішою ставала вона, то люб'язніше і стриманіше провадив він цю з усіх поглядів наукову дискусію:

— Як кажуть, панночко, всім дано голови, щоб шапки носити. Кожному вільно про свою шкіру думати. Тільки, мені здається, чого не відчуваєш носом, чого не можна відчутти на дотик, чого не бачиш і не чуєш, того й не боїшся.

— Ах, ви знову за своє! Адже ви не бачили Америки, однак вас не бере сумнів, чи існує вона?

— Так, панночко, — майже з радістю перебив її Тарутіс. — Америка — інша річ: звідти долари надсилають... а звідти, — Юрас показав пальцем угору, — жодних вісток, ані листа, ані передачі. Вибачте, панночко, та коли ми вже про це заговорили, я розповім вам: умер у нашому селі такий Даубуліс, дуже був богобоязливий чоловік. Перед його смертю ми з ним домовились. Я його просив, дай про себе вістку так чи інакше. Що б там не було, так я тобі, коли зустрінемося в Йосафатовій долині, доброго тютюню принесу. А він любив по-

смоктати люльку, перед смертю фунт мого тютюну викурив. Та ось помер він — і ні звуку. Вже чотири роки...

— Ви гуморист,— сказала вчителька майже в сльозах, кваплячись закінчити розмову з цим філософом селянином.— Ви такий учений, що й не знаю, чи потрібна вашому синові школа. Все це мені дуже неприємно. Замість того щоб домовитися про вашу ж справу, ви прийшли сперечатись зі мною...

— Прошу вибачення, панночко, якщо я вас чим образив. Я не вмю по-панському.

Тарутіс тільки це й сказав, але вчителька вже відвернулась. Юрас вийшов, грюкаючи своїми дерев'яними черевиками, якій він залишив у передпокої. Проходячи двором, доброволець ненароком зачепив когось малюка. Він з батьківським піклуванням підняв його, поставив на ноги, ніби курча, яке ще невпевнено трималося на ногах, вклав йому в руки окраєць хліба, що випав, і покрокував далі, зітхнувши на повні груди.

Кілька хвилин Юрас ішов, ні про що не думаючи, поглядаючи в поле, і знову постави перед його очима тоненькі пальці в чорнильних плямах, знову він згадав про свого Казюкаса.

— Школа! — вирвалось у нього нарешті.

Він почав згадувати свою розмову з учителькою: може, він і справді надто гостро розмовляв з нею... Хоча ні, поведився наче цілком благопристойно. Згадав він і свій голос, і як вчителька кілька разів зробила кислу гримасу, говорячи про вошу. Яка гидка була раз Тарутісові вчителька! Шкода, що він не сказав їй на прощання: «Спробуй, панночко, поживи-но в нашому становищі. Побачимо тоді, в яких ти крепдешинах ходитимеш».

Хоча Юрас і картав дружину, і умовляв по-доброму не братися за важку роботу, не піднімати нічого, але Моніка, бачачи, як невміло він справляється за неї, сама бралась до роботи. Кінчилось це передчасними пологами.

Цього разу народилась дівчинка, про яку Моніка мріяла багато років, яку колисала уві сні, якій хотілося віддати всі свої турботи, і вбрання, і стрічки, і прикраси.

Але дівчинка народилася мертва. Сусідки загорнули крихітку в рукав від матиної сорочки, її маленьку труну, наче малесенький клуночок, в одній руці віднесли на кладовище.

Минув рік, другий. Вимучена стражданнями і хворобами, жінка відчула, що силу, яка щороку вбирає птахів у нове пір'я, яка відрощує крила комашкам, цю силу вона втратила назавжди.

XVI

Перші дні жовтня були теплі, тихі, і земля ще встигала вбирати дощі, калюжі довго не застоювались. Ночі були бліді, без заморозків, зовсім як ранньою весною, лише тьохкання соловейка не чути. Ранками над полями клубочився туман. Опівдні він збирався пасмом над долиною Німану, де і розтавав під подихами вітру.

Павуки у ці ясні дні справляли свій весільний тиждень, викидаючи на поля шовкову фату, яку незабаром повинні були понести легкі зітхання вмираючого літа.

Повітря було гомінке і ясне на далекі відстані, прозорі ліси ледве заховували пташині, що залетіла сюди. Поля мінілися зелено-жовтими і сірими плямами, як безкрає озеро. Поодинокий клен край клангяйської ниви багрянів, наче охоплений полум'ям стіг.

З садиби косогором мчав вершник: тупіт копит то стихав, то долинав чіткіше з попутним вітром. Вершник, видно, дуже квапився, він хльоскав коня по боках, бив його кулаками. Виїхавши на дорогу, до висілка, він пустив коня чвалом.

Лінкус, який збирав на своєму городі останні головки маку, подумав: «Хто б це міг бути? Чи не поліція?»

Від цієї думки його кинуло в піт.

Пізнавши з одежі, що вершник не з поліцейських чинів, Лінкус заспокоївся і промурмотів півголосом:

— Тьху! Знайшов кого боятись!

Коли вершник, проскакавши повз сараї, повернув уже спокійнішою риссю до садиби Таругіса, Лінкуса взяла цікавість, він пішов на город, щоб видніше було.

Тільки-но вершник під'їхав до двору і швидко зник у дверях хати, звідти одразу ж вибігла жінка, напевне, Тарутене, а за нею і сам Юрас. У дворі вже зібрався

гурт. Посланець знову скочив на коня і пустився чвалом до містечка іншою дорогою.

— Щось там у них сталося! — сказав Лінкус дружині, коли побачив Тарутісів, які бігли до садиби, а за ними шкандибав і менший їхній синок.

— Щось недобре, — озвалась Лінкувене.

Ось чоловік, що біг полем, зупинився, помахав рукою жінці, яка відстала від нього, видно, щось крикнув, бігом повернувся назад, узявши малого за руку. Швидко вони сховались за кущами і, спустившись у видолинок, зникли.

— Привіз наймит від Ярмали наказ, і — катай до садиби, — кинув Лінкус, беручись до роботи.

У двір до нього зайшов по дорозі з міста його найближчий сусіда:

— Що там з Тарутісом сталося?

— А дідько його зна! Ми ось також думали-гадали з бабою, що б це могло бути.

Сусіда примостився на старих grindжолах, покинутих біля хати, поклав поруч себе загорнуті оселедці і почав розповідати, що нового чув у місті, кого бачив, у кого майно продають з молотка. Пригадавши останню новину, заради якої він і зайшов до Лінкуса, сусіда пожвавішав: з першого числа наступного місяця доведеться виконувати такий наказ: кого побачать з неголеною бородою, з чорними нігтями чи подертим ліктем, той платитиме штраф. Корів треба буде мити, коней чистити щітками...

— Годі! Годі! Вигадуєш таке!

— Ось дасть тобі староста почитати наказ, тоді побачиш!

— Здивували світ! Не знають, що й придумати. Тут часу нема й за собою подивитися через жнива й бідність, а коли ж худобину так доглядати! І яка користь від цього... Війна, чи що, буде?

— Війна! Панам грошей треба. Накажуть потім, щоб усі повідрошували собі бороди, а в кого не виросте, з того штраф.

— Та що ти! Невже і це ще буде?

— Не поручись. У Каунасі і не таке ще можуть вигадати ці дармоїди...

Чиїсь кроки змусили їх обернутись. Швидко підходив до двору старший син Лінкуса.

— Стасюк, не знаєш, що там у Тарутісів? Чому це вони почали до садиби?

Стасюк не відповідав, наче й не чув. Усі зрозуміли, що він з лихою вісткою: що ближче він підходив, то більше поспішав.

Він підійшов зовсім близько:

— Пороховичка вбило!..

— Що ти?

— Ще живий. Відвезли на садибу.

— Ах, біднесенький ти мій!

Лінкус встав, витягнув свою гусячу шию:

— Хто вбив, де, як? Розповідай до ладу. І що він тобі, поросяті, за Пороховичок, хіба у нього імені нема?

— Ну, колода з настилу впала, вдарила його й голову розчерепила. Він їхав повз міст,— розповідав Стасюк, як сталося нещастя.

— О боже! — скрикнула жінка Лінкуса.— У мене наче від серця шматок відірвали. Коли станеться з ким-небудь лихо, не можу ні працювати, ні їсти.

— Може, ще й не так страшно, як розповідають. А ти сам бачив, Стасюк? — обернувся сусіда до хлопчика.

— Ні! Ми горіхи збирали з Улінкасом, це їхній пожилець нам сказав, той, що сокиру в нас украв. Ми бігли до того місця: крові там — уся дорога залита.

— Ось у нас завжди так, не по-людському, заради грошей треба дитину панам віддавати. Добре, що ми свого не віддали... Або з голоду пропав би, або бик заколов би рогами. А Юрас же свого вчити хотів...

— І то правда. Адже Ярмала не дбає, щоб у нього робітники й нагодовані, й одягнені були,— підтримав його сусіда.— Нещодавно йду повз садибу, а хтось мені кричить: «Здрастуйте, дядьку!» Думаю, який це шибеник сюди забрів? Дивлюсь, а це синок Тарутіса накладає воза, аж вила плачуть! Я й подумав: батьки, мабуть, не поставили б сина до такої роботи, щоб горба наживав чи надірвався. Такого карапуза і на чоловічу роботу посилати!

Мати прибігла до садиби в самій кофті, як була, з клубком пряжі в руці. Казюкаса поклали на ганку робочого барака. Голова його була обмотана мокрими ган-

чірками, волосся розкуйовдилось і збилося космаками, злиплося від крові. Глибоко запалі очі ледь світилися. Коли мати припала до нього всім тілом, хлопчик дихав тихо і, видно, не впізнав її.

Батраки розповідали батькові, що лише коли впала колода, Казюкас закричав не своїм голосом, а потім, наче нічого й не було, — мовчки терпів, як сонний. Бог його знає, лише б проломленою кісткою не пошкодило мозок, а так він молодий, живучий, не загине. Тільки крові дуже вже багато втратив.

— Кров — це нічого. Навіть добре, що погана кров вийшла. Я пам'ятаю, під час війни... — заспокоював хтось в юрбі, але розповідь його перервали ридання матері.

— Казюкас, синочку мій!

Вона зривала з розбитої голови ганчірки.

— Не займай його, — відвів руки дружини Тару-тіс, — бачиш, він ледь живий.

— Занапали мого синочка! — повторювала мати, не відриваючись від нього.

Менший хлопчик, дивлячись великими круглими очима на батька і матір, на незнайомих людей і на обмотану ганчірками братову голову, випустив з рук надкушене яблуко і голосно заплакав.

З містечка повернувся вершник і сповістив, втішаючи, що зараз приїде фельдшер. Загальне хвилювання перейшло в тяжке чекання цієї людини, яка одна тільки й могла, як усі думали, віддалити смерть. Щохвилини хтось вибігав за огорожу на великий шлях — подивитися, чи не їде фельдшер. Втративши будь-яке терпіння, батько, нахмурившись, сидів коло хворого, тримаючи його маленьку ручку в своєму величезному кулаці.

Прийшов до барака і Ярмала. Він допіру встав з ліжка і намагався показати, що дуже приголомшений нещастям: сам захотів послухати пульс Казюкаса. Усі бачили, як золота каблучка на пановому пальці блиснула, мов коса смерті.

Ярмала заспокоював батьків: «Нічого! Такий хлопець через дві години суктініс танцюватиме!..»

Потім, коли він пішов, стара робітниця сказала сердито:

— У кого совість нечиста, той завжди жартами відбувається.

Фельдшер прителіпався на велосипеді десь через добру годину, коли хворий почав уже метатися й зривати з голови пов'язку. Батькові довелось міцно тримати його за руки. Короткозорий дідок промив рану, зробив перев'язку і суворо наказав: якщо жар посилюється, негайно везти до Каунаса.

Простим селянам лікар був неприступною розкішшю. Вони звикли народжуватись, переносити найтяжчі хвороби і вмирати, полішені на самих себе.

Коли фельдшер поїхав, бабусі заговорили про те, що треба б покликати ксьондза.

Казюкас знову застався, вириваючись, і стогнав низьким голосом, зовсім як доросла людина.

Юрас, від страху не знаючи, що робити, кинувся було доганяти фельдшера, потім повернувся до хлопчика і почав тримати його, напружуючи всі сили. Тримав і дивувався, звідки в маленькому тільці стільки сили, — так він відштовхував батька, так виривався з його обіймів.

Поступово хворий стих. Він лежав так тихо, що навіть не чути було, як він дихає. Мати, схилившись над головою сина, плакала:

— Вмер...

Але на загальний подив хлопчик почав хропіти, наче міцно, міцно заснув.

Батьки неодмінно хотіли швидше перевезти хлопчика додому, хоча садибні робітники обіцяли добре доглядати, а бабусі збиралися покликати ще й духівника.

Запрягли коней в довгого воза. Робітники не пошкодували подушок. Хворого поклали високо на перині й повезли. Мати з своїм меншим примостилася збоку. Це було схоже на день весілля; квітчасті подушки, юрба проводжаючих. Віз погойдувався, об'їжджаючи вибоїни, поки не звернув на рівну дорогу.

А день був погожий, повітря легке, прозоре, всюди літали розірвані шовкові нитки, крізь які бліднувало світило сонце. З полудня воно майже не гріло землі та її мешканців, але все живе поспішало нарадуватися бабиним літом.

Тарутіс хотів стьобнути коней, але згадав, що так можна розтривожити хворого: дорога знову нерівна.

Поїхав ступою. Перед підйомом на другий горб мати злізла з воза. Йти їй було ще важче, від сліз вона не бачила дороги. Вона намагалася відігнати думку, що хлопчик помре, що його не буде. Краще їй просити милостиню у людей, собак дразнити, аби лише синочок вижив. Колись давно, з тривогою чекаючи на першу дитину, вона думала, що краще буде, якщо вона її знищить. Але тоді вона була сама як палець і життя геть пригнітило її. Потім, коли знайшовся супутник її гіркої долі, чоловік, їй схотілося, щоб дитина народилася. Боялася тільки, ночей не спала, себе винуватила, що воно народиться калікою. Хотіла іноді: хай краще неживим народиться.

Та от дитя народилося здорове, хоч довго не спиналося на ноги; його слабеньке тільце до двох років треба було закутувати в пелюшки. А тепер вона рада була б бачити його живим, навіть коли хлопець залишиться горбатим, чи недоумкуватим, чи все життя не ходитиме і до могили тигарем ляже на родину, тільки б жив! Мати перед ним і так винна: ще в утробі його труїла, недоростка посилала в люди заробляти на хліб.

Віз завернув до їхньої хати. Двері, залишені зранку відчиненими, і маленькі віконця зяяли порожнечою, — хата здавалася чужою, незнайомою.

Юрас обережно зняв Казюкаса з воза і вніс до хати. Моніка підтримувала ноги, і страшно легкою здавалася їм ця дорога ноша.

Залишені в дворі без догляду, зголоднілі садибні коні з возом забрели в город і гризли пізню брукву. Десь згодом по коней прийшов батрак з садиби і приніс Казюкасові речі, що там залишились, а разом з ними довгу скляну трубочку — термометр, що його надіслав сам пан. Моніка не знала, як ним орудувати. Навчена Юрасом, вона сунула його хворому в кулачок, але він показував те ж саме: три-чотири рази намагалась вона поставити термометр і так і сяк, але ртутний стовпчик все стояв на одному місці. Потім це зробив як слід чоловік.

— Якщо бідний, то й дурний... — горювала Тарутене.

Обоє вони залишались біля ліжка, не встаючи з кола, не зводячи очей з Казюкаса, ловлячи найменший

Його порух, але він лежав нерухомо, без кровинки в обличчі, блідо-сірий, як павутинка.

Над його ліжком, на полиці в кутку, складені були книжки й зошити. Батько сподівався, що хлопчик навчиться всіх наук і стане захисником знедолених.

Хворому стало краще. Він раптом сперся на лікті, спробував сісти і знову впав на постіль. Відвернувся лицем до стіни, ще раз підвівся і знову повалився. Ось він глянув на матір, на батька.

— Тільки не хлипай, не показуй йому сліз, вийди з хати, я сам з ним побуду.

— Адже кривця моя, серце мое!..

— Тату! — вперше заговорив хлопчик, наче нічого і не сталось. — Це наша книжка, в червоній обкладинці?

— Наша, Казюкас, наша. Не болять тобі, хлопчику?

— Я хочу цю книжку.

— Полеж, потерпи трошечки. Коли тобі стане легше, видужаєш, можна буде тобі нових книжок купити. Я тобі куплю багато нових!

— І я ким захочу, тим і буду? Тільки не вчителем, я хочу бути шофером...

— Будеш, ким захочеш, Казюкас.

— Мені не треба буде брати з дому гроші, я сам зароблю!

Очевидно, біль на час стих. Тільки він усе пив, питися не міг: то в гарячці, то холодний, то знову палав вогнем. І треба було тримати його за руки, щоб він не зривав з голови пов'язку. То ненадовго здрімне малий, то раптом розплющить очі, дивиться дико. Жар і спрага не давали йому заспокоїтись.

Батько й мати цілу ніч просиділи коло його постелі, як біля покійника, разом з ним оживали, разом з ним стояли на порозі смерті, і зовсім забули про другого, маленького Йонаса, який гірким плачем кликав до себе матір.

— Тихше, тихше, ти, горе мое!..

Батько тримав руку Казюкаса і відчував, як сильно б'ється пульс.

«Слабшає він, — подумав, — все спить. Чи не вмирає? Покликати б кого-небудь. Хоча б лікареві показати, він розумніший, пояснив би як слід. А цей підсліпуватий дідок, він лише про гроші думає...» З-під

руки вислизнув поставлений і забутий термометр, синювата жилка ртуті піднялась дуже високо.

Юрас пішов з хати. Він думав, що давно вже стемніло, але тільки починало сутеніти. Полум'яний захід, наче перекинута жаровня, довго жактів над обрієм. Згадав, що пора засипати корму худобі, пішов до стійла і зупинився.

— Не здохнуть!

— Боюсь, що не на добро цей сон, — сказала Моніка, коли він повернувся до хати. — Коли ти вийшов, він заплющив очі і більше не розплющував. Носик вкрився потом. Здається, що солодко так спить.

Крадучись, прошмигнули до хати богомільні Марце і Карусе. Без них у селі не обійшовся жоден похорон. Обидві співали в хорі, обидві прислужували, як послушниці, на їхніх довгих худих шиях теліпались, чотки, образки, реліквії, принесені з прощі. Товста Карусе любила одягати й споряджати покійника, розмовляючи з ним, як з живим:

— Чого тобі тепер треба? Кінчилися твої муки. Тепер ти в божій волі...

Дехто без них не міг обійтися, але багато хто їх терпіти не міг. Не сподобалось і Юрасу, що до нього не в добрий час і без усякої потреби завітали ці святенниці. Він вийшов ще раз надвір, наче не помічаючи їх. «Щось треба робити, тільки що? — зупинився він у роздумі. — Скоріше треба якось діяти, не барячись».

— Ах, не кажи, Моніка. Ксьондз його заспокоїть, душечку його до бога приведе. Не один після цього видужував. Нікого передчасно він на кладовище не виводив, — чув Юрас.

Другий голос підтримував:

— Це як у прислів'ї: як застали, так і залишимо. Ми знаємо, що твій до бога — не того, ну, кожному вільно думати по-своєму...

Перша перебила її:

— Краще дістати небесне спасіння в легкий спосіб. Треба у тих, хто розумніший, вчитися, як ксьондза слухати, кажу тобі. Пам'ятаєш, який Селмокас безбожник був, що він тільки не витворяв замолоду, очі Єзусу на розп'яттях виколював, а як втратив здоров'я, пролежав усі боки, так і покликав рятівника. Перед смертю сам сказав, як його спорядити: одягли його в монашеську

францисканську рясу, поклали босоніж, в руки дали йому хрест.

— Кажуть, Моніка, якщо повіриш, тут важче тобі не буде, а там усе легше...

У цей час, видно, хлопчик прокинувся чи збудили його, — батько почув, як мати говорила:

— Казюкас, голубчику! Болить голівка, ай-ай! Прости батька, щоб привіз ксьондза. Ксьондз тебе по голівці погладить, ось так, ось так, і видужаєш, одразу видужаєш!

— Твердим рішучим кроком зайшов батько до хати:

— Що вам, солі на хвіст насипали — не могли залишити його в спокої. Дайте заснути дитині!

— Юрас, Казюкас дуже ослаб, ми говоримо, що треба б ксьондза.

— Я і сам бачу, що ослаб...

Старі шептухи переглянулися, штовхнули одна одну ліктем, і худа забурмотіла:

— Ти сам будь яким хочеш єретиком, лютером, а нащо чужу душечку мучити, це вже зовсім недобре. Зробили б йому миропомазання — і полегло б...

Батько спочатку терпляче слухав, наче і не помічаючи цього бурмотіння, але нарешті не витримав:

— Ось я вам так помажу, що...

— Бачиш, бачиш, Карусе! Ти йому хліб, а він тобі камінь, — бурмотіла перша, волочачи довгий поділ через поріг.

— Це єретик! Все село ганьбить такий.

— Ой бабо, дивись, щоб не урізав я твого довгого язика! — почули вони навздогін.

Хрестячи хату відступника, низько пригнувшись до землі, баби повибігали.

— Нащо ти їх так, — м'яко дорікнула Моніка, — адже сам знаєш, чого тільки вони тепер не наговорять, не вигадують.

— Та вже вивели з терпіння! Явилися на той світ випроводжати, що б їм! Богу моляться, а за чортів хвіст тримаються.

Коли муки хворого знову навели їх обох на одну і ту ж думку, Моніка стиснула руку чоловікові і сказала:

— Адже мені зовсім байдуже. Якщо йому не буде краще, нехай по-їхньому буде, приведемо ксьондза...

Чоловік не відповів. Йому було важко.

Незабаром стемніло. Таругіси так і не запалювали свічки. Чайник пихкав на плиті, вогонь вгасав, і його весь час потроху підтримували, щоб був напоготові окріп, — чи то для хворого, чи то для себе, самі не знали.

Казюкас корчився, метався від болю. То розкидав рученята, то хапався за голову, неначе прикриваючи її від нового удару, що загрожував йому.

— Що з тобою, Казюкас?

Можна було чути, як колотиться серце хворого, так тихо було в хаті. Головки доспілого маку тарабанили у вікна, неначе запізнілий подорожній стукав задубілими пальцями, просячись на ніч.

— Тату, мені страшно! Нащо тут такий великий паук? Татку, скинь павука. Ой-ой, горить!

— Що горить?

Хлопчик неначе знову впав у глибокий сон. І раптом швидко заговорив, не розплющуючи очей:

— Матусенько, візьми, візьми!

— Що взяти, малесенький, ягідко моя?

— Він розсипле, зараз розсипле! Я тобі ягід приніс.

— Тобі сниться, Казюкас...

Голівка його здригалась, підводилась, неначе ззаду її хтось підштовхував. Моніка сиділа у нього в ногах і боялася поворухнутися. Знову хворому стало гірше.

Тепер очі його були розплющені, вони нерухомо втупилися в стелю. Матері стало моторошно. Вона ніколи ще не бачила таких очей.

— Юрас, іди сюди, — покликала чоловіка. — Я не можу сама.

Хлопчик, видно, вмирав. Вперше батько й матері були охоплені таким жахом, будь-яка надія пропала. Казюкас витав уже десь далеко і йшов все далі, помітно міняючись на обличчі. Очі його здавалися скляними.

Боляче стиснуло Юрасу груди, він не витримав і вийшов. Ніч ця тяглася повільно, як ніколи. Ще не зовсім стемніло, де-не-де сяяли зірки. Пориви вітру з шелестом проносилися над скошеними ланами. І знову западала тиша. Та моторошна, неждана тиша, яка буває в селі лише пізньої осені, коли і птахи вже покинуть наші краї. Ця німа тиша боляче стискує за серце, стає порожньою, незрозумілою, що й не висловиш нікому.

Юрас бігцем кинувся до Лукошуса, який жив поблизу: під час війни він був санітаром. Там йому також порадили взяти Казюкаса до Каунаса. Хто ж тут знає: може, у нього запалення мозку.

Тарутіс почав бігати по сусідах, декого і з постелі підняв. І всі висловлювали йому найтепліше співчуття: хазяйка Лінкуса розв'язала з вузлика десять літів, вторгованих за пряжу. Останні. Ще одержину всунула для Казюкаса. Дауба запропонував коня і доброго воза. Воно, звичайно, краще було б пароплавом, але тоді доведеться чекати до обіду. А за ніч дитина може й померти.

Але грошей не вистачило на поїздку: більше ні в кого у всьому селі не знайшлося й копійки. Довелось звернутися до поміщика. Юрасу огидно було навіть уявити собі, як він розмовлятиме з Ярмалою, який занастив його хлопчика. Та більше не було до кого звернутися.

Він біг полем до садиби і думав: «Повинен же Ярмала хоч з невиплаченого хлопчикові заробітку видати двадцять літів!»

І раптом Юрас згадав, що майже весь заробіток Казюкаса було вже забрано насінневим зерном. Хотів уже вертатися додому. Подивився у той бік, де стояла їхня хата. Ось блимнуло світло у вікні, і знову довго не було його видно. Може, вікно дерева заступили. А в садибі світилося в вікнах. Юрас вбіг у поміщицький двір, зустрів у темряві когось з челяді:

— Пан дома?

Зійшовши на сходи, зачепив і перекинув в темряві вазон, постукав у двері. Ніхто не відповідав. Чи полягали вже? Долинула музика з вітальні.

Ярмала сидів коло радіоприймача, коли Тарутіс зайшов і зупинився біля дверей.

— Як хворий? — спитав співчутливо пан, але не випускав із пальців перемикача.

Потік звуків линув до кімнати.

— Так ви хочете взяти його до Каунаса? Це правильно, треба, і якнайскоріше. Та не думайте, що це все так небезпечно!

Співи кінчилися, але з-під пальців Ярмали полилась зворушлива мелодія скрипки.

— Грошей? Я з задоволенням дав би, хоч сто літів, але саме сьогодні дочка поїхала в консерваторію, і я їй віддав усі гроші. Якби ви зайшли вранці, якось я вже і для вас знайшов би. Проте заждіть! — Пан залишив Юраса самого.

Кілька хвилин згодом Юрас біг додому, стиснувши в кулаці кашкет, який не швидко догадався надіти. Біг і повторював:

— Тварюка! Брехун!

Юрас шкодував, що не шпурнув панові в лице ніби на глум подані десять літів.

Кожна п'ядь землі, куди б не ступала його боса нога, була полита мужицьким потом, мужиками була оброблена, мужиками засіяна, і за все це одержує мужик копійки або гіркий шматок хліба з рук пана. З перших днів, як тільки Юрас почав ходити, не тримаючись за руку матері, він був запроданий до садиби. А тепер, коли його спіткало лихо, пан допоміг йому «ласкавим словом». Краще б — різками.

Що далі біг Юрас від садиби, то твердіше говорив собі:

— З голоду здохну, а ноги моєї там не буде.

Долинув якийсь свист чи далекий крик. Юрас зупинився. Може, його шукають? Прислухався. Ні звуку. На все село тільки в його хатині блимав вогник.

Поки він зібрав дещо по всьому селі, приготував усе в дорогу, хлопчик уже почав відходити, хоча десь у самій глибині його маленького тільця ще жевріло життя. Рано-вранці з першим проблеском світанку рушив у дорогу віз з помираючим. З ним, крім батька, поїхала дружина Лінкуса. У матері серце так заходилося, що вона поїхати не могла.

— Чує моє серце, — говорила Моніка, — що не привезете ви мені його живого. Як тільки лікарі почнуть його різати та зашивати, тут йому й кінець.

Батько умовляв її:

— Все ж таки не те що вдома... там люди вчені.

Опівдні віз повернувся додому, і всі, хто побачив його, зрозуміли все.

Пороховичок вже охолов, він весь витягся, змарнів. Так і лежав він — холодний, прямий, тихий.

Моніка не могла залишатися з ним, вона втекла до Лінкусів і там дала волю сльозам. Весь гурт жінок, що

зібралися довкола неї, ридма ридав. Затихаючи хвилинами, мати крізь сльози розповідала їм усе життя маленької людини від самої коліски. Її подруги почали згадувати і своїх померлих, загиблих на війні, тих, що пропали безвісти.

Споряджали Казюкаса батько і Лінкувене. Треба було і обмити, і одягти хлопчика. Батько не зронив жодної сльози. Сусідка дивувалася, який він став слухняний, добрий. Сам переніс тіло сина за грубку, на поставлене туди ліжко. Юрас відшукав у дворі кілька дощок, одну, довшу, розпиляв навпіл, зробив козли і на них поклав серед хати дошки, накрив їх полотном.

— Тепер взути його треба... чобітки чи постолои? — спитала його Лінкувене.

Батько знайшов чобітки, та вони були дуже великі. У Казюкаса ніколи ще не було своїх, на ногу пошитих чобітків. Спробував одягти материні — не годяться; в них він здавався ще нещаснішим. Вирішили зараз же на швидку пошити йому по ніжці постолои, маленькі, чорні постолои.

— Юрас, подерж ручечку! Ах, не так. Боже, та ось цю держи!

— Так? — питав Юрас, насилу стримуючи розпач і горе.

Години останнього одягання були нестерпно довгими для батька. Але коли вони підходили до кінця, Тарутіс почав просити дружину Лінкуса, щоб та не йшла, повечеряла б у них. Йому соромно було признатися, що він не знає, як йому залишитись самому з сином.

Майже всі приготування було закінчено, коли від дверей простяглася на підлозі тінь людини. Юрас не впізнав по тіні, хто ввійшов, обернувся, тримаючи в руках ніжку вмерлого. В широко розчинених дверях показалася Моніка. Вона зайшла, хитаючись, на ній лиця не було. Впала на коліна не коло тіла сина, не біля узголів'я, не в ногах, а тут же, біля самого порога. Схилила голову, наче молилася. Руками витерла обличчя в плямах. На її вимученому і так рано постарілому лиці раптом з'явився добрий, ласкавий вираз, від чого усім стало легше. З останніх сил Моніка почала клопотатися коло вмерлого. -

Не принесли ще нових постолів, їх лише бракувало, щоб Казюкас міг показатися в святковому вбранні своїм сільським товаришам і знайомим. На голівці збоку йому зробили проділ, біляве волосся гарно лягло навколо його задумливого лобика. Ось таким, пам'ятала мати, був він у той день, коли вступав до школи.

Баби неодмінно хотіли вставити в його рученьки образок якого-небудь святого чи мученика, спитали згоди у батька.

— Ех! — відмахнувся було він, але потім, обернувшись, додав: — Та робіть, як вам подобається.

Жінкам дуже хотілось, щоб це був образ святого Казимира, покровителя померлого, але його не знайшли, і сусідка вклала йому в руки аркушик з старою друкованою молитвою.

— Нібито це допоможе! — бурчав батько і, поглянувши на гострі колінця покійника і на взуті в чорні постолі ніжки, раптом згадав, що хлопчика покладали на ті самі дошки, з яких він збирався зробити труну.

«Живе людина, а дивишся, і труни собі не нажила...» — подумав Юрас.

Батько й мати сиділи на ліжку коло сина. Моніка спокійно, розсудливо говорила з чоловіком. Юрас розповідав, як синок умер в дорозі, не доїжджаючи Гервеная. Тихо, непомітно згас. На гроші, що залишились, купили в містечку саван, перкалю і сорочку.

— Слабенький був. Якби не таке здоров'я, може, видужав би.

— Ярмала довів до цього, всі кажуть. Подавай на суд, радять.

— Життя йому тим не повернеш, Юрас. Якби ми його від себе не відпускали...

— Ярмалі я цього не прошу, не прошу! — з ненавистю говорив Юрас.

Потім знову заговорили поволі, тихо, наче побоюючись збудити Казюкаса.

Урвалася розмова, наче все вже сказано. Мати нахилалась до вмерлого, зняла нитку з нового піджачка, який він собі заробив у пастушках, та так і разу не встиг одягти.

Давно, коли Казюкас ще був здоровий, ріс і набирався сил, Моніка часто, уклавши його спати, сідала біля узголів'я заколисати. Виміряє, бувало, п'яддю його зріст і скаже: «Яку велику труну треба буде робити моєму хлопчикові, як умре! Не обійняти мені. Зовсім великий став!» А Казюкас сміявся і питав тоді: «А ти, матусенько, плакатимеш, коли я умру?» — «Плакатиму, синку, плакатиму», — відповідала мати, цілуючи маленькі ручки. «А як же ти плакатимеш?» — знову питав хлопчик. «У-у-у!» — показувала Моніка, як вона буде плакати.

Одначе сьогодні мати плакала зовсім, зовсім по-іншому.

А Казюкас уже не міг її почути.

Добре йому тепер, ніякого горя. Губи так міцно ступлені, підборіддя закинув догори.

Моніка схилила голову на плече чоловікові, тихо притулилась до нього, завмерла на хвилину. Говорила, мов крізь сон:

— Не можу... Якби плакала, легше було б. Камінь у мене в грудях.

Батько ось-ось не витримає, заплаче замість неї, на очах сльози, як дощові краплини. Наповнилось серце болем, жалем, злістю.

З села на прощання з покійником прийшли ранні гості — дві дівчинки. Вони стали на коліна біля порога, голосно проказали молитву, сіли, як по команді, коло стіни і задивились на вмерлого.

Тарутіси дивилися на них. Дівчатка були босі, шморгали носиками.

Юрас спитав, чиї вони. Відповіли, що Янкуса.

— А! Безрукого Янкуса! — Тут лише він їх пригадав. Як швидко всі виростають. Інший, не встигнеш оглянутися, — як гриб під дощем, багатирем виріс.

— Ось у інших виростуть, заговорять, будуть сміятися, замінять старих у роботі, а твій?..

Знову гостро защеміло серце в матері, і тут вона з подивом згадала, що зовсім забула про свого меншого, Йонаса, — його ці дні доглядали сусідки. Наче він став зовсім чужим, і вона не тривожилась, що цьому карапузові не солодко доводиться, що зголоднів він.

«Краще б уже цей дурник умер!» — подумала мати, але зараз же їй стало соромно за цю думку.

Знеможена муками, схилилась вона до чоловіка і забулась на кілька хвилин. Раптом перед нею, наче в тумані, виникло якесь незнайоме обличчя. Людина обернулася, помахала кашкетом і зникла. Потім одна за одною промайнули давно зниклі картини: ось вона мучиться, чекаючи народження Пороховичка. І знову в затемненій свідомості промайнув незнайомий чоловік, і наче все це відбувалось у містечку на майдані перед костюлом. Він грає на катеринці. Моніка, ще дівчисько, підбігає з подружками до музиканта. Морська свинка за недорогу плату витягує їм по каблучці і по зеленому квиточку. На її квиточку написано: «На твоєму земному шляху буде багато сліз, але кінець кінцем розійдуться хмари смутку і нещастя, ти дістанеш заслужену любов і достаток, старість твоя буде прекрасна...»

«Звідки це?» — спитала себе Моніка.

Вона ніби прокинулася, почувши слова молитви, яку проказували коло дверей сусіди, які щойно зайшли до хати. Але ж було кілька секунд, коли нещастя зовсім забулося! Як у нього дивно стирчать лікті, помітила вона раптом, поглянувши на вмерлого.

Почали збиратися люди. Треба було запалювати свічки. Найтежними для матері були хвилини, коли треба було з кожним поздоровкатися, кожному подивитися в очі, слухаючи слова співчуття. Чоловіки всі майже говорили:

— Що вдієш, сльозами не допоможеш, Моніка. Всім прийде черга...

Жінки міцно обнімали її, і неможливо було стриматися, навіть якби у неї було кам'яне серце, коли вони з ширими сльозами починали голосити:

— Ой сиротинько, ой бідолашна...

Коли зібралось побільше бабів, почались нарікання: як же ховати без церковного співу і без дзвону.

Тарутіс рішуче відмовився йти до ксьондза.

Пискливі «мироносиці» умовляли Моніку: мовляв, хоч на дзвін віднеси йому, — адже покійникові краще буде.

— Як самі знаєте, — мовив сердито Тарутіс.

— Ти тільки не галасуй, будь ласка. Адже інакше він його і на кладовище не прийме.

— Земля його прийме!

Моніка стояла вагаючись. Стояла з клуночком в

одній руці і з черевиками в другій, готова бігти на церковне подвір'я. Поглядаючи на чоловіка, чекала, що він скаже.

— Я сказав, як самі знаєте! — повторив він.

Вона вибігла з хати. В клуночку вона щось несла, ховаючи від чоловіка, але не дуже-то легко було сховати: гусак почав гелготати. Моніка ще міцніше зв'язала його в товсту шерстяну хустку.

У головах покійника поставили два вазони з гілочками мирта. Про це подбала Лінкувене. Всі сиділи навколо нього у напівтемряві, поки жінки не запалили принесених з собою лойових свічок. Свічки миготіли від вітру, який дув крізь дірки і щілини у вікна.

Казюкас був оточений молодими друзями. Старим було якось недобре від такої безбожності Тарутіса. Монашки і церковні святенники не витримали і прийшли підглядати під вікнами на це прощання з покійником. Дівчата бачили за хатою Марце і Карусе. Ці ворони говорили, що руки мерця, вмерлого без причастя, опівночі грізно піднімалися, а з рота у нього вилетів клубок чорного диму.

Моніка повернулась від ксьондза пізно вночі, вся заболочена, стомлена, змучена. Ксьондз, покопавшись у своїх книжках, сказав, що Тарутіс у великому боргу перед церквою, картав її чоловіка, погрожував, що привселюдно викриє його як єретика. Сердився, що не покликали його перед смертю сина для причастя. Довго плакала і благала його Моніка прийняти сина на кладовище, він нарешті погодився, але тільки з умовою, що йому заплатять за це сорок літів.

Ця розповідь про те, як приймав Моніку ксьондз, не здивувала і не розсердила Тарутіса. Він холодно сказав:

— Ну й не треба. Поховаємо край поля, біля ліщини.

— А ще кажуть, що їх нам бог посилає! — сказав хтось у кухоньці, вислухавши розповідь Моніки.

— Чи бувало коли, щоб яструб зглянувся над пташкою!

Так і не пішли до ксьондза. Вранці, коли хлопчика клали в труну, мати ще поплакала. Йй вторувала Даубене, яка оплакувала усіх у своєму селі. Якщо хто питає її: «Чому ж ти, Агнешка, плачеш, адже не свого ховаєш, не рідного?» — вона відповідала: «Хоч і не брат, а як брат мені, хоч і не сестра, а як сестра мені. Відняки

на світі всі рідня між собою. І в Науйокаї, і в Клангяї, і в Пакальнішкаї — усі тут мої брати й сестри».

Вона кожного любила і кожному померлому вміла сказати: «Зацвігуть конюшина й пшениця, досягнуть хліба в полі, заколишуться, як озера, а тебе тут уже не буде...»

Вивезли Казюкаса ховати рано-вранці. Похмурий це був ранок. Незабаром почав сіятися дощ. На передньому ослоні сиділи Юрас і дружина Лінкуса, в ногах — Моніка. Вона обхопила маленьку домовинку, покладену на підстилку з свіжого, необмолоченого жита. Труну дуже розхитувало на вибоях. Ззаду їхав Рідікас на своїй кобилці. Більше возів не було. Прийшли провжджати кілька чоловік і з сусідніх сіл.

Музикант Тадас Якубаускас, який придумав увесь порядок вільнодумного похорону, коли довідався, що ховатимуть без ксьондза і без дзвону, ще звечора пообіцяв Тарутісу:

— Гаразд, утремо носа всім цим писклявим святенникам: будемо ховати його з оркестром.

Батько почав було заперечувати:

— Чи треба, Тадук? Маленький хлопчик. Якби був вашим товаришем...

— Не має значення! Проведемо його як слід.

З вибалка дорога підіймалась угору. Узвіз був крутий, і треба було міцно тримати труну, що нахилилася на один бік. Трунка пропливала над тими самими полями, де один за одним оселялись нові литовські панщани. По узбіччях дороги покладені були невеликі, побілені вапном і нумеровані камені, що позначали межі ділянок малоземельних і новосельців. Похмуру стирчали ці камені. Похмурі були поля і хати цих селян. Тісно скупчені, з однаковими плямами прозелені, з однаковими слідами лиха і злиднів.

По дорозі до процесії пристало ще кілька чоловік, а незабаром з села новосельців почулися і звуки тужливої музики. На звуки цієї музики підійшло багато цікавих послухати і подивитися чи навіть взяти участь у цьому небувалому похороні. Такий обряд без церковного співу, без дзвону був новиною для цілої округи.

Уже майже рік ніхто не бачив Юраса в містечку.

Охолов якось Юрас і до господарства. Та смерть сина по-новому зв'язала подружжя. Безповоротне минуле, розтоптані надії повставали в спогадах як далекі сяючі острови, повз які вони колись пропливали. Мати тим тільки й жила: «Якби з нами був Казюкас... Якби ми не послали його в пастушки... якби...»

Юрасу нестерпно боляче ставало слухати це жалібне голосіння дружини. Він надовго ішов з хати, щоб забутися в роботі. Здавалось, до нього поверталась його втрачена було рішучість у непримиренній боротьбі завоювати собі щасливе життя. Ніколи ще Юрас не працював з такою лютою злобою, як цього року. Як тільки на полях розтанув сніг і зігрілась земля, він з головою поринув у роботу. Увесь у болоті, зашкарублий, від ночі до ночі порався він, охоплений новими задумами. Незабаром він прокопав у болотистих видолинках своєї ділянки широкі й глибокі канали і відвів воду в річку, вирубав і викорчував на межах кущі, ялівцеві зарості, і одвоював собі нові смуги для посіву. Коли сонечко пригріло по-весняному, у Тарутіса виблискували і переливались вологі борозни глибоко зораного поля на тих самих місцях, де раніш бродили по болоті чорногузи. Ніхто з сусідів ще і не лагодився в поле, всі дивувалися, дивлячись, як рано зорав свою ділянку Тарутіс.

— Збожеволів він, чи що! Окопи якісь копає...

Юрас добре обдумав свій план. Якщо хліб все дешевшає, якщо за день селянської праці не купиш і коробочки сірників,— треба вдвічі, втричі, в п'ять разів збільшити оранку, не залишаючи незасіяним жодного клаптика землі. «Хоч останню сорочку скину, а я свого доб'юся».

— Стонадцять бісів, та невже я не доб'юсь достатку? — вголос думав Тарутіс, працюючи.— Невже мені весь вік доведеться тремтіти за пучку солі і фунт гасу?..

По очі в болоті, він копався у мокрій глині, роздумуючи про свою долю і долю інших, таких же, як і він, новосельців; раптом край каналу забрехав собака. Юрас зрозумів, що йде хтось з садиби. Після смерті сина Тарутіс у садибі не бував і з паном не ладнав.

Та ось Ярмала перший не витримав: в калюжі, коло

своїх ніг, Юрас, як у дзеркалі, побачив поміщика верхи на коні. Юрас і знаку не подав, що помітив його, і викинув кілька лопат глини просто під ноги жеребцеві. Пан спитав, що він тут робить. Юрас хотів був уже різко відповісти: «Дрова рубаяю»,— але стримався і спокійно сказав:

— Осушую ось...

— Чи не на моє поле відводиш воду? Я бачив, там заливає звідкись.

— Що ж, може, й заливає, — не дивлячись на поміщика, відповів Тарутіс, — будемо на човнах плавати.

Але не того, видно, приїхав пан. Видно було, що він затіває довгу розмову: Ярмала запалив цигарку, сів зручніше в сідлі і сказав з іронічною посмішкою:

— Чув, що ви на мене в суд подали... за сина?

— Може, й подали.

— Думаєте виграти справу?

— Побачимо.

— Не варт, — ще хитріше посміхнувся Ярмала, погладжуючи гриву жеребця рукою в рукавичці, — я вам не раджу. Однаково не зможете виграти.

— Спасибі за пораду... Видно, доведеться вас в адвокати найняти.

Поміщик удав, що не розчув. Однак, уражений його словами, він пустив у хід свою головну зброю:

— А про свій борг мені ви не забули, пане Тарутіс?

— Це ще питання, хто з нас кому винний.

— Ось воно що? Слава богу, в мене ваші векселі збереглися, я вже давно міг подати їх на стягнення. То як же? Коли ви зі мною розрахуетесь, пане Тарутіс?

Зухвалий і задириливий тон Ярмали, це знущальне звертання на «ви» і «пане» так розлютили Юраса, що він ледь-ледь не крикнув: «Забирайся-но, поки живий і цілий!» Гнівні слова так і пекли йому язик, але цієї хвилини, як не раз з ним бувало, гнів прохолов, йому захотілось спокійно розрахуватися з поміщиком.

— Ну що ж, коли хочете, підрахуємо... Минулого року я проробив у вас цілий тиждень, відремонтував льоносушарку, зробив десять вуликів для вашої пасіки... А скільки разів я брав участь в артільних роботах на вас? Може, не відмовитесь хоч за проценти зарахувати і службу моєї дружини, коли вона була мамкою у вашої дочки?

Ярмала почав соромити Тарутіса, що про такі дрібниці йому не варто б і згадувати, адже він не раз виручав добровольця з біди і ні в чому йому не відмовляв.

Запалюючись все більше, поміщик почав уже погрожувати Тарутісові, а той ставав усе спокійніший і ще повільніше відповідав на його погрози:

— Не хвилюйтесь, пане! Прийде час, поквитаємося. А тепер — щасливої дороги! Забирайтесь до дідька, чуйте?!

Нещасний край, пригнічений непогодою, неврожаями, кризами, заповнили юрби жебраків, бродячих фотографів, агентів компанії «Зінгер». Всіма способами видурювали вони останню копійку в селян. А то приїжджав агент по еміграції, складав списки тих, хто вирішив емігрувати до Америки, збирав по п'ять літів з кожного і зникав. По інших селах проходили одягнені по-церковному збирачі пожертвувань на дзвони для кафедрального собору.

Темні, обдурені, збиті з пантелику селяни мимоволі вірили спритним шахраям. Багато хто з них шукав заспокоєння і втіхи в релігії. З останніх достатків вони ставили хрести на роздоріжжях, прикрашали вівтарі в церквах чи будували каплички. Юрбами ходили прочани на храмові свята до «святих місць». Тисячами падали вони ниць з співами перед «чудотворними» іконами, носили хрести і корогви в церковних процесіях. Були серед них і пілігрими, які виходили тисячі і тисячі верстов своїми скриваленими босими ногами. Ксьондзи ширше розчиняли двері церков.

У Сармантаї ксьондз також не дрімав: він запросив до себе місіонера, монаха-капуцина. Шість днів гримів голос цього ченця в сармантайському костьолі, шість днів костьол був з ранку до ночі оточений грішниками, які гули, як рій бджіл, що, буває, обліплять квітучу липу.

На церковному подвір'ї і в саду у ксьондза, на майдані і на паперті, як річка у повінь, юрмилась і гомоніла парафіяни. Скрізь тільки тиснява, задуха, ридання.

На третій день цих церемоній зібралась до церкви і дружина Тарутіса. Чоловікові вона сказала: «Пусти мене прибрати могилки дітей, треба обкласти їх дер-

ном, виполоти бур'ян, посадити кущик, щоб полегшало на серці».

Моніка все ще не заспокоїлася після смерті Казюкаса. В речах, що залишились після сина, наче продовжувала жити його душа. Мати чекала на нього, чекала на чудо. Кожної неділі з ранку до вечора просиджувала біля вікна. Йй здавалось, ось прибіжить її синок, з'явиться з високої трави його голівка, але там тільки шумів вітер, а Казюкаса все не було й не було. Годинами мати сиділа, як скам'яніла, тримаючи в руках яку-небудь дрібничку з речей Казюкаса.

Раніш Моніці страшно було навіть думати про смерть, але коли сина не стало, йй захотілося піти слідом за ним. Не раз вона казала:

— Кличе мене Казюкас. Могла б піти в темну-темну ніч і лягти на його могилі.

Насилу Моніка протовпилася до костюлу, щоб послухати проповідника.

Запах ладану, свічок і поту скоро одурманив Моніку. Ставши на коліна коло стіни, вона почала молитися, але швидко перестала: губами її, здавалося, говорив хтось чужий.

Поступово, охоплена дрімотою, Моніка поринула в дорогий світ спогадів...

Людською хвилиєю її з силою відкинуло до стіни, і вона опам'яталась. Мимо пройшов з дзвоником паламар, що з усіх сил прокладав у натовпі дорогу для ксьондза; юрба знову зімкнулась і стихла.

Всі стежили, не зводячи очей, як сходами на кафедру піднімався монах. Зійшовши нагору, він опустив голову, став на коліна, закрити лице рукавами своєї коричневої яси і почав молитися.

Моніка почула молитву, яку повторювали хором, шелестіння молитовників, кашель. На потилиці у проповідника з'явилися червоні плями, він прийняв руки від обличчя, розплющив очі, випростався на кафедрі на весь зріст, худий, як скелет, що встав з труни в зотлілому савані, і раптом заговорив. Почавши з розповіді про шлях, яким ішов спаситель у терновому вінку, місіонер напався на п'яниць, на безбожників, на тих, хто не хоче слухати ксьондза, на дівчат, які мають позашлюбних дітей, на вечірки, на маївки, на обряди поганської Іванової ночі — содом і гоморру нашого часу.

Голос його став грізним. Він змахнув рукою і вихопив з-під ряс людський череп. По костьолу наче пройшла хвиля, всі загомоніли.

Високо підіймаючи в руці череп, капуцин кричав хриплим голосом:

— О розпусники, о п'яниці! Ви віддаєте ваші гроші на установлення царства диявола — на горілку й безбожні розваги, на танці й вечірки!.. Ви з першого дня народження на кожному кроці ганьбите і клянете бога, а що ж зробили ви, еретики, відступники, для святої церкви, для уславлення бога? Вам я кажу, ви не знаєте міри ні в їжі, ні в питві. Надто м'яко карає вас бог, поки що по-батьківськи, як дітей своїх попереджає... Поки що лише малу кару послав він вашим полям — неврожай. Він випробовує ваше терпіння, а ви все нарікаєте і здіймаєте крик! О господи! Замість того щоб звертатися до тебе і молити про кару ще суворішу, вони проклинають і ганьблять тебе. Вони ввергнули в мерзоту запустіння твої храми, а на зароблені копійки будують собі народні доми, шинки і вклоняються там тельцю. Соромітники і соромітниці, вони носять короткі спідниці, оголюють своє тіло і ще називають себе литвинками. Питаю вас, як смієте ви називатися католиками? Я бачу, як від сорому пашать ваші обличчя. Ось, ось у таку ж грудку вапна обернетесь ви, пихаті гордячки, що дбаєте тільки про своє тіло, про вбрання, торгуєте своєю наготою, і чорти кидатимуть жеребок, ділячи ваші душі! Правосудна десниця господня пошле протягом семи років неврожай на ваші поля. Дах над вашою головою спалить блискавиця, мор і страшні хвороби поширяться між вами, голод і божевілля осліплять вас, батько пожиратиме сина, а брат — брата. Від розпусного життя каменя на камені не залишиться!..

Вражені останніми словами монаха, парафіяни відповіли на них стогонами. Плакали жінки, плакали, схаменувшись, великі грішники, схлипували навіть деякі чоловіки, щоки у них палали.

Не давши добре й поплакати, проповідник продовжував ще грізніше, ще голосніше, він так кричав, що загуло в органі і заколивалось полум'я свічок:

— Чи даєте ви обіцянку виправитися, ви, відступники, еретики, безбожники?

У костьолі все завмерло, затихло, як у полі з хлібами, що полягли після бурі, і якусь хвилину було чутно, як капає віск, як копошиться міль в лахмітті старої корогви, поставленої в кутку.

Місіонер зірвав хрест, який висів у нього на грудях, підняв його, повернувся до вітваря і викрикнув:

— З'явися, Христос! До тебе волаю! Вони ще не хочуть каятися!

Ось тут і сталося чудо: всі впали на коліна, на жіночій половині знялися ридання, крики:

— Обіцяємо... обіцяємо...

Змучений, знесилений, увесь пітний, проповідник упав на коліна, виконавши свою місію. Якби цієї хвилини хтось заглянув йому в лице, він здивувався б, яким спокійним воно було.

Плач і стогони, що долинали до його вух, падали живлющою вологою на посіяне ним насіння.

Вперше Моніка злякалась бога. Він здався їй страшним. Разом з усіма віруючими вона впала на коліна, але не схлипувала, не калялася, а роздумувала: «Що ж я зробила, чим я согрішила?»

Їй стало жарко, млосно. Вона встала, щоб вийти з церкви. Враз в очах у неї потемніло, все довкола попливло, підлога захиталась під ногами, свічки заколихалися, місіонер знявся вгору з кафедри і літав під склепінням. Голосно скрикнувши і наче захлинувшись, Моніка впала.

Знепритомнілу Моніку винесли і поклали на церковному підвір'ї. Цілий день виносили тут непритомних то одну, то другу з жінок, що не витримали цієї тісноти, духоти, простояли тут звечора без їди, відпочинку.

По черзі роздавали причастя. Грішники, ледве тримаючись на ногах, хрестом лягали перед престолом, з боєм продирались до сповідальні, потім кропили себе святою водою і цілували стопи розп'яття. Після проповіді натовп обходили ксьондзи з тарілками, закликаючи жертвувати на монастир і на ремонт храму.

А на майдані перед костьолом, розкинувши намети, коробейники жваво продавали чотки, молитовники, образки.

Зрідка, наче випірнувши з дна моря на сонце, він намагався порвати тенета дивного гнітючого сну. Йому важко було зрозуміти, дійсність це чи сон, бо якась сила чи його власна слабкість занурювали його в ту саму стихію.

Юрас рибкою плив над сріблястим дном річки і пускав з рота маленькі бульбашки. Потім вода зникла, русло річки перетворилося на жовту-жовту луку і, як це часто буває уві сні, він знову став людиною. Тепер він ніби йшов на чолі великого війська. День був нестерпно пекучий, душний, дорога звивалась поміж квітучих полів, ластівки літали низько над землею і сідали на стволи їхніх гвинтівок. Обабіч дороги рядами стояли невеликі дерев'яні хрести з написами: «Спасибі, хлопці, ви добре послужили вітчизні...»

Враз хрести почали колихатися, виростати. І замість поперечин хрестів уже стирчали рукави, а над ними з'явилися голови, але без очей, без вух — самі лише черепи.

Один такий мертвяк, змахнувши рукавом солдатської шинелі, віддав честь Юрасу і спитав:

— Чому ти смієшся? Що ми без м'яса? Дурню, нас взимку німці всіх перебили...

— Я не сміюся, — відповів Юрас, подаючись назад.

Клацаючи, скелет солдата підступився до нього ближче. Юрас здригнувся, коли щелепи цього черепа розкрились і знову клацнули, закриваючись:

— Хіба ти не впізнаєш мене, Бенедіктаса Венкуса? Пам'ятаєш, як ми з тобою на зелені свята купались у Німані? Мене на Карпатах убили. З-з-з-з — клац! Прямо в серце куля влучила.

І солдат показав те місце, де мала бути рана. Кістками пальцями він розгорнув шинелю. Але там зовсім не було серця: маленька, перев'язана стрічкою свічка світилась замість серця.

Дрож пройняв Юраса. Він хотів утікати, але побачив, що такі ж маленькі свічки горять у кожного солдата, що все поле засіяне цими вогниками. Він знову йшов, не розпізнаючи ні чужих, ні знайомих облич, всюди оточували його ці примари; тепер вони зняли

свої шоломи і почали співати. Голоси ішли не з ротів, а крізь петельки їхніх шинелей.

— 3-3-3-3-3 — клац! — дзижчав йому хтось на вухо. — Запали мені цигарку, дістанеш землю — і живи по-царському!

Юрас обернувся, оглянувся, — нікого довкола не було. Йому здалося, що тепер голос, затихаючи, вже йшов з його чобота.

— Ліве плече вперед! Марш! — крикнув знайомий голос взводного.

Скелети вишикувались правильними колонами, їх вогняні серця мигтіли довгими рядами, як вогні великого міста. Ось вони знову перетворилися на хрести і зникли. Лише один ще кілька хвилин махав шоломом Юрасу, потім пропав і він.

Тепер мимо Юраса йшли справжні солдати — з обличчями, з губами, вухами, — його однополчани. Ось вони розбрелися по луці і почали рвати квіти. До Юраса підбіг рябий солдатик, не питаючись, витяг у нього з піхов тесак; провівши язиком по його лезу, він сплюнув:

— Твій гостріший. Побачиш, хлопче, скільки я тепер квітів наріжу.

— Кому ж це потрібно?

— Кому потрібно? Сьогодні день тезоіменитства президента. Треба прикрасити його капелюх.

Юрас пішов слідом за солдатиком на луку і почав рвати квіти. Поруч нього раптом опинилася Моніка, поставила на траву відра з коромислом, поправила на голові хустку.

— Юрук, ходімо додому. Годі вже тобі з цими рушницями возитися. Адже вб'ють тебе, побачиш, уб'ють!

Тільки-но він хотів відповісти дружині, а її вже й не стало.

— Коли прийду додому, скажу їй, а тепер — марш!

Солдати йшли далі й далі луками, горбами, великими дорогами, в гарячій хмарі куряви, стомлені, вимучені. Ввечері військо вступило на майдан, де відбувався парад. Там стояли тисячі солдатів, і всі були литовці, тільки дивно: здоровкаючись, вони кричали: «Ферфлюхт!»¹

¹ Ферфлюхт! — Прокляття! (Нім.)

— Бачиш, ось там людина до дерева прив'язана? Вгадай, хто це? — питає Лінкус, який стояв поруч.

Юрас, не знаючи, що відповісти, похитав головою.

— Якщо вгадаєш, віддам тесака... Ферфлюхт!

Юрас роздумував, чи варто відгадувати, адже від втоми важко було й губами поворухнути в таку спеку; він вглядався в прив'язану людину, яка знесилено рвалася з пут.

І раптом впізнав у цьому присудженому до розстрілу того самого Бенедіктаса Венкуса, який вже був убитий у Карпатах. «Як же це, — подумав Юрас, — хотять розстріляти вбитого?»

— Що він вам зробив? Відпустіть його додому, його мати жде! — закричав він.

В цей час пролунав постріл. Полетіли іскри, стало видно, і Юрас швидко скинув з себе ковдру. Спочатку він не розумів, де він, що з ним, що тут сталося. У вікно лилося яскраве світло, не схоже на проміння вранішньої зорі. Хтось постукав у вікно.

— Хто там?

— Вставай, підемо дивитись!

Це був не світанок, а заграва пожежі. По стінах стрибали червоні відблиски вогню.

Двоє постояли під вікном, розмовляючи про щось, потім пішли — довгі, як на ходулях, — в той бік, де горіло.

— Во ім'я отця і сина... Ой боже! Юрас, ти тут? Я так злякалася. Думала, наш хлів горить. А там яке лихо людям!

Юрас, ще не зовсім прокинувшись від кошмарного сну, схопився і в самій сорочці підбіг до вікна. Він вглядався, почухуючись, в заграву пожежі.

— Здається, це в Ярмали!

Охкаючи, підійшла Моніка. На їхніх обличчях мигтіли червоні відблиски вогню.

— Боже, як страшно! Не ходи туди, Юрас!

Тепер Юрас уже не сумнівався: Ярмала горить.

— Чого це мені не йти?

— А чого тобі туди лізти. Ярмала тебе бачити не може, він на тебе ще й подумає. Що б не сталося, кожного разу ти у нього призвідця... Як страшно палахкотить!

Хвилину Юрас вагався, чи варто йти, але пересторога дружини — «на тебе ж подумаеть» — породила в ньому дивне передчуття: «А коли не піду, ще подумають, що це я підпалив».

Припущення Юраса було правильне: садибу, як згодом говорили, підпалили з помсти.

Тарутіса потягло на пожежу і, не слухаючи умовлянь дружини, надягнувши поверх сорочки кожуха, а на ноги клумпи, він вибіг з дому.

Юрас не відривав очей від полум'я, що високо здіймалося в небо, наче золотий кінь з вогняною розвихреною гривною. Він став там на диби і раптом упав, ніби кимось скинутий на землю. Поля були яскраво освітлені, можна було здалеку перерахувати всі хати новосельців, всі дерева в садах, ясно видно було навіть колодязні журавлі. А вогонь набував нових обрисів — наче два звірі люто зчепилися, рвали і гризли один одного, і на всі боки летіли клапті скривавленої шерсті.

На дзвіниці вдарили на сполох. Що ближче підходив Юрас, то виразніше чув крики, гомін юрби, тріск дерева, гавкіт собак. Із пожарища вилітали снопи іскор.

Всіх тягло до вогню: в ньому була незрозуміла таємнича сила, то ворожа, то жива, то по-людському розумна. В селі дуже скупно підтримували вогонь, і вогонь був немилостивий до села. Коли восени починали запалювати вечорами світло, вогонь блискав з маленьких віконечок вовчими очима, пролазив десь у кутках чи крізь шпарини в нещільних стінах, наче намагаючись вирватися на свободу. Бувало, що маленькі вогники, наче в пориві помсти, збирались разом і видирались, чіпляючись один за одного, на чий-небудь дах. Відчувши їхню силу, одні люди люто накидалися на них, топтали, душили, а другі, очманівши, як заворожені, дивились на них.

Але на цей раз вогонь був не той, — величний, грізний, негасимий. Що ближче підходив Юрас, то швидше йому хотілось опинитися на місці пожежі. Юрас кинувся бігти і, вибравшись на горбок, зупинився. Звідси пожежу було видно, як на долоні. Криваво-червоні язики полум'я лизали небо, над пожежею здіймалася чорна густа хмара диму. Сполохані вогнем і шумом

ворони літали над яворами, як очманілі. Стояв гіркий запах горілого зерна.

Звідусіль поспішали люди. Деякі несли довгі жердини, інші — відра, але більшість бігли з порожніми руками, випереджаючи один одного. Хтось кричав:

— Біжи швидше, бодай тебе чорти взяли! Згорить — і не побачимо.

Юрас подумав: «Очі в людини ще ненажерливіші, ніж черево». Але він і сам квапився — не допомагати, не співчуття виказати поміщикаві, а так просто — подивитися.

Якесь солодке, злорадне почуття закрадалося йому в груди. «Добре, так йому й треба!» — вистукувало само серце.

Коли прийшов Тарутіс, полум'я охопило вже весь сінник, бушуючи з страшною силою і загрожуючи перекинутися на інші будівлі. Спочатку вогонь, як кішка, намагався перебігти парканом, але люди, що зібралися, вчасно розламали паркан, тоді, сердячиись і прискаючи, він збіг на громовідвід і охопив його. Довга жердина зайнялася, спалахнула яскравим полум'ям, як велетенська свічка, затріщала, зломилася в кількох місцях і впала, розсипаючи навколо дощ іскор. Видно, в когось влучила головня, одразу скрикнуло кілька чоловік, юрба відсахнулася.

Юрас підійшов ближче. У відблисках вогню обличчя людей здавалися скривавленими. Їх не можна було впізнати, — вони то наче витягувались, то якось сплющувались, і водночас усі здавалися однаковими. Ніхто майже не думав гасити пожежу, всі дивилися в якомусь заціпенінні чи тинялися від однієї групи до другої, тягали колоди, перестрибуючи через балки, які зайняли-ся й диміли, заважали одне одному.

За кілька кроків від Юраса двоє хлопчаків сперечалися, хто з них ближче підбіжить до охопленого вогнем сарая. Вони накинули на голови свої кошушки і, підштовхуючи один одного, кинулися в огонь з криком:

— Вперед!

Незабаром один із смільчаків вистрибнув назад, чхаючи і кашляючи від диму, а другий все ще не показувався. Минуло кілька тяжких хвилин, поки вискочив і другий. Юрас здригнувся, побачивши, що вогонь мідно-червоною гадючкою обвивався круг шиї хлопця. Не-

щасний верещав, крутився, а вогонь червоним півнем стрибав на його спині. Юрас підскочив до хлопчини перший і почав зривати з нього кожушок, що вже взявся вогнем. На щастя, нагодився хтось з відром води і облив хлопчика з голови до ніг. Вогонь погас. Обсмалений, мокрий, закіптюжений, хлопчик дурнувато посміхнувся і позадкував у юрбу.

— Ще й посміхається, смалене поросля, засмажився б, якби дядько не врятував. Цілуй йому руку!

— Спортсмен теж, тьху! — сплюнув Юрас і відійшов від юрби, яка весело реготала з цього випадку. Він підійшов до другого гурту.

— Не треба гратися з вогнем, не треба його дражнити, — бурмотів собі під ніс Юрас.

Він теж, ніби сп'янілий, штовхався в цій метушні, не впізнаючи навіть своїх сусідів.

А в костьолі безперестану дзвонили. Із заходу вітер посилювався і знову роздмухав згасаючий вогонь, снопи іскор посипалися на будинок, двір, сад.

Селяни, що прибігли на допомогу, дружно виломлювали двері на веранду. Через вікна почали витягати і кидати різні пожитки: подушки, скрині, ящики. Бряжчав посуд, крізь шкварчання вогню було чути, як відбивав секунди маятник великого годинника, винесеного в сад. У дворі на отаманці перед перекинутим роялем, який блищав білими зубами клавішів, сиділа дружина Ярмали з дочкою; схрестивши руки, вони нерухомо дивилися на пожежу. Коло них складали купами речі, кричали, штовхалися. Поміщика ніде не було видно.

Юрас, підштовхуваний дивною цікавістю, плутався серед тих, що працювали, і ледве не впав на отаманку поруч з поміщицею. Йому здалося, що вона його впізнала, пильно подивилася і довго не зводила з нього очей. Він хутчій завернув за ріг оповитого вогнем будинку, в саму тисняву.

Коли вітер стих, з неба почав падати гарячий попіл. Стало ясно, що вогонь пішов угору, небезпека для інших жилих будинків минула. Тарутіс побачив вигнану в поле худобу, що збивалася в купу; лише коні шарахалися і ставали на дибі при кожному спалаху полум'я чи тріскові перегорілих балок.

Хтось сіпнув Юраса за рукав.

— Мудра людина не стане заноситись вище за

всіх, — вимовив чийсь знайомий голос, і Юрас у сутні насилу впізнав свого сусіда.

Сусід скрутив цигарку, послинивши її язиком.

— Кажуть, зайнялося в прибудові. Та бог його знає!

Коли вогонь почав зовсім спадати, а на обрії за лісом новою загравою зайнявся світанок, з містечка приїхала запізніла пожежна команда. Поки встановили насос, опустили рукав у колодязь, від сарая майже нічого вже не залишилось. Вогонь ще раз спалахнув у сутичці з водою, зашкварчав, затопивши все навколо їдким, задушливим гарячим димом і, знесилений, пропав.

Високо в небі жовтіли й рожевіли кучеряві, наче щойно зідрані ягнчї шкурочки, хмари, осяяні вже світанком, а не загравою пожежі.

Ворони, які повернулися вранці до своїх яворів, не знайшли там своїх гнізд.

По-різному говорили люди про пожежу в садибі. Пройшла чутка, що Ярмала сам підпалив, бо саме перед тим він розпорядився перевезти з сарая, що потім згорів, усі кращі машини і господарський інвентар у нову клуню. Поміщик нічим не ризикував, зважившись на таке: прибудова, та, що згоріла, стояла осторонь; перетрухла від старості, вона ледве трималася, а страхова премія була йому саме до речі.

Інші говорили, що, повернувшись із Каунаса, де він був під час пожежі, Ярмала говорив при батраках:

— Я знаю, хто мене підпалив.

Нібито хтось із вигнаних батраків помстився. Тут хіба розбереш, багато було таких, що Ярмалі ще й не того бажали.

— А що тут гадати! — погоджувалися селяни. — Наш пан не одного пограбував. Ось так само минулого року згоріла садиба в Палесях, не знайшли, хто підпалив. Поміщик там з робітниками на ножах був. Як підійде строк кому річну плату одержувати, так і дивись, забирають чоловіка в поліцію, начебто за політику.

Вже другий рік по Сармантайській волості розгулював червоний півень. Як тільки настане зима, а особливо після різдва, всі так і повертаються на кожний відблиск, що з'являється на небі десь за лісом. Старі люди говорили, що буде війна і мор. А зловісні вогняні

стовпи, що маячили в далечині, були насправді загравами над палаючими поміщицькими садибами.

На третій день після пожежі в садибі Вішінскіне заможні селяни, які зібралися в шинку, говорили:

— Це зробили комуністи.

— А я думаю, свої підпалили. Які в нас тут комуністи...

— Не кажи. А чому ж горять лише багачі, а новосельців не чіпають? Видно, у них свій план.

— Тож-бо то й є, гляди, щоб тебе не підпалили. Адже ти буржуй.

— Ой-ой! Я робітників не кривджу. Слава богу, живуть у мене по кілька років. Плачу, як домовлявся. А політика їхня мене не обходить.

— А мені ось і боятися нічого. Живу в собачій буді. Нехай підпалюють.

— Чули новину? — сказав той, що допіру зайшов. — Шойно жандарми схопили і повезли Тарутіса. Кажуть, що це він Ярмалу підпалив...

— Підпалив? Не городи дурниць!

ХІХ

Якось увечері до хати Тарутіса зайшов невисокий кремезний, оброслий рудою бородою чоловік. Коли він поставив у кутку палицю і хотів обняти хлопчика, який сидів біля розпаленої грубки, злякане маля шурхнуло за двері. Тільки коли мати повернулася з хліва і подорожній заговорив з нею, хлопчик по голосу впізнав батька, якого кілька тижнів тому забрали солдати в синіх мундирах.

Моніка побачила, що чоловік страшенно вимучений. Вєсь вечір Юрас просидів коло грубки, підсунувши до вогню ноги і обнявши голівку сина. Він розповідав такі страхи, що жінка тільки зітхала і охала.

— Ох, бідний ти мій, бідний...

— Питає, чуєш: «Казав ти Ярмалі, що добре сміється той, хто сміється останній?» Що ж тут мені викручуватись? «Так, казав, пане слідчий». — «Що ж ти мав на увазі, — чуєш, — коли це казав, — помсту? Адже ж ти бажав Ярмалі всього найгіршого?» — «Так, пане слідчий, бажав, щоб він собі в'язи скрутив, щоб чорти його забрали, але підпалювати чи зробити з ним самим що-

небудь, про це ніколи не помишляв. Я людина смирна. Правда, Ярмала занастив мого сина, все життя мов зіпсував, але не такий я дурень, щоб за це підпалювати...» Так... Другого дня новий слідчий. Цей уже звір звіром. «Ми тебе, — чуєш, — на все життя замкнемо тут, здохнеш, якщо не признаєшся». — «Що ж, добродію, — кажу, — воля ваша. Не можу ж я вийняти серце і показати вам, але я не винний». Що він тільки не виробляв, а я все своє: «Не винний, не підпалював, хоч голову рубайте». — «Ну, — каже, — якби ти не був добровольцем, скрутив би я тобі в'язи, як більшовику...»

Так розповідав Юрас. Коли він згадував про поміщика, в очах у нього спалахували недобрі вогники.

Поки Тарутіса не було дома, в селі сталося чимало подій. Лінкусу присудили два місяці ув'язнення за порубку дерева в казенному лісі. На великій дорозі вночі були розкидані прокламації, в яких закликали селян не платити податків, об'єднатися, гнати геть із села урядовців, які деруть з мужика по сім шкур. Люди читали їх, і всі говорили, що в них щира правда написана. А на ранок приїхала поліція, старшина бродив по грязюці, підбираючи ці листівки, і хлопчачи чули, як він погрожував: «Ось я розкопаю це комуністичне кубло!...»

Із Парижа приїхав двоюрідний брат графа, Богуміл Вішинскіс, і добився дозволу вирубати ліс взамін його націоналізованого маєтку.

Земля замерзала без снігу. Лунко дзвеніли кроки по ріллі, яка змерзлася грудками. В'їжджена дорога за кілька днів стада курною, як влітку. Перші сніжинки, наче пух з обскубаної курки, літали під вікнами і боязко сідали на стебла зів'ялої трави. Собаки промчали через усе село, женучи з голосним гавкотом лисицю.

По обіді Моніка з тривогою поглядала на дорогу за Німан, вдивляючись в кожного подорожнього. Чи не Юрас це повертається. Вже три дні, як поїхав добиватися позики в земельному банку і щось затримався там.

На дорозі здійнялася курява, заторохкотів віз. Моніка бачила, як кілька селян, порівнявшись із цим возом, зняли шапки. Ті, що їхали, зупинились, крикнули щось, — певно, про щось спитали, бо селяни почали показувати руками на садибу Тарутіса. Коні знову пішли рясю. Моніку пройняв дроз, у неї підломилися ноги.

«До нас!» — промайнуло у неї в голові.

Тільки встигла це подумати, як віз повернув, перевалив через узбіччя і поїхав просто до їхнього двору.

— Господи Ісусе, чи не Юраса везуть? Чи не накоїв він там у місті чого?

Коли вже не лишилось сумніву в тому, що їде поліція, Моніка кинулась у хату, і, прищепнувши дверима поділ, завмерла від страху. З хвилину простояла, оторопівши, потім схопила синочка, вибігла з ним у сіни і наказала йому лізти на горище, і сама — слідом за ним. Не розуміючи, що з матір'ю, маленький Йонакас почав бурчати щось.

— Швидше, бісеня! Ох, боже милостивий!

Не встигла вона й кроку ступити, як один з щаблів драбини вислизнув, і обоє з шумом упали додолу.

Собака люто забрехав на чужих. Моніка почула, як відчиняються ворота. Випустивши з рук драбину і обсмикавши плаття, Моніка хотіла вже йти зустрічати гостей, але вся її рішучість зникла, коли вона почула кроки і голос:

— Де ж тут двері?

Тільки-но Моніка, схопивши на руки дитину, встигла відійти вбік, двері розчинилися, і крізь щілину вона побачила червону, як півнячий гребінь, шюю. Постукавши і не дочекавшись запрошення, чужі люди ввійшли до хати.

Моніці захотілося кудись утекти, але вона стрималась. Не чуючи під собою ніг і відчуваючи таку ж слабкість і порожнечу в грудях, як першого тижня після родів, вона ввійшла в хату слідом за гостями.

— Ну, матінко, а ми вже хотіли шукати вас. Кажемо, мабуть, вони десь під ключчя заховалися!

— Ну як же це, що ви, пане, де там... Ми й не думали... — бурмотіла Моніка із звичайною для сільських людей соромливістю, намагаючись підтримати розмову з панамі і не знаючи, як і з чого почати; вона розгублено гладила по голівці синочка, поправляла своє волосся, опускала очі під поглядами гостей. Помітивши, що вони озираються, шукаючи, де б сісти, Моніка поспішила змахнути подолом спідниці сміття з ослона.

— Нічого, хазяєчко, не такі вже ми гості дорогі. Тут аби швидше нас випровадити, адже так? — заговорив той, що здавався молодшим і краще був одягнен-

ний, певно, сам дільничний начальник, поглядаючи на молоду жінку.

— А все ж таки, пане, гості у нас дуже рідко бувають, тільки бідно у нас, вже вибачте, — говорила Моніка, все ще розгублена, і особливо тому, що начальник поліції не зводив з неї очей.

— А ми хотіли спитати, — якимсь нетутешнім наріччям говорив начальник, запалюючи цигарку і пускаючи дим клубами, — чи нема у вас дочок на відданні... — І знову Моніка відчула на собі дивний погляд. — Та коли ти вийшла на світло, мені аж совісно стало, що матінкою назвав. Ця мати ще й парубкові годиться...

— Ото який жартівник пан! Де там, я без зубів уже. Ось і синок мій... Де вже там! А другий помер — великий був, — ще дужче зашарілася Моніка.

Начальник вертів порожню коробку від цигарок. Він помітив, що Йонакас не зводить з нього очей, покликав хлопчика й, подарувавши коробочку, спитав:

— Ну як, Мікас, ходиш куріпок стріляти! Хіба не Мікас тебе звати?

— Скажи панові, як тебе звать, — вчила Моніка, — подякуй панові! Негарно так.

Другий поліцейський розглядав, чекаючи, коли начальник візьметься до діла, але той, видно, хотів ближче познайомитися з хазяйкою.

— Шкода, що ти не вдова і дочки нема. Даремно ми і клопоталися!..

Начальник спитав, де чоловік, чи добрі сусіди в околиці, хто з багатих селян шукає зятя. Моніка сказала, що нема тут таких, у всіх майно продають за борги. Начальник перебив:

— Не брешить, хазяєчко, ні в кого ще не продали, ми вперше в цьому селі.

Він встав, відніс свого недокурка за грубку і весело звернувся до Моніки:

— Не плакатимеш, хазяєчко, якщо ми вашу худобинку оглянемо? Хоч дочки нема, а на придане не завадить подивитись?

— Плач не плач, пане, нічого не виплечеш... Вже звикли ми, що все у нас забирають, все... Чоловік поїхав до Каунаса, може, позику візьме, віддамо тоді. — Моніка відчула, як у неї сльози підступають до горла.

— У вашого сусіди Якубаускаса ми самих дівок за-

стали. Коли заговорили про хлів,— вони нас мало віниками не відхльостали. Збожеволіли баби, не інакше?

Моніка одступила в запічок, даючи дорогу начальству. Залишившись у хаті сама, вона почекала трохи, витерла ріжечком хустки очі і вибігла за ними.

— Трошки ще маємо, слава богу,— корівчина, кінь,— говорила Моніка, вводячи гостей до хліва.— Тільки кінь покалічений.— І їй самій хлів здався таким моторошним, порожнім, а життя їхнє таким злиденним, ніби й справді вона показувала своє придане.

Корова ремигала, ворущачи відвислими губами, і розумними очима дивилась на поліцейських.

— Жеребця не приховали? Все тут? Вся худоба?

— Вся...— Моніка відчула, що не може більше й слова сказати. Трошки згодом вона договорила:— Вся тут.

— Не бійтеся, хазяєчко. Ми люди акуратні. Ми тільки позаписуємо дещо, а потім як завгодно буде. Корівоньці скільки років?— Начальник намагався говорити простою мовою.

Моніка відповіла, а скільки років коневі,— не знала. Молодший поліцейський розкрив рота коневі і пошкрябав зуби.

— Пишіть — шість,— визначив він, зчищаючи з рукава облізлу шерсть коня.

Записали потім барана, поросну свиню і кабана, поставленого на відгодівлю в окрему загородку. Коли все було описано і вже треба було їхати, начальник попросив води. Моніка сказала, що зараз винесе, але гість пішов за нею.

— Дайте, прямо з діжки нап'юсь,— говорив начальник, бачачи, що хазяйка миє кухля.

Моніка нахилилася зачерпнути води, і раптом у неї потьмарилось в очах, вона відчула в горлі якийсь солодко-гіркуватий смак,— їй здалося, що начальник простяг руки не за кухлем, а обняти її.

«Зараз він мене схопить... схопить!»— подумала вона, і хворобливий дроз пройняв її тіло. В очах потемніло. Як крізь сон почула, що начальник подякував і вийшов. Аж тоді Моніка отямилась. Після випадку в костьолі вона вже вдруге мало не знепритомніла.

Коли поліція з гуркотом виїжджала з двору, собака, який аж заходився від гавкання, зірвавсь з прив'язі.

Тарутене бачила, як їхній Нарас кидався на коней поліцейських, то до ніг, то підстрибував до самих морд, наче хотів перегризти їм горло. Скоро на дорогу вискочило ще кілька собак. Коні почали кидати воза то в один, то в другий бік, а потім рвонули навскач.

Начальник простяг руку і, як здалося Моніці, кинув чимось у собак. Пролунав постріл. Коні рвонули, і визник у клубах куряви. Собаки заскавчали, підібгавши хвости. Нарас, пробігши кілька кроків, із пронизливим скавучанням перекинувся кілька разів.

— Так і треба! Чого лізеш! — пробурмотіла Моніка, але виття собаки не затихало, і це змусило її підбігти до шляху. Собака повз до неї на череві, залишаючи кривавий слід, і по-людському сумні очі його, здавалося, говорили: «Не лай, не проганяй мене, адже я стеріг хату...»

Моніка підняла його і притулила до грудей, як дитину, — і мука у них була одна — у собаки і в людини.

XX

Юрас любив погомоніти з друзями, та випивати з ними ніколи його не кортіло. Моніка не могла поскаржитись на чоловіка, — за п'ятнадцять років подружнього життя він жодної копійки не витратив на горілку.

При нагоді — на весіллі, на поминках, після толоки — він не відмовлявся промочити горло, але ніколи не верховодив на таких вечірках. Частенько він сам собі примовляв:

— Випивай, та розуму не пропивай!

Незгоди і лихо не зломали Юраса, як це було з багатьма його сусідами, які з горя пропивали усе до нитки.

Але останнім часом кілька разів він приходив додому напідпитку.

У одних горілка будила злобу і жадобу помсти, у других — журбу та сльози. А на Юраса вона діяла інакше. Повернувшись додому, він ще на порозі затягне, бувало, якоїсь похоронної, потім кинеться до жінки, та такий ласкавий, шовковий, хоч до рани його прикладай. Посадить Моніку собі на коліна, як маленьку,

дасть їй в руку пряника чи ще яких ласощів, а коли вона вже лягла, — стягне з ліжка.

Поки хміль не пройде, він, припавши до жінки, все її умовляє:

— Ти не кропи, не розливайся, хмарко моя, що я трошки випив... черв'яка заморив. А все то приятелі! Не я ставив, не я платив. Не сердься — все піде на лад.

Якщо йому ніяк не вдавалося заспокоїти розгнівану Моніку, він тягнув її в танок.

Вона упиралась, лаялась, — чоловік однаково не слухав її, брав на оберемок, як сніп, і ніс танцювати. Пересердившись, Моніка посміхнеться крізь сльози на його витівки і потім, бувало, все йому простить.

Жінки сільських п'яниць говорили Моніці:

— Радій, що у твого така вдача, тільки танцювати тебе тягне. А мій, як нап'ється, — справжній звір! Років два тому як ударив мене, досі шрам лишився.

«Не дай боже мені дожити до такого!» — думала Моніка, дивлячись на покалічених сусідок.

Але що безпросвітніше і важче ставало їхнє життя, то частіше Юрас заглядав до шинку. Аби був привід — і він повертався з містечка розхристаний, похитуючись, невгамовно базікаючи і жартуючи. Виправдовувався, що ніяк не можна було відмовитись, могорич розпили після обміну чи продажу, а то й так, заради доброго товариства.

Якось у неділю після різдва Юрас обіцяв жінці, що нікуди не піде, а все-таки не витерпів — випросився до містечка. Пообіцяв, що не затримається, із заходом сонця буде вдома.

Тривожна підозра зародилась у Моніки: він уже не може без горілки, тягне його на цю гидоту! Але Юрас дозволив їй обшукати всі кишені, вивернув порожнього гаманця. Вона переконалась, що випити йому нема на що, і відпустила.

В Сармантаї Юрас пішов просто до волосного правління, де збиралися селяни, поговорити, погрітись, дізнатися про новини.

В снігах правління, коли він обтрушував і скидав сніг з шапки, хтось узяв його за лікоть:

— Тарутіс, йди-но сюди, візьми повістку, — покликав його староста, не скінчивши почату розмову. — Добре, що ти прийшов. На!

Юрас витер скоріше руки об полу кожуха, взяв жовтенького папірця і, знайшовши вільне місце в кутку, хотів прочитати. Але його попросили встати, бо збиралися замкнути внутрішні двері. Побачивши, що хтось п'є з відра, він відчув спрагу, — зрання в роті стояв смак згірклого сала.

Селяни говорили про бекон, читали газети, плювали. У невеликому приміщенні волосного правління було так накурено, що за два кроки не можна було нічого розібрати. Юрас розгорнув папірця.

«Згідно з статтею 1030 Кодексу цивільних справ начальник дільниці поліції Ковенського повіту... оголошує, що 10 лютого 1930 року в селі Клангяй у дворі гр. Юргіса Тарутіса буде продано... з публічних торгів... таке рухоме майно: ряба корова чотирьох років, чалий кінь шести років...»

Підійшов знайомий і про щось спитав Юраса. Той відповів не зразу і не до ладу:

— Ось! Заповіт читаю... «корова і дві вівці... — бурмотів Юрас... — на задоволення позову гр. Ярмали Зігмаса в розмірі 110 літів і директора кредитного банку Паулаускаса в розмірі 100 літів. З вищевказаної загальної суми оцінки перерахованого майна мають початися торги. По довідки щодо продаваного майна звертатися до канцелярії дільниці...»

Юрас дочитав, у нього пересохло в горлі.

— Побачимо! Не одна ще собака здохне, поки мене покусає!

Старшина наліплював на стіну якусь афішу. Навколо нього юрмились селяни.

Юрас через голови прочитав, що після божої відправи в Народному домі відбудеться лекція доктора економічних наук Грошовика: «Як селянам боротися з економічною кризою».

— Що це за економний доктор? — спитав Тарутіса якийсь низенький чоловічок. — Такий, як наш аптекар?

— Ну, бачиш, він свою кишеню добре лікує, — сердито відповів Юрас.

— Хі-хі-хі! — засміявся в кулачок маленький чоловічок. — Так треба думати, коли він Грошовик, то, може, навчить нас, як літи робити.

— Та ми й без його науки самі б нарobili, якби нам хоч для взірця тих літів дали. А то давно ми їх ба-

чили. Мабуть, заїхав наш Победоносець¹ у широку панську кишеню.

Чоловікові сподобалась в'їдлива розмова Тарутіса, і він теж намагався показати свою дотепність. Підійшли односельчани.

— Що ти тут критикуєш, Тарутіс? Хіба не знаєш, що тепер заборонено розмовляти і про бекон, і про пані міністершу? Підеш на лекцію?

Юрас махнув рукою.

— Чого ж це ти? Адже він твого напрямку, лівий, кажуть.

— Лівий-то він лівий, тому що лівою загрибає... Тільки це зовсім не мій напрямок.

— Тепер уже не твій? Що ти кажеш! Адже що завоював, те й маєш.

— Оце ти правду сказав...— гірко посміхнувся Юрас, показуючи повістку про продаж його майна з публічних торгів.— Ось дістав подяку від самого міністра,— з хати мене виганяють... Отака вона, ця вільна і братська Литва!

Поштовхавшись трохи на базарі, наслухавшись набридливих розмов про падіння цін на сільськогосподарські продукти, про продаж селянського майна з публічних торгів, він зайшов на пошту по газету і вже хотів було йти додому.

Але лихий, який ніколи не спить, поплутав його. Юрас заглянув до пивної, чи немає там когось з Клангя. І цього було досить: він уже пив з друзями, забувши, що обіцяв жінці.

За кухлем пива у нього відлягло від серця, розв'язався язик. Тільки пізно ввечері зібрався він додому. Ноги не слухались, в очах двоїлося. Кілька разів він загрузав у глибоких заметах і падав у сніг. Тарутіс докоряв сам собі:

— П'яному скрізь постіль! Ну, на ноги! Встань, Лазарю, встань з мертвих, безсромнику!

Видержись із замету, він ішов далі, розстебнувши кожуха, не відчуваючи морозу. Тепер і продаж з публічних торгів йому був не страшний:

— Не загинемо! Голови ж не продадуть! Тьху!

¹ На державному гербі буржуазної Литовської республіки було зображено рицаря на коні. Це зображення чеканили і на монетах (літах).

Він ішов, і йому захотілось співати. Не довго думаючи, він затягнув:

Що за люди новосели,
Вже такий народ веселий:
На всю хату — лиш сіряк,
Нема чобіт — можна й так!

Після першого куплета він замовк, неначе хтось заліпив йому горло снігом. Дуже вже хрипло і страшно розлягався його голос по похмурій сніговій рівнині, яка давно не чула людської пісні.

Віддалік замерехтів вогник рідної хати. Ввійшовши до двору, він обтрусив сніг. Собака, не гавкаючи, підбіг до нього і обняв лапами його ногу. Він заглянув у вікно і побачив на столі каганчик, миску, накриту рушником, — певно, залишена йому вечера.

Він увійшов і впав перед постіллю, дихаючи на дружину запахом горілки і холодом. Хотів задобрити Моніку поцілунками і ласкою; але вона відштовхнула його і повернулася спиною.

— Сердишся, мабуть. А я тільки трошечки пива ковтнув, Друтуліс, американець, почагував. Він нам може і грошей позичить. Не сердься! Ходімо станцюємо польку, Монікуте!

— Забирайся геть, безсоромнику! Скоро ти на моїй могилі танцюватимеш!.. — І вона заплакала. — Тут яка хочеш біда: можеш і захворіти, і померти, а йому й горя мало, він знає своє — випити... Правду малий каже: «Кинемо все і підемо від нього!..» У дитини більше розуму, ніж у тебе... Посоромився б!

Коли Юрас почув, що жінка занедужала, з нього хміль як рукою зняло.

У казенному лісі почалися роботи. Там, де колись литовець продирався вночі крізь лісові заломы, густі зарості, непрохідні болота, де він бив звіра, де ночами не стихало вовче виття і крики пугача, там тепер заспівали свою дзвінку пісню пилка й сокира.

Ще недавно, глушачи один одного, підпираючи гілками свою сиву старість, пробивалися до небес буки, граби, дуби, ялини. Шумлячи, вони розповідали казку минулих віків малим онукам, що росли між ними, — берізкам, осикам, ясенам. Моторошно було чути, як трі-

щали, падаючи, столітні дуби. Для багатьох з лісом були пов'язані спогади юності, і здавалося, що це їх самих з коренем виривали з рідної землі. І не кожний розумів, не кожний міг збагнути це гнітюче почуття.

Ось уже котрий місяць з Лінкусом щось діється, і жінка його все тривожиться, щоб він, бува, не звихнувся з розуму. Нізачо не хоче залишатися сам у хаті, вдень — і то замикає двері, ночами не спить, бродить по хаті босий, заглядає в усі закутки. Побачить, що жебрак чи подорожній завернув до них у двір, — швидко ховається. Скрізь йому ввижаються вбивці.

— Знаю, знаю я, кого ти вистежуєш, ти мене не обдуриш! — погрожував він невідомому ворогові.

— Кого ж це, Балтрук, вони вистежують? — питала жінка, ледве стримуючи сльози, коли він голосно, ніби не при своєму розумі, розмовляв сам з собою.

— Авжеж! Скажи тільки тобі, — зараз же все їм розкажеш!..

— Та кому ж я скажу, Балтрук?

Часто він тут же забував, про що допіру говорив, і починав розмову зовсім про інше. Вночі від найменшого шурхоту схоплювався, прислухався до чогось у повній тиші, потім таємниче шепотів жінці, яка теж прокидалася:

— Ти чуєш? Тук-тук-тук...

— Що це?

— Ліс рубають. І пня не залишать. А що їм заповідяли ці дерева?

— Та ніхто не рубає, це вітер дверима грюкає.

Кілька разів сусідка прибігала до Тарутісів і просила Юраса, щоб зайшов до них увечері, посидів з хворим, покурив, поговорив з ним, розігнав його нудьгу. Адже ж убив собі в голову, що йому більше не жити, що його вбити хочять, що його цькують, усе забрали. «Краще, — каже, — вже самому хату запалити і в огні згоріти». Почали ховати від нього сірники, вірочки, ножі і бритву, з очей його не спускали. Часом відходить, зовсім наче здоровий, не жаліється ні на що, всі вже думають: «Ось видужав», — та де там! Тільки-но почали рубати ліс, неначе його рідну хату ламають; де тільки стукне, брязне, все йому здається — ліс рубають. А останнім часом не знати що верзе. «Це спор-

тивне свято, — каже, — тільки для того влаштовують, щоб мене розстріляти, тому що раніш я був з ними в дружбі, а тепер я — Муссоліні».

— Все від цих злиднів та від клопоту, люба, — потішала сусідку Моніка. — Від турбот і дурощі всякі в голову лізуть. Ось кілька років тому, коли всі в Бразилію тікали, і зі мною і з Юрасом таке ж було. Спокій втратили, місця собі не знаходили, от пропали — і все. Потім синок у нас помер, і з молотка, бач, продають, але все витерпіли, все перенесли. Така наша доля. Твій дуже вже до серця все бере, так, як я.

Юрас заходив до Балтрамеюса. Не один вечір він просидів у Лінкуса, розраджував його веселими розмовами, дружньою підтримкою. Балтрамеюс почав знову міркувати розсудливо і поведився як зовсім здорова людина, але нудьга так його й не покидала.

Якось вночі він вийшов провести додому Юраса. Зима ще не кінчилась, але відлига вже провіщала весну.

— Ось, здається, як просторо. Іди — і кінця-краю не видно, і зірки над тобою світять... А життя нема! — заговорив Лінкус.

— Як нема?

— Сам бачиш! Даремно ти втішаєш мене, Юрас. Гадаєш, я з примхи розум утратив... Не думав я, що доживу до таких днів, коли й солі мені не буде на що купити...

— Та годі, Балтрук! Забрав собі в голову, що ти найнешасніший. А скільки людей під мостами ночують, скільки від хвороб з голоду й холоду гинуть в цю хвилину? Почитай газету — мільйони голодують. Нам з тобою ще добре, ми хоч який там власний куток маємо...

Вони заговорили так одверто, як давно не говорили.

— Був цар, потім німець, голодні роки, війни нас розоряли, а хіба не стерпіли ми? Тепер розпинають нас на крижі-кризі¹. Переживемо! Прийде, Балтрук, і наш час...

— А мені не віриться. Скільки можу пригадати, ми все гірше і гірше живемо. Скажи, чому це так, — копаємось, живаємось в землі, а все доводиться очкуром тугіше живіт стягувати. Ось взяти хоча б тебе: встаєш ти

¹ Криж — хрест (польськ., литовськ.).

вдосвіта, і ввечері при світлі працюєш, а злидні обсіли, не видерешся... Землі досить, і робочих рук вистачає, а нікому це не потрібне. Хто ж винний, Юрас?

— Самі ми винні. Неправильно землю поділили. Нам розбили землю на ділянки, посадили нас голих — кожний за себе — і покинули напризволяще. Розділили наші сили, розігнали, як вовки отару овець, і ну ловити, і ну душити нас поодинці. Не треба було нарізати смужки, а жити без меж і тичок, пліч-о-пліч, душа в душу... Одною комуною, розумієш? А так — один зверху сидить, а сотні під ним горби гнуть...

Лінкус помітно поправився, розвіялись його страхи. Сяде десь у куточку, плете цілий день личаки, кошика чи вирізає ложки. І все наспівує собі нишком:

Музикант був, видно, прусс,
Настовбурчив рудий вус...

Якось зовсім ненадовго жінка залишила Лінкуса, коли той вирізає ополоника, а як повернулась, його вже не було. Коло порога лежала сокира, чисто витерті клумпи, коробка з попелом, на ній газета, а на газеті фотографія її брата. Вона зрозуміти не могла, нащо так дивно розклав Лінкус ці речі, але зразу відчула недобре. Лінкувене обшукала хату, заглянула в колодязь, побігла до сусідів.

Ніхто не бачив, як Балтрамеюс швидкими кроками пішов розчистю, де не лишилось і сліду від віковичного лісу, самі пеньки. Він ішов, не знаючи, де він, не розуміючи, куди і хто кличе його.

На узлісся вибіг заєць, молодий, прудкий, прислухався, нашорошивши вуха, де гавкають собаки, і знову кинувся в гліб лісу. І не розуміє, чи то він осліпнув, чи то від весняних пахощів запаморочилась йому голова, — весь раптом заціпенів. Куди не гляне, така скрізь пустка, аж серце болить. Ні стовбурів, ні верховіть лісових!..

Ось він метнувся назад, раптом щось блиснуло в нього над головою і раптово вхопило його за горло. Шерсть у звіряти настовбурчилась від страху, впав він на землю, підстрибнув, але металева петля капкана все дужче і дужче стискала йому горло, поки сонце в небі не погасло і не впало, як сніжинка, на землю.

Юрас проходив через двір. Десь здалеку долинув до нього тужливий похоронний спів. Безладні голоси пливли над похмурими полями. Їх то заглушав вітер, то вони чулися виразніше, і тоді можна було розібрати імена святих, що мали спасти душу померлого. Юрас побачив, як на горб піднялась юрба. Проміння блиснуло між хмар, освітило віко труни і знову згасло. Нависли густі, набухлі хмари. А півці все співали.

— І багато ж людей помирає! Щодня по два, по три покійники несуть,— почув Юрас, переступаючи поріг своєї хати.

— Ксьондзам багата, пожива...

В хаті сиділо кілька сусідів. Співи чути було й сюди. Сусіди виглядали у вікна, щоб роздивитися, хто проводить покійника. Але туман не розходився, тільки з стріх падали дзвінки краплі і крізь щілини у вікнах струменіло вже тепле весняне повітря. Клуби тютюнового диму лоскотали горло маленького Йонакаса, і він кашляв хрипко, важко, як дорослий.

— Нема у що ні одягтися, ні взутися, і їсти нічого — от і вмирають.

Юрас сів осторонь, наче чужий у своїй хаті. Потім встав, хотів знайти жінку, сказати їй, щоб не годувала худобину, адже однаково сьогодні її заберуть; повернувся в хату, закутав дитину, яка кашляла, і сів далі від людей.

— Нещодавно я в газеті прочитав: селянин — кров країни, селянин — хліб наш, годувальник. Видно, добра кров, думаю, коли ви її всю висмокуєте... До дідька таке життя і таку владу!

— Все, що є у тебе в дворі,— віддавай їм задарма. А що тобі в господарстві знадобиться, за те жменями гроші неси, та ще й штани скидай на додачу.

— Я тільки думаю: недовго ці пани збираються панувати, коли так грабують.

Слова односельчан ятрили душу Юраса, він чув у них співчуття і розраду. Спочатку сусіди розмовляли тихо, потім голоси їхні зазвучали сильніше, збудженіше. Всі нападали на уряд, на панів, розмахували руками.

— Треба всім разом піднятися на них з сокирами і вилами, інакше не можна!

— Не кажи попусту, Тамошус, не підеш ти. Зжилися мужики з бідною, як пес з нашійником. На самій воді перебиватимешся, а все терпітимеш. І я, і ти — всі ми лише на словах дужі, а на ділі — боягузи ми!

— Може, й так... А де подінешся, Пранас, де? До кого підеш? У кого знайдеш захист? Життя нам не дають!

Юрас і не зоглядівся, як теж заговорив. У словах його прорвалася вся туга і ненависть, що здавили груди.

— Пам'ятаю я, як ми дні і ночі з гвинтівками в руках по саму шию мокнули в залитих водою окопах, як ішли, вчепившись рукою за полудрабок воза, щоб не впасти від голоду і знемоги... Потім нам сказали: «Ви тут хазяї. Ваші діти і самі ви більше не будете рабами панів, ви одвоювали незалежність і свободу».

В розпалі цієї бесіди вбігла Моніка:

— Здається, їдуть!

Юрас підійшов до вікна. Люди обступили його.

— Не знаю, що це зі мною діється, просто ноги відібрало, землі не чую, — жалісно голосила хазяйка, сівши на ліжко, потім на ослін, потім знову на ліжко.

— Чого ти метушишся, як неприкаяна? Однаково лиху не зарадиш. Розбійники вдираються до твоєї хати, а ти ще не знаєш, де очі подіти. Тьху! — лаявся чоловік.

Моніка не могла всидіти на місці. Кожного разу, коли траплялося нещастя, її невтримно тягло геть із хати, в село. Сусіди один за одним вийшли на подвір'я. Бричка поліцейських була вже недалеко, ось вона завершила на сільську вулицю. Стежками, голосно розмовляючи, підходили ще сусіди.

Поля були сумні і голі. Туман розійшовся, і небо відкрило свої сонні очі, які сяяли глибокою блакиттю.

Юрас хотів відчинити ворота, але знову замкнув їх: нащо старатися, нехай самі відчиняють...

«Хто ж купуватиме, якщо поліцейський начальник нікого не привіз з собою?» — подумав Юрас і крикнув Моніці, яка вже тікала в село:

— Назад! Кажу тобі, вернись!

Вона обернулася, сказала щось і побігла далі.

Тарутіс неспокійно переходив від одної групи односельчан до другої і не знаходив, про що з ними гово-

риту. Сусіди все йшли і йшли. Один прийшов з довгим дрючком, і всі зустріли його жартами:

— На кого це ти з такою ломакою вийшов? Чи не панів глушити збираєшся?

Жарти були недоречні. Коли бричка під'їхала, собака кинувся з гарчанням, але, впізнавши тих, що приїхали, забився під клуню. Поліцейський начальник зіскочив з брички, а разом з ним виліз звідти шурина Ярмали, який недавно приїхав у ці краї; він підшукував собі маєток поблизу родичів. Селяни зустріли їх неспокійними поглядами і тривожним гомоном.

— Хоч раз хазяїна дома застанемо,— ще здалеку заговорив поліцейський.

— Від таких гостей не сховаєшся!

— І в самому пеклі знайшли б, кажеш. Так, так... А хіба... хіба ці громадяни також прийшли брати участь у торгах? — спитав поліцейський, струшуючи рукавичкою порох з шинелі і не наважуючись дивитися в очі Юрасу. Потім, підморгнувши і показавши на шурина Ярмали, він стиха сказав Тарутісу, немов відкриваючи якусь таємницю:— Це багач! Од такого більше можеш взяти, як од єврейчика. Тільки тримайсь!

У дворі зібралось вже багато новосельців з жінками. Одні стояли, спершись на огорожу, другі посідали на каміння. Поліцейський витяг з портфеля папірець і почав записувати бажуючих брати участь у публічних торгах. Поки що записався тільки шурина Ярмали.

— У нас є ще час,— сказав поліцейський.— Поки покуримо, запишеться ще хто-небудь. А як ні, то щастя хазяїна, чи не правда?

— За вашою правдою ви його не сьогодні-завтра з хати виженете. Отаке твоє щастя, хазяїне! — відповіла за Юраса худа жінка з довгастим обличчям, дивлячись просто в очі поліцейському.

Поліцейський глянув на жінку й посміхнувся.

— А, Стасюлене! Дивлюсь і не можу згадати, де це ми бачились. Давня знайома.

— І вовк згадує, яку вівцю роздер,— відрізала, не зм'якшуючи тону, Стасюлене.

Селяни голосно зареготали.

Поліцейський вдав, що не розчув, і з кислотою міною сказав:

— Ну, от і добре, що хоч одну знайому тут маю. Може, й заступиться, як круто прийдеться.

— А хіба панові скрізь круто приходиться?

— Гарна дочка в тебе, Стасюлене, — намагався перевести розмову начальник, аби прихилити до себе селян.

— Дочка гарна, та вам що з того? З торгів її не продасте!

Посмішка згасла на обличчі начальника. Він почервонів, але вдавав, що це його не зачепило. Новосельці підбадьорювали Стасюлене, хвалячи її за сміливість.

Підійшло ще кілька перекупників з дальніх сіл — заможні хуторяни. Вони прийшли взяти участь у торгах. Начальник попросив Тарутіса показати свою худобу. Юрас вивів корову, потім овець. Він хотів прив'язати корову до огорожі і ласкаво заспокоював її.

Корова стояла смирно, дивлячись на тих, що зібралися, добрими, довірливими очима.

Перекупники оточили корову, тільки шурин Ярмали оглядав її здалеку.

Поліцейський оголосив ціну. Потім повторив її. Ціна була така низька, що селяни загомоніли.

— Доімо останнє, а там з голоду подохнемо! — голосно сказала одна з жінок.

Покупці мацали худобу з усіх боків. Почалось сперечання, шум. В очах у Юраса мигтіли обличчя, хустки, шапки...

— Сорок... Сорок... Сорок... — повторював поліцейський.

Юрас уже нічого не бачив перед собою. Він одвернувся, погляд його зупинився на напівголому синопку. Хлопчик смоктав кулачок і поглядав то на корову, то на батька.

— Йонук, біжи до Лінкусів, клич матір! — сказав він хлопчику і сам же подумав, що цього не треба.

— Сорок два! — почув Тарутіс і наче вперше побачив начальника, який поляскував рукавичками.

Корову купив не шурин Ярмали, як усі чекали, а ксьондзів економ.

Дійшла черга до овець. Хазяїн востаннє погладив їх. За молодих ярок призначили таку ціну, наче продавали не овець, а їхні хвости.

— Ого! Мені крамар Бейшке давав учора за саму вовну більше. Як не соромно призначати таку ціну!

Поліцейський спалахнув від цих слів, зірвався навіть з місця, але стримався і спокійним, тихим голо- сом попередив:

— Прошу не ображати при виконанні обов'язку. Я роблю, що мені наказано!

Тепер уже в його словах не було тієї удаваної доб- роти, яка так дратувала селян. Помітивши, що люди одразу похмуро притихли, він заговорив знову з посмі- шечкою, наче нічого й не сталося:

— Хазяїне, то скільки б ви хотіли взяти за коня? Кажіть, не соромтеся, ну!

Юрас мовчав. Ціну замість нього призначили сусі- ди, і поліцейський почав жартома дорікати їм, що це дуже дорого. За коня довго ніхто не набавляв ціни, і самому поліцейському стало ніяково продавати коня за безцінь. Він знову і знову повторював запропоно- вану шурином Ярмали ціну.

— Дивіться, як Тарутіс тримається! А мій ото... Ще поки корову продавали — нічого, а як загнуждали коня, щоб забрати, — не витримав. Лоша ото кругом бігає, ірже... матір же забирали!

Всі раптом повернулися на шум у тому кінці дво- ру. Економ ксьондза бив себе в груди і запально щось вигукував.

З юрби селян залунали голоси:

— Женіть геть цю погану жабу!

— Заткни йому пельку!

— Спокійно, спокійно, братці!

В цей час сама не своя прибігла з сином схвильова- на Моніка, протовпилася вперед з хлопчиком і, під- штовхуючи його до поліцейського, повторювала:

— Попроси його, поплач, може, він залишить. По- цілуй руку.

— Тьху! Цього ще бракувало. Іди скоріше звідси, а то я... — схопив її за руку Юрас, і Моніка, зніяковів- ши, розгублено глянувши на людей, обхопила голову руками, кинулась до хати.

Корові накинuli на шию вірвовку і повели з двору.

Теля вискочило з хліва і почало неспокійно бігати навколо матері, яка стала впиратися і кидатися на всі боки. Кінь теж бігав по двору, наче його хто підстьо- бував. Юрас, не тямлячи, що робить, намагався від-

тягти теля від корови. Збентежено дивилися сусіди на Тарутіса. Кожний відчував, що не корову це, не худобину з хліва ведуть, а щось близьке, дороге виривають з боєм із серця.

Коли один з перекупників тягнув корову з двору, з усіх боків почали кричати:

— Залишили б хоч це людині... За такі ото гроші купити! Нема у вас серця!

Кілька мужиків стали біля воріт, на дорозі.

— Ану, залиште краще, чуєте?

— Пустіть! — ліз у саму гушу покупець.

— Давай могорича, тоді відчинимо. Бач, захотів з приданим з нашого села втекти без викупу!

— Видно, з ксьондза за кожний хвіст береш?

Перед Юрасом промайнули економ з коровою, обличчя сусідів, які загородили ворота, — все в якомусь віддаленні, в тумані. Потім раптом все це пригрломшило його: стиснуло горло, кров линула до голови, він підбіг до корови, схопив її за роги. Міцно впершись у землю, він крикнув:

— Не від-дам!

Більше Юрас нічого не сказав. Голова впала на груди, плечі здригались, але він не плакав. Коли він підвів очі, в них блиснули рішучість і погроза.

Селяни загаласували, кинулись з усіх боків, оточили Юраса щільним кільцем, і вся ця юрба здавалась неприступною фортецею.

— Ісусе! Стрілятимуть! — закричала котрась із жінок.

— Нехай! — відповіло кілька голосів одразу. — Нехай спробують!

XXII

У Клангяї, здається, забули, як веселитися. Котре вже літо не чути там ні хорових пісень у жнива, ні зворушливих звуків кларнета Якубаускаса. Спочив музикант на сільському кладовищі.

Коли посутеніє, в селі западає така моторошна тиша, що навіть пугач не сміє порушити її своїм плачем. Не часто тепер світяться вогники по хатах, а коли й блисне де самітне віконце, як вовче око вночі, то скоро й воно згасає.

Тільки на краю поля, як і раніш, стоїть віковий явір, покалічений блискавкою, обідраний вітрами, неначе старий сторож вимерлого села, і думає свою потаємну думу.

Молоді, дужі, роботящі хлопці й дівчата, гнані голодом, розбрелися по містах, по фабриках, по чужих краях або ж передчасно пішли в землю.

По дворах розвалювалися порожні хліви, амбари, заростали покинуті поля. Як дивитися на це з своїх вікон Тарутісу? Моніка багато хворіла зимою, але навесні неначе поправилася. І ось знову після припадку вона злягла і більше вже не переступала через поріг своєї хати. Хвороба багато років підточувала її. Дбайлива, роботяща хазяйка, вона про все подумала наперед і сама собі приготувала все на смерть, зібралася в далеку дорогу. Не можна було її відвернути від цих думок. Ні, вже недовго вона житиме, недовго ходитиме цими стежками.

Коли Моніка почала слабшати, танути на очах, Юрас не відходив від її ліжка. Багато годин скоротали вони вдвох, дивлячись одне на одного, держачись за руки, як у дні її перших родів.

— І чому це мені хочеться сьогодні хреститися, Юрас... Все піднімається й піднімається рука. Не дочекаюся я вже ранку... — говорила вона.

— Дочекаєшся, Монікуте! Поживеш іще! Разом у поле вийдемо... — не знав він, як її заспокоїти.

Це було на сьомий день після припадку: у Моніки відібрало праву руку. Вона вже не могла повернутися на другий бік і все плакала.

— Якщо вже мене так скрутило, краще сьогодні ж і вмерти...

Останню ніч вона все говорила: питала, чи світає, чи настав ранок, а коли проспівали другі півні, голос її був ледь чутний. Потім, як тоді, під час родів, вона злякано покликала чоловіка, кілька разів болісно скрикнула, заплющила очі і ледь чутним голосом сказала:
— Заливаються жайворонки...

І справді, над пробудженим полем щебетали пташки. Нічні тіні зникли з її обличчя, воно було тепер біле, ніби щойно очищене від кори дерево. Вона ще боролась, ще ловила повітря, силкуючись щось сказати, і,

переможена, скорилась, затихла з болісною зморшкою на лобі.

Юрас нахилився поправити їй голову на подушці і здригнувся: холод уже розходився по її тілу.

Юраса вразила ця простота смерті: вона згасла на його руках.

Сонце зійшло, коли вмерла застигла, позападали її щоки, очі. Юрас обережно склав на грудях її руки, такі добрі, ласкаві, такі невтомні руки, які так підбадьорювали його, такі щедрі завжди для всіх.

Юрас поховав її там же, де спочивали їхні діти. Він копав могилу тією самою лопатою, якою колись закопував перший межовий стовп на панському полі... Між Монікою і дитьми він залишив і для себе місце коло піщаного горбка.

І знову потяглися дні оранки і сівби, покосу і жнив, але вони були напоєні його горем. Юрасу здавалось — у нього забрали все найдорожче.

Як його підстрелений пес, Тарутіс з часом зализав свої рани, але вони не загоювались.

Минув рік. Горбки і видолінки палали яскравими барвами молоді весни. І там, де пройшла сувора, холодна зима, сталося чудо: невидима рука вбрала травами і квітами недавно насипані могили.

Одного весняного дня прийшла у Клангяй звістка, яка схвилювала всіх новосельців: уся Сувалкія від Німану до Пруссії клекотить і вирує. Селяни повстали проти панів. На всіх дорогах виставлені селянські застави, повстанці захопили повітові й волосні правління, збираються у загони, щоб вирушити на Каунас.

Тарутіс кинув усе і подався до містечка. Цього ж дня він організував у Клангяї страйковий комітет.

— Жодної зернини хліба, жодної краплини молока в місто! — оголосив він.

Юрас був перший у цій новій боротьбі за землю, за хліб.

П'ЯТРАС ЦВИРКА

Земля-кормилиця

Роман

(На українском языкє)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. А. Підвищинська*
Художники *В. А. Новиковський, Б. Й. Бродський*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічний редактор *Ж. М. Островська*
Коректор *С. Г. Шевцова*

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім М. В. Фрунзе
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 21. XI 1968 р.
Підписано до друку 5/II 1969 р.
Папір № 3. Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 5,75. Умовн. друк. арк. 9,66.
Обліково-видавн. арк. 9,942. Ціна 44 коп.
Замовл. 8-449, Тираж 28 000.

Земля-материка

И.И.Иванов

44 коп.